

HANDELINGEN
VAN HET
GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

GESTICHT ONDER DE BENAMING

SOCIÉTÉ D'ÉMULATION

TE BRUGGE

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
VOOR DE STUDIE
VAN GESCHIEDENIS EN OUDHEDEN
VAN VLAANDEREN

DEEL CIV VAN DE VERZAMELING

JAAR 1967
Aflevering 1-2

Uitgegeven met steun van de Regering
de Provincie en de stad Brugge

BRUGGE 1967

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS SOCIÉTÉ D'EMULATION

Secretariaat : Koningin Elisabethlaan 63, Brugge.

Redactie : St.-Gilliskerkstraat 10, Brugge.

Postcheckrekening: Société d'Emulation Brugge, nr. 107939.

Abonnement op de «Handelingen» : 200 fr. per jaar.

INHOUD

I. BIJDRAGEN

- A. Dewitte, *De kapittelschool van de collegiale Sint-Salvator te Brugge 1515-1594* 5-65
- C. Wyffels, *Note sur les marcs monétaires utilisés en Flandre et en Artois avant 1300* 66-87

II. OORKONDEN EN MEDEDELINGEN

- R. Crois, *Oude bewoningssporen te Roksem* 88-96
- J. Mertens, *De Processen-verbaal van de « Commission des poids et mesures » van het Leiedepartement 1798-1801* 97-118
- L. Devliegheer, *De tekening van de Brugse boetprocessie* 118-120

III. BOEKBESPREKINGEN

- A. Ovaere, *Zwevegem vroeger en nu* (V. Arickx) 121-122
- G. Michiels, *Iconografie der stad Brugge*, dl. I en II (A. Janssens de Bisthoven) 122-125
- L. Schepens, *Centrale catalogus van tijdschriften en nieuwsbladen in West-Vlaanderen* (G. Milis-Proost) 125-127
- Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. II (L. Devliegheer) 127-128
- KRONIEK 129-140

ANNUALES
VAN HET
GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS
GESTICHT ONDER DE BENAMING
SOCIÉTÉ D'ÉMULATION
SOCIÉTÉ D'ÉMULATION

HANDELINGEN
VAN HET

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

GESTICHT ONDER DE BENAMING

SOCIÉTÉ D'ÉMULATION

TE BRUGGE

TOME CIV DE LA COLLECTION
ANNÉE 1887

1887

BRUGGE 1887

ANNALES
DE LA
SOCIÉTÉ D'ÉMULATION
DE BRUGES

REVUE TRIMESTRIELLE
POUR L'ÉTUDE
DE L'HISTOIRE ET DES ANTIQUITÉS
DE LA FLANDRE

TOME CIV DE LA COLLECTION

ANNEE 1967

BRUGES 1967

HANDELINGEN
VAN HET
GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS
GESTICHT ONDER DE BENAMING
SOCIÉTÉ D'ÉMULATION

TE BRUGGE

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
VOOR DE STUDIE
VAN GESCHIEDENIS EN OUDHEDEN
VAN VLAANDEREN

DEEL CIV VAN DE VERZAMELING

JAAR 1967

BRUGGE 1967

GENOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS
VAN HET
HARDELINGEN

GESTICHT ONDER DE BENAMING

SOCIÉTÉ D'ÉMULATION
DE BRUGES
TE BRUGGE

VAN GESCHIEDENIS EN OUDHEDEN
VAN VLAANDEREN

TOME CIV DE LA COLLECTION

DEEL CIV VAN DE VERZAMELING

JANUARI 1967

JAAR 1967

BRUGGE 1967

De kapittelschool van de collegiale Sint-Salvator te Brugge 1516-1594

In een vroegere bijdrage ¹ over de kapittelschool van de Brugse Onze-Lieve-Vrouwekerk diende ik mij te beperken niet alleen tot voornamelijk een naamlijst van rectores en scholastri, doch bovendien eindigde de informatie die de kapittelakten brachten, praktisch met het jaar 1553. De bedoeling van deze bijdrage lag natuurlijk niet in een intensieve studie van het schoolwezen in die kapittelschool, doch de toestand van het fonds zelf, vóór de overbrenging ervan naar het Rijksarchief te Brugge, was van die aard dat verdere studie toen niet mogelijk was.

Ook de studie van de kapittelakten van de Sint-Salvatorkerk verloopt niet zonder veel belangrijke hiaten. Vooreerst de toestand van het fonds zelf. Volgens de inventaris zijn volgende reeksen op het archief van het Bisdom aanwezig : de reeksen 1490-1516 ; 1516-1539 ; 1539-1558 ; 1558-1571 ; 1571-1594 ; 1594-1599. Ik beperk me uiteraard tot de zestiende eeuw. Zowel de eerste als de laatste reeks ontbreken echter totaal. Bovendien ontbreken de jaren 1580-1584, wegens tijdsomstandigheden uitgescheurd, helemaal. Het ontbreken van gegevens over de jaren 1490-1516 is wel bijzonder ramspoedig omdat Sint-Salvator precies in 1501 tot kapittelkerk werd verheven en duidelijk toen een schoolsysteem heeft behouden, dat afwijkt van wat te Brugge — althans in de Donaaskerk — waarneembaar was. Die afwijking ligt niet in de eerste plaats bij de leraren

1. A. Dewitte, *Scolastri en rectores scholarum aan de O.-L.-Vrouwkapittelschool te Brugge (ca. 1480-1553)*, in *Hand. Em. Br. XCIX* (1962), blz. 265-274.

zelf. Net zoals in Sint-Donaas en bij de O.L.Vrouwekerk zijn de rectores practisch allemaal magister artium. Ook de periode van « les geven » is niet opvallend langer of korter dan in de twee andere scholen : voor Sint-Donaas gemiddeld 4 à 5 jaar, O.L.Vrouw 2 à 3 jaar, Sint-Salvator de middeleweg : 3 à 4 jaar ².

Wel zijn 12 op de 18 titularissen (uit de periode 1518-1586) in Sint-Salvator priester, afkomstig uit zeer diverse bisdommen : Doornik 5, Luik 2, Brugge, Noyon, Mechelen, Kamerijk en Gent telkens 1. Voor Sint-Donaas ³ is dit slechts 6 op 18 ; voor O.L.Vrouw 5 op 13. Dit kan uiteraard toevallig zijn, doch wanneer steeds maar in de kapittelakten wordt herhaald dat zowel de rector scholarum ⁴ als de magister cantus tot taak hebben de religieuze zin van de studenten, én — voor de scholaster — van de leden van de collegiale op te wekken, in het laatste geval desnoods door financiële boete ; wanneer het statuut van de rector uitsluitend handelt over de verplichtingen de kerkzang in te studeren ⁵ en erop te waken dat de kinderen tijdig in de

2. Bij de hoge uitzonderingen dienen vermeld: J. Neuten in St.-Salvator, die er 24 jaar rector bleef, en G. Vanden Reviere, 9 jaar; D. Spetebroot in O.L.-Vrouw, 9 jaar rector en daarna 21 jaar scholaster; G. Schynck in Sint-Donaas: 12 jaar rector, en J. Hemme 7 jaar rector en 2 jaar scholaster.

De gegevens over Sint-Donaas worden ontleend aan A.C. De Schrevel, *Histoire du Séminaire de Bruges*, dl. 1, Brugge 1895. Typisch voor de 16e eeuw is het lukraak gebruiken van de naam scholasticus. In Sint-Salvator b.vb. wordt hij, behalve de periode 1519-1529, evenveel gebruikt als rector scholarum. Zelfs voor parochiekerken zonder kapittelschool vinden wij namen van scholastici zoals in febr. 1528 voor de St.-Walburgakerk : Johannes van Eeghene (K.A. 1516-1539, fol. 102) ; in maart 1559 voor de St.-Annakerk : Judocus Oste (K.A. 1558-1571, fol. 13 v.).

3. Wanneer J. Hemme in Sint-Donaas in 1491 tot rector wordt benoemd, wordt zelfs gezegd dat hij de benoeming krijgt, spijs het feit dat hij priester was : *cum dispensatione quod sacerdos est*.

4. De term rector scholarum wordt ook vervangen door scholaster (vanaf 1529). Zo gebruikt men naast magister cantus ook magister cholarium of gewoon cantor.

5. De chorales die blijken verstandig te zijn, worden, nadat hun stem minder vast wordt, naar leraren in stad als J. van Gelder of W. Lienkercke gestuurd, om meer dan een *debile fundamentum grammaticae* op te doen. In feite kwam dit ook voor in de Donaaskerk, waar chorales werden uitgestuurd te Brugge naar J. de Meyere,

diverse diensten aanwezig zijn ; wanneer men tenslotte constateert dat zelfs de *primaire grammatica* in de school geen schijn van kans krijgt te worden aangeleerd, aan de choralen althans, dan is het logisch zich af te vragen wat het verschil — tenzij een hiërarchisch — kan zijn tussen de taak van de rector en de *magister cantus*, ten tweede of de school wel een andere bedoeling had dan jonge mensen tot vrome, doch niet geletterde, christenen om te vormen. De naam Latijnse School is blijkbaar hier niet van toepassing.

Zo kwam ik ertoe met evenveel aandacht de gegevens betreffende de *rectores* als betreffende de *magistri cantus* te controleren. Het was meteen duidelijk dat de uitgave van D. Van de Castele ⁶, hoofdzakelijk ten gerieve van de muziekhistorici, van de lijst der *magistri cantus* niet alleen een groep gegevens van biografische aard had achterwege gelaten, doch er bleek tevens dat volgende 5 namen niet eens vermeld werden : *Bertrand Nicolai* (1554-1555), *Firmin de le Fonteyne* (1558), *Mechior Hagbebaert* (id.), *Jacob des Cornets* (1561), *S. Stassaert* (1572). Ik meen dat het belangrijk kon zijn de lijst van Van de Castele niet alleen aan te vullen, doch tevens daar, waar Van de Castele wel citeert, een concordantielijst aan te leggen met de folia der kapittelakten. Uiteraard kon deze studie slechts enigszins volledig zijn als ik ook een zo volledig mogelijke lijst aanlegde met de namen der armenkinderen die als chorales werden aanvaard. Tussen 1516 en 1593 komen daar 42 namen in voor. Het zijn zowel wezen, als zonder meer armenkinderen ; soms zoals de zoon van de schilder Louis Blandein, of de zoon van de chirurgijn Judocus, betreft het occasionele opnamen ⁷. Er zijn er die 8, 10, tot 12 dienstjaren als choraal vervullen. Ze zijn afkomstig zowel uit

naar de school der Wilhelmiëten, naar Eeklo en Gent (A.C. De Schrevel, *a.w.*, blz. 56).

6. D. Vande Castele, *Extraits des Registres capitulaires de Saint Sauveur*, in *Hand Em. Br. XXII* (1870), blz. 142-156.

7. K.A. 1539-1558, fol. 103 v. ; K.A. 1558-1571, fol. 77 v.

Brugge als Aardenburg, Torhout, Roeselare, Menen, Ronse, Armentières, Béthune, Valenciennes ; één komt zelfs ergens uit Holland.

Op die manier heeft onderstaande bijdrage als bijlagen I en II de lijsten, met de namen en referenties, van de *magistri cantus* en de *pueri chorales*.

De kapittelschool tot 1519.

Op 27 september 1501 werd door P. Quicke, sinds 1497 bisschop van Doornik, Sint-Salvator tot kapittelkerk verheven. Aan het hoofd werd een deken benoemd ⁸, onder hem waren drie pastores, van Sint-Salvator resp. Sint-Jacob en Sint-Walburga te Brugge ; daarnaast werden nog 20 kanunniken benoemd ⁹. Dit grote aantal is reeds dadelijk opmerkenswaardig gezien het getal voor Sint-Donaas 10 bedroeg, voor de O.L.Vrouwekerk 11. Dat de prebendes (sommige dateren van 1224, en krijgen in 1501 een kanunnik als titularis), die deze kanunnikaten ondersteunden, reeds vanaf het begin te gering waren om in het levensonderhoud der titularissen te voorzien, kan niet alleen worden toegeschreven aan de algemene inflatie van de beginjaren der zestiende eeuw.

Bij de benoeming van J. Blocqueel tot scholaster in 1519 b.vb., wordt erop gerekend dat de titularis zelf zal pogen

8. J. Foppens, *Aub. Miraei Opera Diplomatica et Historica*, 3e uitg. dl. 2. Brussel, 1723, blz. 1271-1274. Op 13 jan. 1600 werd het getal van 20 reeds teruggebracht op 12. Over de prebendae en kapellaniën zie K. Vershelde, *De Kathedrale van Sint-Salvator te Brugge*, Brugge, 1863, blz. 98 e.v.

9. De dekens uit de zestiende eeuw waren : tot 1532 H. Zwynghedau, 1532-1536 Johannes Louf, 1536-1552 Petrus de la Karreest, 1552-1559 Willem de Houwere, 1559-1580 Dionysius Paullin ; tussen 1584-1588 is Roland Vanden Bussche, can. en *pastor primae portionis*, waarnemend deken (*presidens-praeses capituli*) ; in 1588 wordt Petrus de Cueninck tot nieuwe deken benoemd. De juiste datum van het afsterven van Paullin ontgaat ons gezien de hiaten in de K.A. De benoeming van de deken berust concreet gezien bij het kapittel en de bisschop van Doornik (pas vanaf 1565 treedt de bisschop van Brugge in diens plaats) hoewel van rechtswege de landvoogd (namens de vorst) bij beurtrol de voorrang moest krijgen.

nieuwe bezittingen te verwerven om deze stichting de mogelijkheid te geven verder te bestaan ¹⁰. Hierbij aansluitend is de ervaring i.v.m. een stichting voor de *pueri chorales*, wat meteen een introductie brengt op de eerste schoolorganisatie.

In 1507 citeert Van de Castelee een programma voor de *magister cantus* waarbij deze op maandag, dinsdag, woensdag en donderdag, 's zomers om 17 uur, in de winter om 16 uur, na de vespers, zangles dient te geven aan zijn *pueri chorales* en aan de *scholares* ¹¹.

De oudste gegevens betreffende een stichting voor deze *pueri* vinden wij pas vermeld in het jaar 1508; dan doet Bernard de Curia ¹² schenking van een huis, naast het kerkhof, om daarin de chorales te laten logeren en tevens te onderhouden. Waarmee deze kinderen zouden worden onderhouden is niet duidelijk, evenmin als het aantal der chorales en het huis waarin zij vóór 1508 werden opgenomen. Wellicht werd het onderhoudsgeld door De Curia jaarlijks bijgepast, wat zijn jaarlijkse rente, die hij laat legaliseren in 1521, zou uitleggen. Deze rente van 20 lb. groten moeten de chorales echter delen met de clerici installati, hoewel wel wordt gestipuleerd dat elke choraal over 3 lb. gr. per jaar beschikking krijgt ¹³.

Wanneer wij aannemen wat De Damhouder vertelt, dat de kerk zes chorales zou hebben onderhouden, dan zijn de

10. Zie verder blz. 19, 20-21.

11. D. Van de Castelee, *a.w.*, blz. 143-144. Zoals boven vermeld kan deze bron niet meer worden gecontroleerd. De cantor was verplicht jaarlijks 1 mis, 1 mottet en 1 nieuwe psalm te componeren.

12. B. de Curia was notaris van het Hof van Doornik, in 1506 secretaris, in 1514 resignerend scholaster aan de O.L.-Vrouwkapittel-school te Brugge, waarna hij naar St.-Niklaas vertrok. A. Dewitte, *a.w.*, blz. 270. De schenking vinden wij terug in *K.A. 1571-1594*, fol. 55v.-56v., 89v.

13. *K.A. 1516-1539*, fol. 38v., 6 aug. 1521: 20 *Lib. gr. mon. Fl. in annis perpetuis ad fundationem puerorum choralium et augmentationem lucri clericorum installatorum ejusdem ecclesiae...* (Zie ook *K.A. 1571-1595*, fol. 144). In dank voor de stichting van 1508 kreeg B. de Curia in 1517 een *liberam sepulturam* toegewezen, *in summo choro retro magnum altare* (*K.A. 1516-1539*, fol. 8v.; zie ook fol. 89v.).

clerici wel bijzonder misdeeld bij deze schenking. Normaal echter treffen wij het getal vier aan, wanneer de totale sterkte der chorales wordt vermeld ¹⁴. Dit lijkt ook het meest overeen te komen met de lijst der chorales die in bijlage II wordt opgegeven ¹⁵. In aanmerking nemend dat deze lijst niet volledig is, komen wij over een periode van 77 jaar tot een lijst van 42 kandidaten. Dit brengt een gemiddelde van 11 titularissen voor 4 vacatures en een tijdsduur van 7 jaar als choraal door te brengen, b.vb. van 7 tot 12 à 13 jaar. Neemt men 6 vacatures dan wordt de tijdsduur 11 jaar, wat zelfs uit andere bronnen in diezelfde kapittelakten niet normaal lijkt, gezien de namen van J. Ploquyn, Judocus, zoon van de chirurgijn Judocus, en G. Bonteflour, met resp. 10, 8 en 12 jaar dienst als choralen, met nadruk om die reden worden vermeld ¹⁶.

Terugkerend op de fundatie van 3 lb. per choraal is er geen reden zo bijzonder enthousiast te zijn, evenmin overigens als over de schenking van het huis der choralen zelf. Dit huis blijkt reeds in 1544 zo bouwvallig te zijn dat men er een koper voor zoekt, gezien men nergens vandaan geld vindt om de nodige herstellingswerken te laten uitvoeren ¹⁷.

14. In 1549 en 1554 worden 4 chorales uitbestede bij de cantor Chr. Verbaere (*K.A.*, 1539-1558, fol. 102v., 184); Verbaere wordt in 1558 *musicus, tabularius chori* genoemd, in 1559 *chorista* (*K.A.* 1558-1571, fol. 1 en 15v.). Hij stierf in 1573 (*Id.*, fol. 41). Nogmaals deze vier waren eerder al uitbestede bij de kanunniken Jacob Verlet en Peter vander Donck; in 1555 is er sprake van 4 chorales die verblijven bij magister choralium J. Despaers (*K.A.* 1539-1558, fol. 184, 226). De vermelding De Damhouder zie K. Verschelde, *a.w.*, blz. 284.

15. Voor Sint-Donaas is het getal van choralen in 1421 eveneens vier, in 1484 zes; vanaf die laatste datum wonen zij in bij de succentor en valt hun onderhoud ten laste van het kapittel (*A.C.* De Schrevel, *a.w.*, blz. 34-36). Daarnaast onderhield het kapittel nog 13 refectionales, ook armenkinderen, waarvan er vanaf 1548 zes bij de schoolrector inwoonden, vanaf 1550 alle dertien (*Id.*, blz. 39).

16. *K.A.* 1539-1558, fol. 55v., 103v., 193, 216. De eis b.vb. bij het opnemen van de zoon van de cantor Treshault als choraal, was, dat hij 8 jaar in dienst moest blijven (1576).

17. *Id.*, fol. 59, 61: te verkopen aan de abt van St.-Bertijns. Verdere verkoopplannen in 1554 (fol. 183-184), 1556 (fol. 233) en 1574 (*K.A.* 1571-94, fol. 55v.-65v.).

Een paar giften komen de inkomsten der choralen aanvullen : zo een huis palend aan het bovenvermeld eigendom van De Curia, geschonken door de officialis van Doornik H. Zwyngedau, deken van St.-Salvator tot zijn dood in 1532, tevens kanunnik bij de O.L.Vrouwekerk sinds 1527¹⁸; een gift bij het overlijden van Adam Zwyngedau, groot 10 lb. gr.¹⁹, een jaarlijkse rente van 23 sch. par. per jaar vanaf 1540 geschonken door kanunnik Martin Van den Bussche²⁰ e.a.m. Al met al was de totale inkomst voor het werk der choralen in 1574 opgelopen tot 31 lb. gr. per jaar netto, wat toen, gezien de toename der oorlogssituatie en de algehele geldontwaarding, opnieuw onvoldoende was : *unde ipsi et magister cantus propter gravem annonam ali et interteneri non poterant...*²¹. Ook de magister cantus moest dus van het geld der chorales leven !²². Het is belangrijk op te merken dat ten slotte meer dan één derde der inkomsten, de eventuele huishuur van het huis der chorales nog niet meegeerekend, afkomstig was van de stichting B. de Curia, stichting die toen reeds 53 jaar oud was. Het doet goed te zien dat de kanunniken zelf pogen het werk der chorales te steunen door hun collega's, die voor misgrijpen door het kapittel worden veroordeeld, een boete op te leggen, die dienen

18. K.A. 1516-1539, fol. 91v.-92 ; K.A. 1571-1594, fol. 56.

19. K.A. 1558-1571, fol. 183v., nov. 1566. In 1555 woonde Adam in het huis der choralen à 5 pond gr. (K.A. 1539-1558, fol. 207v.). Het is ook aan Adam dat het op punt stellen van het legaat van de deken wordt gevraagd (3 sept. 1537).

20. K.A. 1539-1558, fol. 7. Zie verder K.A. 1558-1571, fol. 72v., 23 dec. 1561.

21. K.A. 1571-1594, fol. 55v.-65v. De bedoeling van de inventaris (van 1574) der inkomsten, was deze inkomsten te verhogen door het huis geschonken door de Curia, samen met het aanpalende huis, gegeven door H. Zwyngedau, samen te verkopen aan Maerten Lem, burgemeester van den Korpse. De geviseerde prijs was 600 florijnen in gereed geld en een jaarlijkse rente van 6 lb. gr. ; de verkoop ging uiteindelijk door voor 1584 gulden (à 20 stuivers) en een rente van 6 tot 8 lb.gr. (van 18 pen.).

22. Voor St.-Donaas bedroegen de inkomsten voor 6 choralen en de succentor in 1470 25 lb.gr. (à 20 den.) ; in 1531 werden er nog 2 bij aanvaard, doch in 1564 komt men, wegens financiële moeilijkheden, weer tot zes. De totale inkomsten waren toen 37 lb.gr. (A.C. De Schrevel, a.w., blz. 41-46).

moet om de choralen te ondersteunen²³. Het bewijst echter dat evenals de stichting der 20 kanunnikale prebendes, ook het werk der choralen eerder improvisatorisch dan rationeel was gebeurd. Hetzelfde zullen we bovendien meemaken wanneer men in 1519 poogt over te gaan tot de installatie van de *scholastria* en *cantoria*. Uiteraard waren de woelige tijden daar mede oorzakelijk voor.

Tot nog toe hadden de gegevens alleen betrekking op de kinderen die onder de hoede van de magister cantus zang-onderricht kregen. We weten dat ze wellicht slechts 4 in getal waren, dat ze sinds 1508 over een eigen huis beschikken, waarin ze niet noodzakelijk en alleen tot 1574 samen wonen met de magister choralium²⁴, dat de kosten voor hun levensonderhoud bepaald toevallig verzameld worden. Uit de aanvaardingsakten van de chorales blijkt dat hun ouders of voogden op straffe van uitsluiting — gewoonlijk werden zij op verantwoordelijkheid van een kanunnik geïntroduceerd — in elk geval een som moeten overmaken voor het aanschaffen van een tunica, en dat deze zich moeten verbinden de chorales niet van de school weg te trekken zolang ze *habilis et idoneus choro* zijn. Met tunica wordt elders nader omschreven: zowel hemden als broeken en andere gelijkwaardige kledingstukken²⁵. Telkens wordt bovendien gememoreerd dat de ouders of voogden ertoe gehouden zijn de jongens die de school ontvlucht zijn, terug te

23. Zo werd de latere secretaris van het kapittel (1520-1524), daarna kanunnik, Joh. Porrewaeghe, veroordeeld omdat hij «*defloravit duas aut tres juvenulas, constipavit eos et privavit eos ab eorum virginitate...*» tot een boete van 4 lb.gr., over te dragen aan het werk der choralen in 1518 (K.A. 1516-1539, fol. 8v-9, 12v., 28v.).

24. De cantor, ook magister choralium, kan b.vb. *attenta debilitate* zoals bij A. Jordani «*ex percussione magistri cantus lesionem... vel alias duras tractationes provenisse*» (K.A. 1539-1558, fol. 102) zijn chorales ontzegt worden. Dit ging waarschijnlijk gepaard met verlies van de inkomsten voor de cantor. Normaal wonen ze wel bij de cantor (*Id.*, fol. 187v., 102v., 184 e.a.m.).

25. Zie J. Rycquaerts: *promisitque eidem suo filio (durante dicto tempore) de camisiis, caligis et aliis paribus indumentis providere* (K.A. 1516-1539, fol. 30v.). Slechts Nicolaus, zoon van Bertrand, wordt in 1530 zonder uitzet aanvaard (*Id.*, fol. 137).

brenge. Als *tutores* en *gubernatores* van de choralen worden vernoemd de deken van de Salvatorkerk, de oudste der drie pastores en de twee kanunniken *maioris altaris*; met deze twee laatste worden, tussen 1519 en 1529, de houders van de *cantoria* en *scholastria* bedoeld. Vóór die datum zal het logischerwijze de scholaster, of rector scholarum zijn, met onder zich de cantor ²⁶.

Wanneer één der choralen ziek wordt en de chirurgyn beslist dat de ziekte ongeneeslijk is, wordt de choraal naar huis gestuurd, zoals J. Greyndolf in 1543, Petrus N. in 1554, en Simon vander Scheure in 1557 ²⁷. Ook de choralen die hun stem verliezen, worden zonder meer doorgestuurd, zo J. De Cock in 1544 ²⁸. Het komt wel voor dat choralen om hun bewezen diensten, dus uiteraard wanneer zij van geen nut meer zijn in hun functie, op kosten van het kapittel naar een privé-school worden gestuurd, gezien zij in de kapittelschool slechts een primaire spraakkundige basis krijgen. Voor Sint-Donaas wordt uitdrukkelijk vermeld dat de choralen, nadat hun stem verandert, en zo zij verstandig zijn, bij de rector scholarum worden geplaatst ²⁹. Zo wordt J. Ploquyn naar de school van J. van Gelder te Brugge gestuurd, nadat men eerst zinnens was hem bij de *fratres* te Waarschoot of Gent te doen, ofwel bij magister Adrianus te Eeklo ³⁰. George Bonteflour en Ancelmus N. worden voor twee jaar voor studies *in re litteraria* uitgestuurd ³¹. Alexan-

26. K.A. 1516-1539, fol. 43v.; in 1561: *wij dekene, drie prochiepapen ende twee canneuncken vanden hoochmesse als gouverneurs vander goedyngghen van de choralen* (K.A. 1558-1571, fol. 67). De twee laatste gouverneurs gaan terug op de prebendes destijds gegeven aan de scholaster en cantor (1519).

27. K.A. 1539-1558, fol. 32, 195v., 267v.

28. *Id.*, fol. 60.

29. A.C. D Schrevel, *a.w.*, blz. 41.

30. *Id.*, fol. 55v. Over Jan van Gelder zie L. Gilliodts-Van Severen, *Mémoriaux de Bruges*, dl. II, Brugge, 1920, blz. 10; zie tevens A. Dewitte, *a.w.*, blz. 273. In dit laatste artikel werd verkeerdelijk Jacob van Gelder gedrukt. Over Willem de Lienkercke, oud-rector (1560-62) van de St.-Donaasschool, zie A.C. De Schrevel, *a.w.*, blz. 226. Hij was, bij uitzondering van de overige rectoren, gehuwd.

31. K.A. 1539-1558, fol. 193, 216, 98v.

der De Bois krijgt een toelage (*propter mutationem vocis quod attestabitur ipsum studere in littere latinis* ³²; ook Christian de Moor mag de *litterae latinae* studeren ³³. Bij Ambrosius Van der Beke wordt, voor hetzelfde jaar, als leraar Latijn te Brugge, W. Lienkercke aangeduid ³⁴. Johan de Quercu (De Quesne) krijgt zelfs, na een dienst als chorialis van twee jaar en negen maand, een toelage om elders zijn studies te voltooiën; de toelage wordt na twee jaar opnieuw gegeven ³⁵.

Deze laatste opmerking is wel heel belangrijk. Inderdaad hebben wij tot nog toe niets kunnen vernemen over de andere leerlingen van de school, hiervoren scholares genoemd. We weten wel dat zij samen met de choralen op maandag, dinsdag, woensdag en donderdag, na de vespers, zangles kregen met name de instudering van de *versus vigiliarum*, de *gradualia*, en daarnaast ingewijd werden in de *ceremoniae chori*. Op vrijdag, zaterdag, en de dag vóór de feestdag, moet de cantor opnieuw, van 9 u. af, de scholares bezig houden. Op zaterdag dienen zowel de inwonende als de andere scholares door de cantor verwittigd te worden van hun opdracht de volgende zondag: bij beurtrol met twee of drie in superplie te zingen tijdens de diensten, ofwel met kandelaar en kruis in de processie-bij de mis-voorop te gaan ³⁶. Pas in 1518 vernemen wij voor het eerst de naam van een scholaster, of rector scholarum (de naam wordt door mekaar gebruikt). Het betreft magister artium *Conrard Haeck* ³⁷. Hij

32. K.A. 1558-1571, fol. 147v.

33. K.A. 1571-1594, fol. 36.

34. K.A. 1558-1571, fol. 223v.

35. K.A. 1539-1558, fol. 262; K.A. 1558-1571, fol. 15v.

36. D. Vande Castele, *a.w.*, blz. 143-144; gezien de kapittelakten waarop hier wordt gesteund, verdwenen zijn, kunnen wij niet overgaan noch tot controle, noch tot aanvulling i.v.m. de rector der school zelf.

37. Volgende schoolrectoren worden hier na mekaar behandeld: (de datum is de aanvangdatum van hun rectoraat) C. Haeck; 1519 J. Graessepe; 1528 J. Cottenguies; 1529 J. Neuten; 1553 J. Hacke; 1555 jul. G. Vander Linde; 1555 aug. Rol. Vanden Bussche; 1555 sep. H. Raboot; 1557 N. Van Caneghem; 1562 N. Van Male; 1563 L. Van Westbusch; 1564 C. de la Sale; 1564 sep. G. Vande

wordt op die plaats geciteerd als behouden in zijn functie op voorwaarde dat hij *regat scolares suos in timore, observando ceremonias chori et alios pueros in cantu ad cantandum psalmos diebus duplicibus et festis, discat instruatque eos bene ad legendum et cantandum lectiones quas legere et cantare habeant ne fiat defectus*³⁸. Vooreerst blijkt hieruit niets betreffende ander onderricht dan zangonderricht. Evenmin is de taak van de schoolrector verschillend van deze van de cantor zoals Van de Castele deze citeerde voor 1508 en 1513 : ook daar moest de cantor erop waken dat de *ceremoniae chori* vlot gekend waren, instaan voor het aanleren van de kerkelijke gezangen, terwijl het *regere in timore* voor de cantor betekende dat hij er moest op toe zien dat de scholares en choristen niet vrij rond liepen in stad³⁹. Uiteraard zijn de gegevens die wij hier verkrijgen afkomstig uit de kapittelakten, zodat de plaats waar de overige kanunniken met de schooljeugd te doen hebben, in principe de kerk zelf is. Het is echter wel merkwaardig dat de choralen, die in hun functie niet langer van nut zijn, niet naar de kapittelschool worden gestuurd, doch naar de privé-scholen in en buiten stad. Moet hieruit worden afgeleid dat de

Reviere ; 1573 A. Chastelet ; 1575 J. Duust ; 1579 M. Nootscale ; 1584 G. Jansseune ; 158(6) Daniel van Repinghe.

38. K.A. 1516-1539, fol. 9v., 5 juli 1518 ; op fol. 25 wordt C. Haeck mag. art. genoemd. Haeck doet op 18 mei 1519 afstand van zijn rectoraat (*Id.*, fol. 24v.) en krijgt tussen 21 en 23 mei 1519 de kanunnikale prebende van de H. Catharina (*Id.*, fol. 25-26). In 1536 wordt hem omwille van zijn zwakke gezondheid toegestaan afwezig te zijn in de koordiensten zonder verlies van prebende (*Id.*, fol. 224v.). In 1550 presenteert hij zijn testament (K.A. 1539-1558, fol. 115 en 127v.). Bij zijn dood, 5 juni 1551 treden als testamentuitvoerders op D. Van Riethem, schepen van het Brugse Vrije, en D. Tortelboom, hospitaalmeester van St.-Juliaan (*Id.*, fol. 129-129v.). Hij wordt begraven in de beuck van de kerke jeghensover ende neffens Ste. Cathelijne outhare (*Id.*, fol. 138).

39. D. Vande Castele, *a.w.*, blz. 143-144. De *scholares sui* kunnen naast de choralen zeer duidelijk ook de overige leerlingen zijn. De *signanter choristae* zijn uiteraard geen studenten ; we vinden hen onder benamingen als bassus, tenor, contratenor, bassicantor en musici chori. Sommigen zijn zelfs presbyteri. Het komt zelfs voor dat choristen, *pro musica recepti, non firmi sunt in arte musica* (Vande Castele, *a.w.*, blz. 149 ; K.A. 1558-1571, fol. 15, 17, 200 ; K.A. 1571-1594, fol. 42).

scholares in het beste geval in feite betalende choralen waren ⁴⁰ ?

Uit de voorwaarden die men Haeck stelde blijkt verder dat de leerlingen onder het gezag van de rector, worden onderscheiden van de *alii pueri*. Deze pueri hebben als onderscheid dat zij geen *scholares sui* zijn ; wij kunnen hen dan uit andere bronnen b.vb. de dienaren der kanunniken noemen (*servitores dominorum*) en de *pueri seu juvenes visitantes alias scholas*. Deze laatste kunnen de uitbesteedde choralen zijn, doch dit is zeer onwaarschijnlijk, gezien deze normaal ook door de pedagogus, bij wie ze in de leer zijn gedaan, worden opgenomen. Blijft dus over dat die kinderen ofwel naar stad waren gestuurd, en gehuisvest waren bij de cantor of rector die hen in *bijwoonste* had, ofwel dat het gewoon kinderen van de kapittelschool waren die, net als de choralen zelf, onvoldoende onderwijs genoten op de school zelf, en uitgestuurd werden naar privé-leraren. Gezien het kapittel hier niet zelf de studies moest betalen, komen deze namen niet voor ⁴¹. Deze *servitores* en *juvenes* worden,

40. Een belangrijke bron voor het leerprogramma, althans wat het aantal lesuren betreft, werd door A.C. De Schrevel (*a.w.*, dl. II, blz. 86 e.v.) opgediept voor Sint-Donaas. Het betreft de reorganisatie van het instituut der refectionales uit 1550. Per dag waren 5 lesuren voorzien. Het eerste van 6 tot 7.30 u. (in de winter vanaf de metten) ; na de mis de gebeden ; herhaling tot aan de primen ; daarna eten ; tweede lesuur van 9 tot 10 u., met herhaling van de les tot 11 u. Vrij tot 13 u. Lesuur 3 van 13 tot 14 u. Daarna (uitgez. op zaterdag en feestdagen) les van 15 tot 16 u. Van 16 u. tot de lauden, en na de lauden, zangles tot 18.30 u. (winter tot 19 u.). Dit betekent in het totaal zowat 8 uur les en/of studie per dag. De lesuren 1 en 2 (tot 10 u.) konden gewoonlijk niet door de choralen worden bijgewoond, evenmin als het eerste lesuur van de namiddag. Zo kunnen de choralen tenslotte alleen één echt lesuur, naast twee uur zangles, en twee herhalingsoefeningen per dag meemaken, hoewel aangenomen wordt dat de rector ergens tijd vond, tussen 14 en 15 u., om de les van 6 u. - 7.30 u. opnieuw te geven aan de choralen.

41. Een tekst uit 1530 bepaalt : *pueri seu juvenes visitantes alias scholas praeter scholam huius ecclesiae, cuiuscumque etiam sint (servitoribus dominorum serventium duntaxat exceptis) cum aliis pueris nostrae scholae in choro non sedeant nec sedere admittantur* (K.A. 1516-1539, fol. 137v.). Dit lijkt een logische maatregel gezien het aantal lesuren zang dat door deze kinderen wordt overgeslagen bij hun studie elders. Vergelijk de situatie in St.-Donaas bij Vande

ter onderscheiding van de normale scholares, *exteri* genoemd. De *choristae* kunnen niet onder de *pueri* worden gerekend.

Meer dan deze paar gegevens blijken niet uit de nota's die vóór 1519 over het onderwijs worden nagelaten. Zowel voor de rector als voor de magister cantus worden de leerlingen uniform scholares genoemd. Hun publiek zal uiteraard hetzelfde geweest zijn. Uit wat hierna komt zal duidelijker blijken wat van een rector werd verwacht, hoe hij werd benoemd, echter niet wat zijn taak is, in onderscheid met deze van de magister cantus. Zeker is wel dat deze laatste niet tevens de functie van koster of organist bezat ⁴².

De reorganisatie 1519-1529.

De eerste vermelding van deze reorganisatie komt voor op 15 november 1518 ¹. Op 24 januari 1519 worden daarna geïnstalleerd zowel een scholastia als een cantoria, beide geleid door kanunniken; een scolasticus met toezicht op het *regimen scholae* en de *pueri chorum visitantes*; en een cantor, met toezicht op de magister cantus, de clerici installati, de *pueri chorales* en de *ceremoniae chori* ². De kanunniken genoten de prebende *maioris altaris*, der hoogmisse, in tweevoud als oudst bekende prebendes reeds in 1224 gesticht ³.

Castele, *a.w.*, blz. 165: *de buyttenkinderen dewelcke den sanghmeester by ghevalle tot syne bywoonste sal aennemem.*

42. Zo krijgt de cantor J. Pierson op dezelfde datum als C. Haec net dezelfde opmerking: hij moet erop waken, wil hij in zijn functie behouden blijven, *quod pueros suos diligentius instruat in cantu et ut mores debitos in choro observet* (*Id.*, fol. 9v.). Vande Castele (*a.w.*, blz. 158) publiceert een afzonderlijke (fragmentaire) lijst van organisten.

1. *K.A. 1516-1539*, fol. 15.

2. *Id.*, fol. 16 tot 18v. De uitgave van deze tekst, door Aub. Miraeus (*a.w.*, blz. 1272 e.v.) gebeurde zeer adequaat. De datum van ondertekening door de bisschop van Doornik, L. Guillard, is 20 nov. 1518.

3. K. Verschelde, *a.w.* blz. 99; Verschelde spreekt van een prebende der hoogmisse *in sinistro latere en in dextro latere*. De houders van deze prebende, die inkomsten kregen uit tienden te Snellegem en te Nieuwmunster, hadden tot taak om beurt een week de dagelijkse hoogmis te lezen. Dit is blijkbaar niet zo toevallig aan de houders van scholastia en cantoria gegeven, gezien het zangondericht, het aantal en de houding van de aanwezigen op die manier het best kon worden gecontroleerd.

De bedoeling was *ut eo libentius viri probi et graves ad eandem ecclesiam confluerent, et illius promotiones anbelarent* — duidelijk om interessante figuren als kanunniken te kunnen verwerven — *quo se viderent ibidem amplioribus honoribus et prerogativis predictis, utque ecclesia ipsa ex eorum fideli servitio et ministerio prosperius suscipiat incrementum* ⁴. Deze erkenning van het feit dat de Salvatorkerk geen bijzondere bloei kende, moet in geen geval worden uitgelegd als in de eerste plaats doelend op het schoolwezen. Er is vooreerst op geen enkele plaats ⁵ sprake van een nieuw schema dat in de school zou worden opgelegd. De stichtingsakte volstaat met gewoon te zeggen dat de taak van scholaster en cantor moet worden opgevat als corresponderend aan dezelfde functies in de Sint-Donaaskerk te Brugge. Daar had de scholaster als specifieke taak de Latijnse brieven en teksten, samen met overigens alle schriften uitgaande van het kapittel, op te stellen of minstens taalkundig te corrigeren. Hij moest daarnaast de lectiones in het koor onder controle houden en waken op de fundaties ten voordele van de choralen ⁶. Normaal werd hij voor het leven benoemd. Wat de supervisie van de cantor betreft, een dergelijk ambt komt doodgewoon in Sint-Donaas niet voor; daar is de scholasticus supervisor zowel over de rector scholarum als over de succentor, nog phonascus genoemd ⁷.

Bedoeld wordt blijkbaar dat in de Salvatorkerk de autoriteit, zoals deze van de scholaster van Sint-Donaas, over twee personen wordt verdeeld. Broksgewijze voegen de kapittelakten voor Sint-Salvator volgende kenmerken aan beide functies toe: scholaster en cantor moeten zorgen hun eigen pre-

4. K.A. 1516-1539, fol. 16v.

5. Zelfs wanneer de vroegere rector C. Haeck in 1519, blijkbaar wegens de reorganisatie, vervangen wordt door J. Graesscepe, wordt geen enkele allusie op deze reorganisatie gemaakt.

6. A.C. De Schrevel, *a.w.* blz. 140. De eed die de scholaster diende af te leggen zie A.C. De Schrevel, *a.w.*, dl. II, blz. 83; deze eed besluit met de verplichting alles te doen wat *ex consuetudine antiqua* tot zijn taak behoort, dus hier uiteraard ook zeer algemene richtlijnen.

7. *Id.*, dl. 1, blz. 137.

bende zelf aan te vullen ⁸ ; beide moeten niet alleen controle uitoefenen op het verloop der lectiones, doch tevens instaan voor de algemene tucht in de kerk zelf. Gezien de herhaalde afwezigheid van de deken H. Zwynghedau ⁹, en gezien door de ministri ecclesiae «*abstinetur verum in modestia vitae clericalis postposita divina officia transcurrendo psallere, extraneaue vana et profana colloquia frequentio intermiscere, tarde ad chorum venire, sine causa rationabili ante finem divini officii chorum exire, etiam tempus debitum sedere, nunc vero stare et sepius dormire* » krijgt de cantor tot taak de clerici installati en de domini (kanunniken) die zich in gebreke bevinden, of hij het zelf waarneemt, ofwel of dit hem ter ore komt, van hun inkomsten te beroven en in een volgende kapittelzitting hun namen door te geven ¹⁰. Deze taak krijgt de cantor reeds in oktober 1519. Het jaar erop krijgt ook de scholaster eenzelfde bevoegdheid ; er wordt daarbij vermeld dat zij beide, samen met de pastoor der Salvatorkerk desnoods ook de oudste der kanunniken mogen oproepen om de tucht te helpen handhaven. De de-

8. K.A. 1516-1539, fol. 17 : *dictaque sua beneficia et dignitates antedictas de bonis sibi a Deo collatis amplius augmentare studebunt...*

9. H. Zwynghedau, licentiaat in de rechten, was naast deken, tot zijn dood in 1532, tevens kanunnik van de O.L.-Vrouwekerk te Brugge sinds 1527 (*Id.*, fol. 91v.-92), en officialis van het Hof van Doornik te Brugge. Merkwaardig zal Adam Zwynghedau rond de jaren 60 de laatste twee functies van Henricus op zijn naam hebben staan (A.C. De Schrevel, *a.w.*, blz. 634). Ghislenus Zwynghedau, waarschijnlijk de broer van Henricus, voorkomend als mag. art., wordt in 1522 kanunnik aan de Salvatorkerk en verwisselt in 1523 met Henricus van prebende ; Ghislenus sterft in 1529 en als uitvoerder van zijn fundatie treedt de deken Henricus op (K.A. 1515-1539, fol. 46, 50-51v., 52v. ; 71v.-72, 131, 138). — Ter voorkoming van absentisme door de deken zelf wordt een nieuwe inkomst van 4 pond gr.VI, verkregen in 1521, niet uitgekeerd aan de deken wanneer hij niet resideert (*Id.*, fol. 38).

10. K.A. 1516-1539, fol. 26v.-27v. : *ad corrigendum malos abusos qui in dies in choro, tempore divinatorum, contingunt, iam per clericos installatos, quam etiam per dominos, ad finem quod praedictus dominus cantor in absentia domini decani, totiens quotiens ipse reperiet aut videbit aliquos defectus in dicto choro contingentes, aut etiam cum per ebdomadum sibi aliqui denuntiati fuerint, poterit ille aut illi, qui huiusmodi defectus commiserit aut commiserunt suspendi a distributione.*

ken voegt hier echter aan toe, dat hij deze opdracht niet als een blijvend kenmerk van de houders der cantoria en scholastria ziet ¹¹.

De titularissen, die in 1519 werden benoemd, waren, voor de scholastria Johannes Blocqueel ¹², voor de cantoria Petrus de Westvoorne ¹³. Reeds in de stichtingsakte, uitgaande van de bisschop van Doornik Ludovicus II Guillard, belooft Blocqueel de scholastria te doteren met zijn huis, gelegen in de Zilverstraat, *De Weerelt*; De Westvoorne beloofde een ander huis in dezelfde straat voor de cantorij te zullen verwerven ¹⁴.

11. *Id.*, fol. 30 : *Ordinavit et per presentes ordinat (decanus) semper seniore curatores residentium, in absentia eius, dominosque cantorem et scolasticum ac etiam, si opus foret, seniore in ordine canonicorum ad abusiones et omnes aliorum defectus in ecclesia commissos notandum... nolens tamen per eam (constitutionem) precedentibus actibus capitularibus cantoriae et scholastriae dignitates tanqu岸ibus praeejudicium aliquod generari...*

12. J. Blocqueel, sigillifer van het Hof van Doornik genoemd in deze akte, komt in functie op 24 jan. 1519 (*Id.*, fol. 18). Hij voorziet zich van een grafplaats in de salvatorkerk reeds in 1520 (*Id.*, fol. 32v.) en zorgt voor een fundatie na zijn dood voor zichzelf en voor zijn moeder (*Id.*, fol. 74, 76). Op 24 jan. 1530 worden de verplichtingen van het kanunnikaat der hoogmisse overgedragen op Joh. de Rue gezien de zwakke gezondheid van Blocqueel (*Id.*, fol. 133). Bij de dood van de deken H. Zwynghedau (18 mar. 1532) leidde Blocqueel als oudste der kanunniken het kapittel in de moeilijkheden die tenslotte leidden tot de benoeming van Johannes de Louf († 16 april 1536) als nieuwe deken (*Id.*, fol. 167 e.v.). Deze moeilijkheden lagen hierin dat de bisschop De Louf als opvolger had aangeduid, en Maria van Hongarije Petrus de Pottere († 1542). Wellicht droeg Blocqueel vanaf deze datum de naam van vice-patronus der Salvatorkerk (*K.A. 1539-1558*, fol. 8). Op 2 mei 1534 wordt de prebende die Blocqueel sinds 1530 niet meer kon waarnemen, overgedragen op Jacob van Landeghem (*Id.*, fol. 190). Hij benoemt vanaf diezelfde datum Nic. Snellaert en Joh. Porrewaeghe als zijn procuratiehouders, terwijl deze laatste hem in de kapittelvergaderingen vertegenwoordigt. Blocqueel sterft in 1535 (vóór 13 sep.) (*Id.*, fol. 203v.). Als testamentuitvoerder treedt op Jacob van Stakenburch (*Id.*, fol. 225v.).

13. Petrus de Westvoorne treedt in functie op dezelfde datum als Blocqueel (*Id.*, fol. 16v.). Hij wordt in 1528 sigillifer en *decanus christianitatis* genoemd (*Id.*, fol. 102 en 111; volgens Verschelde, *a.w.*, blz. 284 was dit dekenaat een waardigheid die het kapittel zelf mocht verlenen). Op 3 juli 1529 verwerft hij de prebende *de ligno* en de kapellanie O.-L.-Vrouw-ter-Beerst (*Id.*, fol. 123-123v.).

14. *K.A. 1516-1539*, fol. 18 : *et ne huiusmodi dignitates sine dote erectae censeantur, praefatus magister Blocqueel in augmentationem*

In de cantorij komt geen benoeming voor die aansluit op dit nieuwe statuut, wel wordt op 23 mei 1519, dus vier maand na de stichting van de scholastria, een plaatsvervanger voor C. Haeck benoemd. Het betreft de presbyter, Johannes Graesscepe¹⁵. Er worden bij die gelegenheid statuten gemaakt, waarover de rector scholarum, titel die men wenst te reserveren voor de ondergeschikte van de scholaster, de eed dient af te leggen. De uitgebreidheid van die statuten wekt wel verwondering, vergeleken bij de teksten die wij kennen voor de andere Brugse kapittels¹⁶:

dictae scholastriae dedit et donavit perpetuo domum et fundum quos detinet et possidet hodierno die, sitos in platea argentea, infra limites dictae parochiae S. Salvatoris, vulgo nominatos De Weerelt, omneque jus et actionem sibi in eis quomodolibet competentes, praefatae ecclesiae ad opus hujusmodi scholastriae et Scolastici ex nunc cessit et transportavit, nihil eorum sibi reservando. Dit huis, dat volgens de notulen reeds op 7 nov. 1516 door Blocqueel werd geschonken, dus uiteraard vooraleer hij tot scholaster werd benoemd, poogde men reeds op 27 juli 1536 te verkopen aan Joh. Snouck, gezien de bepaald slechte staat en de talrijke herstellingswerken, waardoor het eerder tot last werd (*Id.*, fol. 223). De bedoeling was in geen geval daarin de schoolrector te laten wonen (zie de huurcontracten in 1535 voor J. de Louf - fol. 206 -, in 1537 voor Peter van Gurckhem - fol. 237v.). De Westvoorne beloofde het huis *Den Blauwen Hemele*, waarin Blocqueel zelf woonde, voor de cantorij te verwerven. Gezien Blocqueel stierf in 1535, en de cantorij, in zijn nieuwe vorm, reeds verdween in 1529, kwam daar niets van terecht. De choralen beschikten overigens nog over het huis van De Curia, dat even bouwvallig was als dit van Blocqueel. Wellicht was het plan van De Westvoorne eindelijk een gaaf huis de choralen ter beschikking te stellen.

15. K.A. 1516-1539, fol. 25.

16. *Id.*, fol. 22-22v., mei 1519. Net dezelfde tekst komt voor op 29 sep. 1555 (K.A. 1539-1558, fol. 225-225v.; met de naam Raboot i.p.v. Graesscepe) en op 27 nov. 1563 (K.A. 1558-1571, fol. 107v.-108; met L. van Westbusch i.p.v. Graesscepe; in deze laatste transcriptie valt § 4 weg terwijl in de paragrafen 1, 9, 10 en 11 in het totaal een zevental synoniemen de tekst van 1519 veranderen).

Ter vergelijking de eed, voor Sint-Donaas, van de scholaster: A.C. Schrevel, *a.w.*, dl. II blz. 83-84. De eed die de rectoren aflegden in de O.L.Vrouwkerk (voor bespreking zie A. Dewitte, *a.w.*, blz. 268-269): *Juramentum rectoris scholarum* (K.A. O.L.-Vrouw, R.A. Brugge, K.A. 1529-1554, schutblad); *Vos enim promittitis et corporaliter juratis obedientiam, reverentiam et fidelitatem praeposito et capitulo huius ecclesiae coniunctim et divisim observantiam privilegiorum, statutorum et consuetudinum huius ecclesiae* (tot hier is de eed dezelfde als die der clerici installati) *et scholarum, ac ordinationem earum et praepositi et capituli pacem quoque tranquillitatem dictae*

Statuta quae magister scholarum tenetur observare in ecclesia collegiata Sancti Salvatoris oppidi Brugensis.

1. Primo habebit magister sive rector scholarum canere antiphonas in choro, suis diebus, cum opus fuerit.
2. Item habebit tenere chorum cum custode in missa, et canere responsorium in primis et secundis vesperis cum diaconus et subdiaconus cantores fuerint.
3. Item habebit canere Graduale cum custode, in omnibus triplicibus.
4. Item habebit legere quintam lectionem, in omnibus triplicibus.
5. Item habebit legere sextam lectionem in duplicibus, et in festis nonam lectionem.
6. Item in festo Paschae, Dedicacionis, Ascensionis, Penthecostis, Sacramenti, habebit rector scholarum cum custode canere Salve festa dies.
7. Item rector scholarum debet in matricularia, sive tabula, describere quis quid et quando, per ebdomadas, cantor cantare, aut legere, aut in divinis officiis officiare, debeat, ut unusquisque sciat quid sibi legendum cantandumve per ebdomadas sit. Alioquin puniatur rector scholarum, ad arbitrium decani et capituli, prout in tabula statutorum habeatur ad longum.
8. Item rector scholarum habebit preparare, singulis diebus, librum in choro, hora matutinarum, ad legendum lectiones et evangelia, et ordinare lectiones, et docere scolares suos martyrologium ac lectiones vigiliarum, suis etiam diebus, et legere lectiones, et cantare responsoria et antiphonas in choro; quo facto visitabit scholas suas.
9. Ibidem diligenter laborare circa iuvenes suos ut moris est, quod faciendo, lucrabitur pitancias suas; si vero secus fecerit, privabitur pitanciis illius diei.
10. Item idem rector scholarum tenebitur, tempore divinorum, esse in scholis, cum habitu suo indutus. Alioquin, si contrarius illius reperiatur, privabitur totiens, quotiens repertus fuerit culpabilis, suis pitanciis et distributionibus.
11. Item tenebitur idem rector scholarum, dummodo intimatus fuerit ut duo scholares portent cruces in processionibus, permittere portare et eos ad ecclesiam mittere.

ecclesiae necnon executionem et promotionem cultus et officii divini et scolarum perfectum secundum quod ad vos et ad vestrum spectat officium, et quod nullas exactiones novas vel novitates in eisdem scholis facere vel fieri promittitis, et quod nichil promisistis per vos vel alium pro praedictis scholis regendis.

12. Etiam ut iidem domini requisiti fuerint, ut se induant ad portandum incensum, eos permittere.

Ista omnia et singula suprascripta promisit magister Johannes Graesscepe, rector scholarum in presentia mei notarii et secretarii dicti capituli, mediante iuramento per eum ob hoc corporaliter prestito, observare et intertenere.

Zoals reeds bleek uit de organisatie vóór 1519, staat ook hier opnieuw elke verplichting in functie van de koorzang en de koordienst. Van enige verandering in het schoolwezen is geen sprake, en wij vinden bovendien evenmin in het verdere relaas der kapittelakten een nota die iets anders dan falen i.v.m. de koordienst ofwel met de normen der goede zeden reveleert. Het gaat hier dus duidelijk over de oprichting van een *scholastria* in die zin dat de kerk de noodzaak gevoelde aan beroepszangertjes en koorknappen die om beurt een deel van het officie moesten bijwonen; deze bezigheid zal hen evengoed als de choralen zozeer hebben in beslag genomen dat enkel de tijd tussen de plechtigheden vrij bleef voor het geven van les, met name na de metten tot aan de vroeg- en hoogmis, hoogstens een half uur, na die missen tot de recreatie: een uur, en in de namiddag buiten de zang, door de cantor gegeven, nog van 15 u. tot 16 u. Maximum dus, zonder de zaterdag, twee en half uur lesgelegenheid door de rector van wie verwacht werd dat hij eerst en vooral de gezangen der diverse diensten liet instuderen¹⁷. Dit is zelfs zo erg dat van een jaarlijks verlof in de ware betekenis hiervan geen sprake kon zijn, gezien de koordiensten gewoon moesten doorgaan¹⁸. We vinden bo-

17. Vergelijk tevens met het reglement uit 1643 in Vande Casseele, *a.w.*, blz. 161 e.v.

18. Vergelijk R.R. Post, *Scholen en Onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen*, Utrecht-Antwerpen, 1954, blz. 110. Voor de Salvatorkerk wordt een verlof van 40 dagen voorzien voor de kanunniken; de deken en *curati residentes* genieten een verlof van 48 dagen; de *clerici installati*, met ondermeer de schoolrector, *gaudebunt recreationem* van 16 dagen op voorwaarde dat zij elke dag de metten zullen bijwonen (*K.A. 1516-1539*, fol. 194, 16 juli 1534). Als verdere recreatie vinden wij o.m. het feest der Onnozele Kinderen, waarbij de schooljeugd één hunner tot bisschop verhef en zij het gezag in handen namen: in 1530 b.vb. werd niemand gevonden *qui vellet creari ad episcopatum*, *K.A. 1516-1539*, fol. 139v. (Verge-

vendien rond de jaren 30 een opmerking die reveleert dat de stadskinderen die de *lessen* op de kapittelschool bijwoonden, zeer strikt moeten gescheiden worden van de *pueri exteri*, en dit zowel in het koor als in de omgang met mekaar ¹⁹. Dit bewijst enerzijds dat een groot aantal lessen aan de koordienst gewijd, onmisbaar waren voor de goede functie der koordiensten, vervolgens dat het monopolie inzake onderwijs niet op dezelfde manier moet worden gezien als dit b.vb. voor Sint-Donaas het geval was ²⁰, en dit uit oorzaak van het feit dat de leerlingen hier niet tot normaal onderwijs konden komen, met name niet als voorbereiding op het volgen van leergangen aan een universiteit ²¹. Of dit afhouden van het contact met de *exteri* ook doelde dat de kinderen der kapittelschool in feite op de school een opleiding tot clericus of zelfs toekomstige kanunnik kregen, reden waarom de ouders hen daarheen stuurden, konden wij, voor de betalende scholares, niet vernemen.

Een paar gegevens komen in dit verband wel in de kapitellakten voor, doch dan uitsluitend in verband met choralen. Zo waren met name vier oud-choralen van de Donaaskerk in functie als leider van de choralen, tevens magister cantus, in de school van de Salvatorkerk : in 1528 Philipus Rogerie ²², in 1561 Jacob des Cornets ²³, in 1563 Jan

lijjk R.R. Post, *a.w.*, blz. 129) ; dit gebruik in Sint-Donaas : A.C. De Schrevel, *a.w.*, blz. 46).

19. *K.A. 1516-1539*, fol. 137v. *statuimus et ordinamus quod deinceps pueri seu juvenes visitantes alias scholas praeterque huius ecclesiae cuiuscumque etiam sint... cum aliis pueris nostrae scholae in choro non sedent nec sedere admittantur : concedentes propterea prefecto scholae nostrae predictae huiusmodi, pueros externos sibi non subiectos, a choro et consortio suorum sibi que subiectorum auctoritatem et facultatem... separandi ac amovendi.*

20. A.C. De Schrevel, *a.w.*, blz. 145 e.v.

21. In Sint-Donaas wel : *Id.* dl. 2, blz. 83n. Dit wordt zelf toegegeven, zoals hoger gezegd i.v.m. de chorales, die in stad bij een pedagoog werden uitbesteed.

22. Hij was in 1511 chorist, in 1512 clericus installatus, in 1524 capellanus de gremio chori in Sint-Donaas. Daarna volgde zijn benoeming in Sint-Salvator (*K.A. 1516-1539*, fol. 98) ; A.C. De Schrevel, *a.w.*, blz. 98-99n.

23. Des Cornets, ook Lescornet gespeld, zoon van Johan des Cornets, was tussen 1557-1561 virgifer chori in Sint-Donaas, werd daar-

Flamme ²⁴, in 1577 Matthias Pottier ²⁵. Deze laatste drie werden achteraf zelfs kanunnik benoemd. Een andere gewezen choraal van Sint-Donaas, Christian Verbaere wordt in 1540 capellanus extra chorum in Sint-Salvator ²⁶ en de magister cantus Jan Flamme slaagt er in zowel zijn broer Philippus in 1570 als choraal te laten aanvaarden, als een tweede broer, ex-choraal van Sint-Donaas, Arnold Flamme in 1566 als musicus in de Salvatorkerk te doen aanvaarden ²⁷. Ook zes eigen choralen worden in de kerk te werk gesteld, 1 als custos, 3 als cantor en 2 als choristae. In 1560 wordt Petrus N., oudste der choralen, tot custos benoemd van de Sint-Jacobparochie ²⁸. Christian de Moor, sinds 1563 choraal, wordt in 1574 als chorist aanvaard ²⁹. Martinus (van de) Vileuse, als choraal voorkomend in 1565, wordt in 1584 als cantor vermeld ³⁰. Philip Patijn, choraal sinds 1569, wordt in 1578 cantor ³¹. Ambrosius vander Beke, choraal sinds 1567, wordt in 1571 bij de choristen ingeschreven ³². Alleen Franciscus Minne, choraal in 1580, in 1588 cantor, verwerft in hetzelfde jaar een kanunnikale prebende ³³. Over het geheel genomen aanvaardt Sint-Salvator 6 van haar eigen 42 choralen, tussen 1520 en 1593; voor

na mag. cant. — 1561 — in Sint-Salvator (*K.A. 1558-1571*, fol. 60), en in 1573 kanunnik aan Sint-Donaas: A.C. De Schrevel, *a.w.*, blz. 98, 100, 102, 107.

24. Hij werd in 1561 clericus installatus genoemd in Sint-Donaas, en werd na zijn functie van mag. cant. sinds 1563 in de Salvatorkerk, in 1571 kanunnik aan deze laatste kerk (A.C. De Schrevel, *a.w.*, blz. 99, *K.A. 1558-1571*, fol. 154; *K.A. 1571-1594*, fol. 13).

25. Pottier komt voor als virgifer chori in Sint-Donaas in 1570, in 1577 is hij bij zijn benoeming aan de Salvatorkerk reeds clericus, in 1615 wordt hij kanunnik aan de Donaaskerk (A.C. De Schrevel, *a.w.*, blz. 99, *K.A. 1571-1594*, fol. 106).

26. Over Christian Verbaere, in 1539 virgifer chori, 1540 capellanus de extra chorum in Sint-Donaas, zie hoger blz. 10.

27. A.C. De Schrevel, *a.w.*, blz. 99; *K.A. 1558-1571*, fol. 108, 226; 185, 106.

28. *K.A. 1558-1571*, fol. 50.

29. *K.A. 1571-1594*, fol. 59v.

30. *Id.*, fol. 152.

31. *Id.*, fol. 127v.

32. *Id.*, fol. 3v.

33. *Id.*, fol. 190, 191. Hij wordt in 1591 kanunnik van de prebende *ad altare beatæ Mariæ Virginis* (*Id.*, fol. 209).

Sint-Donaas is dit : 36 op een totaal van 67 bekende choralen, voor de periode 1481-1571.

Die cijfers kunnen voor de Salvatorkerk nog worden aangevuld als we in aanmerking nemen dat tussen 1544 en 1573 niet minder dan tien choralen een speciale toelating en toelage krijgen om op kosten van het kapittel hun studie verder te zetten ³⁴. Van deze tien werden er slechts twee achteraf in functies aan hun oude kerk benoemd. Bovendien moet het totaal getal werkelijke choralen minstens met vier worden verminderd, gezien drie choralen wegens ziekte terug naar huis werden gestuurd, en één na twee maand toelating kreeg van school te veranderen ³⁵. Zo was de speciale inspanning van het kapittel geldig voor 14 op de 38 choralen ; wat de school voor de overige scholares deed, die als betalende pueri de lessen volgden, vernemen wij niet.

Keren we nu terug tot de werking van de cantoria en scholastria. Vooreerst wat betreft de ondergeschikte van Blocqueel, de rector Graesscepe. Hij bleef zowat 10 jaar in functie en de enige opmerkingen die op hem werden gemaakt betroffen inbreuken tegen de paragrafen 5 en 11 der statuten : *diebus divinis et festivis ad omnes horas et ad missam interesse habebit canendo et psalmando antiphonas et responsoria sua sicuti alii clerici installati faciunt* ³⁶ ; een

34. 1544 J. De Cock (60) ; 1544-45 J. Ploquyn (55v., 65v.) ; 1548 Anselmus N (98v.) ; 1554-55 G. Bonteflour (193, 216) ; 1557 J. De Quercu (262) ; 1565 A. de Bois (144) ; 1562 Eduardus N. (76) ; 1573 C. De Moor (36) ; 1569-70 A. vander Beke (219, 233v., 234v.) ; N. Ghillebo krijgt in 1570 een toelage om ofwel Latijnse letteren ofwel de ars mechanica aan te leren (227). We kunnen niet nagaan of de J. De Cock die in 1553 een kanunnikale prebende bezat aan de Salvatorkerk (171v.) dezelfde is als de choraal die hier als eerste bursaris wordt vermeld. - De cijfers tussen haakjes verwijzen naar de corresponderende folia der kapittelakten. Zie uitgebreide citaten in Bijlage.

35. Zieke choralen : in 1543 Joannes Greyndolf (23v.) ; 1554 Petrus van Armentières (195v) ; 1557 S. vander Scheure (267v.) ; Egidius de Roucourt verwante van de mag. choralium in Sint-Donaas verandert in 1570 van school, waarschijnlijk naar de Donaasschool (148).

36. K.A. 1516-1539, fol. 26v., 3 okt. 1519.

andere keer wordt er hem op gewezen dat hij zich in de kerk slechts na toelating mag laten vervangen ³⁷.

Het is wel belangrijk, naar aanleiding van het aanvaarden van Graesscepe, even aan te tonen hoe de installatie, in elk geval in 1519, verliep. De benoeming gebeurt uiteraard alweer door de bisschop van Doornik, hier Ludovicus II Guillard, op voorstel van de scholaster, deken en kapittel, na het vrijwillig ontslag van de voorgaande rector ³⁸. Hij presenteert zich met de *litterae collationis et permissionis* in de kapittelvergadering. Na publieke voorlezing van deze brieven door de notarius publicus, secretaris van het kapittel ³⁹, en na aller goedkeuring, wordt hij in zijn ambt ontvangen (*possessio*), na aflegging van de eed over de statuten. Hij krijgt nu een koorzetel toegewezen (wordt clericus installatus) waarna hij naar de kapittelschool wordt geleid met de roede, teken van zijn rectoraat, in de hand. Deze tuchtigingsstaf dient hij bovendien op de vergaderingen steeds bij te hebben ⁴⁰. In de school wordt hem een *sedes eminentior*, een kathedraal, toegewezen ⁴¹. Bij de benoeming van Graesscepe wordt niet gesproken van scholares of alii pueri die hij tot bijwoner heeft. In geen geval heeft hij de choralen bij zich, die waren de magister cantus in elk geval voorbehouden, en er wordt veelal aan gememoreerd,

37. *Id.*, fol. 118, 12 mei 1529.

38. Soms gebeurt dit ontslag, zoals bij J. Neuten en H. Raboot, helemaal niet vrijwillig, doch als tuchtmaatregel. De bisschop van Doornik wordt pas in 1565 door deze van Brugge daadwerkelijk opgevolgd, wat de benoemingen in de Salvatorkerk betreft. Zo zal G. vande Reviere, op 25 sep. 1564 door Doornik benoemd, zich tegen 1 april 1565 ook van de goedkeuring door de Brugse bisschop voorzien.

39. De secretarissen uit de 16e eeuw waren: Joh. Porrewaeghe tot 1524 († 1547); Johannes de Duno (1524-1530); Simon de Capella (1530-1534); Adrianus Ferret (1534-1551); Angelus Bave (1551-1575); Dierick van Bambeke (1575-1580) en Hugo Vande Velde (vanaf 1584).

40. Zie de vermaning aan J. Neuten in 1533, *K.A. 1516-1539*, fol. 183.

41. *K.A. 1516-1539*, fol. 23. Vergelijk tevens aan de collatio en possessio van J. Cottenguiés, hieronder.

wanneer een cantor zijn betrekking opgeeft, dat hij de kinderen bij zich houdt, tot in zijn vervanging wordt voorzien. Bij de schoolrector zullen zich zeker kinderen hebben bevonden ⁴², doch gezien dit niet rechtstreeks onder de verantwoordelijkheid van het kapittel doorging, wordt er geen melding van gemaakt.

Op 29 juni 1528 resigneert Graesscepe zijn ambt en wordt in zijn plaats, volgens een zelfde schema als hiervoor, Jacob Cottenguies, presbyter, in artibus magister, aangesteld ⁴³. Zonder dat wij verder iets over hem vernemen, laat hij zich reeds een jaar later door J. Neuten vervangen ⁴⁴.

Wat nu de cantorij sinds de reorganisatie betreft, evenmin als voor het scholastraat wordt iets nieuws in de kapittelakten vermeld. De titularis in 1518, J. Pierson, overlijdt in januari 1527, en wordt twee weken later reeds vervangen door een zekere Conrard ⁴⁵. Deze benoeming was blijkbaar te haastig gebeurd, hoewel de kapittelakten geen commentaar geven, want een jaar later wordt ook deze reeds vervangen door de ex-choraal van de Donaaskerk Philippus Rogerie, die zowat negen jaar aanblijft ⁴⁶. Merkwaardig genoeg is geen officiële installatie vereist voor de magister cantus, hij wordt gewoonweg aanvaard door « domini decanus et capitulum », en legt de eed der overige clerici installati

42. Een merkwaardig geval zal het overlopen zijn van de schoolrector J. Hacke van de O.L.Vrouwkapittelschool naar deze van de Salvatorkerk, *traxitque secum scholares et chorum frequentantes in maximo ecclesiae gravamine et scandalo* (K.A. O.L.Vrouw, 1529-1558, fol. 246v.). Het kan wel dat een deel dezer scholares bij hem inwoonden; over een grote toevoer van koördinaren voor het jaar 1553 blijkt helemaal niets in de Salvatorkerk.

43. K.A. 1516-1539, fol. 107-108 v.; Cottenguies wordt naar zijn koorzetel geleid, daarna *accedens ad scolae per traditionem virgum ad manus, ac assignationem sedis eminentioris eiusdem scolae*. ...

44. *Id.*, fol. 126v.-127v.; bij de collatio wordt hij presb. Leod. dioc. genoemd; de naam wordt Neuten, Neyt en Neut gespeld.

45. D. vande Castele, *a.w.*, blz. 144-145; hij overleed ca. 4 jan. 1527 (K.A. 1516-1539, fol. 82). Op deze plaats wordt Pierson kanunnik genoemd; bij zijn dood wordt zijn prebende overgenomen door Joh. de Rue.

46. K.A. 1516-1539, fol. 98.

af. Hij heeft geen introductie nodig, hij woont samen met de chorales ⁴⁷. Wellicht werd hij aanzien als de ondergeschikte van de schoolrector, wat dan zou verklaren waarom wij ook vóór 1519 geen verschil in opdracht konden bemerken tussen beide functies. Evenmin als voor Pierson en Cottenguies, komt ook nu een opmerking aan het adres van de magister cantus in de kapittelakten voor. Er is duidelijk van enige verandering in schoolsysteem geen sprake, evenmin van verwaarlozing van het ambt zowel door de rector als door de magister cantus.

Om geheel andere redenen dient P. de Westvoorne op 20 juni 1529 een verzoekschrift in bij de bisschop van Doornik met de vraag zowel de cantoria als de scholastria te willen opheffen. Zijn tekst begint met de bedoelingen, die in 1519 de oprichting vergezelden, te hernemen: pogen van de Salvatorskerk een centrum van viri probri te maken ten bate van de Kerk. Hij vervolgt: *Cum iam probdolor in tam infelix ac miserandum deventum sit tempus quo dignitas omnis ac auctoritas ecclesiastica vilescit ac passim supprimitur, causante hoc imprimis nephanda ac impia secta Lutheranorum et aliorum hereticorum, quae iam feriunt in universum orbem christianum...* Nooit, zegt de Westvoorne, waren de geestelijken voorheen ooit zo gehaat en stonden de leken meer vijandig tegenover alles wat de kerk aangaat, *liceat antea oppido infesti semper fuerunt*. Niemand durft het nog aan naar een geestelijk ambt te dingen ⁴⁸.

47. Wanneer Ph. Rogerie in 1532 zijn ontslag geeft, blijkt hij *paratus chorales intertenere donec dominis de alio magistro cantus fuerit provisum* (K.A. 1516-1539, fol. 149).

48. Een eerste allusie op het gebrek aan aandacht door de kerkdienaren zelf, werd reeds vermeld toen de scholaster en cantor toezicht kregen op de tucht tijdens de diensten. In 1521 moesten zelfs zitpenningen worden ingevoerd, waarvoor de statuten der kanunniken werden gewijzigd, om het absenteïsme te bestrijden (K.A. 1516-1539, fol. 34-35, 26 juni 1521). Op 26 juli waren nieuwe klachten, overeenstemmend met deze van okt. 1519: *ii qui ceteris praesesse debent virtutum exemplo*, maken zich in de ogen der leken volkomen belachelijk (*Id.*, fol. 42). De kanunnik Karolus Lupi laat na jaargetij-

Uiteraard is de ontoereikendheid der inkomsten, verbonden aan beide stichtingen, mede oorzaak van de moedeloos-

den te zingen, wordt bij de bisschop aangeklaagd wegens spot en laster over zijn collega's (*Id.*, fol. 49, 78v., 147-148). De latere kanunnik Joh. de Rue wordt wegens het molesteren van zijn kollega J. Note op water en brood gezet (1523, *Id.*, fol. 49, 52). Diezelfde J. Note bezoekt regelmatig een herberg op Sint-Anna, en wordt aangeklaagd wegens een verhouding met de dienstmeid van Jacob de Bondt (1525, *Id.*, fol. 64v.-65). De kanunnik N. Snellaert wordt in 1527 beschuldigd *quod ipse in solemnibus aliis festivis diebus nec non ferialibus, presentibus etiam quibuscumque sive laicis sive ecclesiasticis personis, non destitit dum alii sui confratres in cantu parum eruditi, canunt tempore divinorum responsoria, gradualia, antiphonas seu alia divino cultui servientia, subridere, cachinnare ac digito ostendere, deque huiusmodi ignorantia cantus suorum confratrum ipsos laicis informare ac omnibus propalare*; ...; hij slaapt onder de dienst, doorloopt het privéleven van zijn confraters zelfs *cum vilissimis personis secularibus*, enz. (*Id.*, fol. 92v.-93); na berispingen vindt Snellaert er niets beter op dan b.vb. de vespers te beginnen zingen vooraleer er geluid werd zodat *multi tarde venientes amiserunt suas distributiones* (1530, *Id.*, fol. 134). Ook J. Porrewaeghe, P. van Eyewerne, beide kanunniken, de presbyter, Andreas de Hollandre, worden beschuldigd, tussen 1517 en 1524, van huwelijkspraktijken, achterlopen van hun eigen dienstmeid, verwekt hebben van kinderen e.d.m. (*Id.*, fol. 20, 12v., 28v., 8v.-9, 69). Dit belet hen in geen geval tot kanunniken te worden benoemd (Porrewaeghe in 1524: *K.A.*, fol. 53v.) of een processie te stichten ter ere van Petrus en Paulus (Van Eyewerne in 1534: *K.A.*, fol. 192v.) of gewoonweg van prebende te verleggen naar b.vb. de O.L.Vrouwkerk (K. Lupi in 1537: *K.A.*, fol. 239; nadat hij o.m. beschuldigd werd geen missen meer te willen lezen). Zelfs de vicecustos Johannes gaat zich wel zeer te buiten door bezoeken te brengen aan het Sint-Janshospitaal hoewel daar reeds het ganse jaar een besmettelijke ziekte dood zaait: 1526, *K.A.*, fol. 77. In 1525 wil de priester Ghysbert Pieterssen, die de palmen moet afhalen op Palmzondag, zich niet eens fatsoenlijk daartoe kleden (*K.A.*, fol. 66v.), terwijl de clericus P. Gossaert zijn hospita niet alleen schandalig behandelde (*scandalosa prestitit*), maar haar zelfs sloeg *ad effusionem sanguinis* (1520, *K.A.*, fol. 29v.).

De situatie verbeterde er uiteraard niet op in de volgende jaren, en het was logisch dat de burgerij, die dergelijke praktijken ook van titularissen van de andere kapittels bemerkte (een zedeloos voorbeeld in dezen was de kanunnik van de O.L.Vrouwkerk J. van Hille: *K.A. O.L.Vrouw 1529-54*, fol. 1v.), niet karig was met kritiek. De moeilijkheden die het kapittel met rectores en cantores had, bespreken we verder. Nog een paar typische voorbeelden tot 1563: de presbyter N. Bollaert wordt aangemaand *ne de cetero sese exerceat vel immisceat in componendo canticas, scommata vel iniurias sapientibus, aut in theatris publicis pro tenendo librum ludicrorum, vel late mentorum, nec etiam in aliis ludis quibuscumque...* 1534, *K.A.*, fol. 195. De kanunnik P. de Clercq wordt verplicht zijn dienstmeid, Magdalena Lievens, uit zijn huis te zetten, omwille van bewezen

heid van De Westvoorne. Het is zelfs zo, meent De Westvoorne, dat de titularis van cantonij of scolastri noodza-

feiten (1535, K.A., fol. 202). De clericus installatus Ph. Montanus, de priesters M. Maes en A. Jacobs worden in vechtpartijen van priesters onder mekaar gewikkeld (1545, K.A., fol. 62, 64). Een zeer sterk voorbeeld is de houding van de kanunnik Daniël de Nivelles, sinds 1536 (K.A., fol. 228) can. subdiaconus, die in 1537 over zijn deken P. de la Karreest volgende bepaling geeft: *den dekin Karreest is een groote beeste, eenen snoon rabbaut, die vulste houereiaghre, die vulste putier ende ruffiaen die in Brugghe es. Ic zal hem noch wel huut rechte ende een baste spelen. Ic schyde in syn voeten ende al die hem wel willen* (K.A., fol. 235). Hij lijkt ook schriftelijk zijn superieuren aan te vallen (*Id.*, fol. 236), doch schijnt verder *propter subitaneam colicam* af en toe afwezig te zijn (*Id.*, fol. 242). Dezelfde Daniël de Nivelles, in 1554 *curatus prebendae portionis* aan de O.L.Vrouwkerk, wordt daar beschuldigd van laster t.a.v. Fl. de Wintere, monetarius van de stad Brugge (K.A. O.L.Vrouw, 1529-1554, fol. 255). De kanunnik van de hoogmisse in 1543 blijkt van een zeer groot aantal misdaden te zijn beschuldigd. Olivier Wulfaerts met name, *prisonarius sacrilegii, falsitatis et aliorum similium*, was er zelfs in geslaagd uit zijn kerker te ontvluchten waardoor hij op de koop toe zich nog schuldig maakte ten titel van *effractor carceris catenas*. Hij kan zijn prebende niet hernemen zolang hij zijn straf niet heeft uitgeboet! Wulfaerts kiest de wijste partij en verlaat Brugge voor Haamstede in Zeeland waar hij prebendehouder wordt van de *capellania de gremio chori* van St.-Katharina in de O.L.Vrouwkerk (*Id.*, fol. 45-45v.). Tenslotte blijkt de kanunnik P. Coquel het even gezellig te vinden als voorheen N. Snellaert, de diensten door lachen te storen: *rixans verbis clamorosis, tempore completorii, irritat reliquos confratres et cantores chori...* 1563, K.A., fol. 105.

De houding van deken en kapittel tegenover dergelijke vergaande tuchteloosheid, was bepaald hopeloos: Zwynghedau poogde het met zitpenningen en toezicht door de scholaster, de cantor, en de pastor van de Salvatorkerk zelf, in nood bijgestaan door de oudste der kanunniken. Daarna brengt men de misbruiken rechtstreeks voor de bisschop, bijzonder onder D. Paullin die in 1561 de situatie laat resumeren die we reeds kennen vanaf N. Snellaert: *«insuper inhi-buerunt omnibus et singulis capituli lucrantibus distributiones in choro ne tempore divinorum aliquis ex eis constitutus in choro confabularetur sub pena privationis distributionum illius diei* (K.A., fol. 70). De maatregel van weddeverlies wordt in 1563 zelfs uitgebreid tot alle kanunniken die niet resideren *infra muros civitatis brugensis*, wat dan weer op doorgehouden absentisme wijst (K.A., fol. 112-113). Het gebrek aan prestige is zo erg dat *quidam canonici abusive, indecenter ac tumultuose ambulat et vagantur, necnon confabulantur in dicta ecclesia... nec moniti volunt ab his desistere*; zij wensen alleen de hoogmis en de mis voor O.L.Vrouw als tempus divinorum te aanzien, en geloven niet in andere liturgische plechtigheden die zij blijkbaar saboteren (Brief aan de bisschop van Doornik, 11 jan. 1563, K.A., fol. 94, beantwoord door de Brugse bisschop De Corte, 3 april 1563: K.A., fol. 99v.).

kelijk ergens anders aan een prebende moet weten te komen, wil hij zijn taak aan de Salvatorschool naar behoren vervullen ⁴⁹.

De jaren 1520 tot 1530 betekenden te Brugge vooreerst een eerste enthousiasme voor de hervormingsplannen van Erasmus ; ook Luther wordt een feit dat in de stad sinds 1524 waarneembaar was toen de karthuizermonnik Westhuysse publiek met zijn bijzit door de stad wandelde ⁵⁰. Reeds in 1520 wordt in de Donaaskerk tegen Luther en Erasmus gepredikt door de Doornikse hulpbisschop Nik. de Bureau. Wanneer aan De Bureau gevraagd wordt waarom hij én Erasmus met Luther verward, én waarom hij Erasmus concreet kwaad wil, heeft deze als antwoord : *timeo igitur ne possit labi in aliquam haeresim propter altam latinatatem* ⁵¹. Als ten slotte in 1526 het werk van Vives over de armenzorg de zorgen der traditionalisten nog komt vergroten, is er werkelijk reden om aan te nemen dat de dignitarissen aan de Salvatorkerk, een uitermate behoudingsgezinde groep zoals blijkt uit hun opvatting van schoolhouden, tot paniek kunnen geraken.

In elk geval, De Doornikse bisschop Carolus II van Croy, ging in op het verzoek, doch besliste dat de schenking van Blocqueel, het huis De Weerelt, moest overgaan naar de disch van het kapittel ⁵². Zoals achteraf blijkt zullen de twee kanunnikaten der hoogemisse, toch verder blijven behoren tot de gouverneurs der choralen. Waarom Blocqueel zelf niet optreedt bij deze afschaffing van zijn functie, is wellicht duidelijk wanneer we vernemen dat hij reeds in 1530 zo ziek is, dat hij niet langer tot mis lezen wordt gehouden ⁵³.

49. K.A. 1516-1539, fol. 120-120v., 20 juni 1529 ; voornamelijk de cantorij werd hier door De Westvoorne bedoeld : *praecipue de pertacta cantoria, quae solum dotata est quadam domo admodum vetusta ;... et propter declinationem huius oppidi quae in dies magis ac magis invalescit*. Over de verkoopplannen voor dit huis, zie hoger blz. 11.

50. A. Dewitte, *Erasmus en Brugge*, in *Hand. Em. Br. XCIV* (1957), blz. 7.

51. *Id.*, blz. 11 ; noten 36, 37.

Rectores en cantores 1529-1594.

Cantorij en scholastria hielden dus op te bestaan in juni 1529. De Westvoorne had wel gepreciseerd, dat de bisschop gemakkelijk iemand zou vinden om de *prebendae maioris altaris* over te nemen, als de bijkomende verplichtingen wegvielen. In 1530 wordt ook de prebende van Blocqueel overgenomen, wat dus duidelijk bewijst dat de opheffing consequent werd doorgevoerd ¹.

Als wijzigingen treft direct dat Cottenguies in september 1529 wordt vervangen door J. Neuten, die rector scholarum en ook één keer scholasticus wordt genoemd, en nu alleen nog wordt voorgesteld door de deken en het kapittel ². Bij zijn opvolgers worden de termen van rector en scholasticus zonder voorbehoud door mekaar gebruikt, zoals men ook spreekt van *officium scholastriae* en *officium choralium*. De magister cantus, op wie deze laatste functie terug slaat, nog genoemd *officium magisterii cantus*, hoort zich nog *magister choralium (et cantus)* noemen.

J. Neuten krijgt bijzonder veel opmerkingen door zijn gebrek aan tucht en stiptheid tijdens de koordiensten ; in 1541 wordt hij zelfs, *quod lapsis aliquot diebus multas insolentias et scandala commississet tempore divinatorum*, gedurende één maand van zijn distributio ontzegd ³. Het jaar erop wordt hem zelfs verboden tijdens de diensten nog te zingen ; opnieuw in 1548 blijkt hij de koordiensten zo te hebben gestoord dat hem een nieuwe boete wordt opge-

52. K.A. 1516-1539, fol. 121v. ;bij deze gelegenheid biedt De Westvoorne het huis. De Caerde, gelegen op Sint-Michiels, aan om de disch te verrijken.

53. *Id.*, fol. 133.

1. Dit was wel mede veroorzaakt door de zwakke gezondheid van Blocqueel, die echter pas 5 jaar later overlijdt K.A. 1516-1539, fol. 133.

2. *Id.*, fol. 126v.-127v. Op fol. 114v. van K.A. 1539-1558 wordt Neuten scholasticus genoemd. Bij het gebruik van de naam van de latere schoolrector J. Hacke wordt in 1555 bij zijn naam scholasticus geschreven, en daarna weer geschrapt (*Id.*, fol. 216v.).

3. K.A. 1516-1539, fol. 183 : eerste opmerking ; zeer uitvoerige vermaningen zie K.A. 1539-1558, fol. 133v.-134, 25 aug. 1551 ; de nota van 1541 : *Id.*, fol. 15v.

legd ⁴. Met de magistri cantus gaat het ondertussen niet zoveel beter. Over Rogerie komen wel geen klachten, hij bleef slechts vier jaar in functie, maar Jacob de Rue(1)x, die pas sinds 1536 was benoemd, wordt door het kapittel reeds twee jaar later bewogen heen te gaan ⁵; spijs alles blijft hij in functie tot 1540, om opgevolgd te worden door G. Fabri, die opnieuw van grote slordigheid wordt beschuldigd. Dit keer is het zo erg dat de choralen van hem moeten worden verwijderd en bij de kanunnik P. vander Donck worden opgenomen ⁶. In oktober 1542 wordt hij ontslagen, of althans van zijn inkomsten beroofd; hij wordt opnieuw aanvaard in februari 1543 *spe melioris servitii* ⁷, doch in mei is hij helemaal vervangen door een nieuwe magister cantus A. Galli ⁸.

Deze A. Galli wordt op 17 juni 1545 magister cantus aan de Donaaskerk, zodat wij die datum mogen laten samen vallen met de benoeming van zijn opvolger in de Salvatorkerk A. Troiani, nog Jordani gespeld ⁹. Troiani blijft, met 1545 als aanvangsdatum, in functie tot 1549, waarna hem ontslag wordt verleend *certis causis nos ad hoc moventibus* ¹⁰. Deze oorzaken zijn gemakkelijk te achterhalen: in februari 1549 werd geconstateerd dat de choraal Judocus,

4. *Id.*, fol. 32, 18 dec. 1542; en *Id.*, fol. 97; 20 mar. 1548: hij wordt veroordeeld tot het offeren van een kaars van één pond voor het H. Sacrament; ter vergelijking. in 1561 wordt de kanunnik J. Gerardi als volgt vermaand: *domini inbibent domino Jacobo Gerardi, canonico altae missae, ne perseverat canere missam in ecclesia, donec melius noverit cantum gregorianum* (K.A. 1558-1571, fol. 65).

5. K.A. 1516-1539, fol. 242v.; benoeming *Id.*, fol. 210.

6. K.A. 1539-1558, fol. 28v., 22 aug. 1542.

7. *Id.*, fol. 29v. en 33.

8. *Id.*, fol. 39.

9. A.C. De Schrevel, *a.w.*, blz. 203-204 meent te moeten spreken van cumulatie in beide scholen, en geeft als aanvangsdatum voor het cantoraat van Galli 1542. Vooreerst komen geen gegevens voor in de kapittelakten waaruit blijkt dat de choralen zouden zijn uitbesteed, wat anders wel het geval is, verder steunde De Schrevel op de uitgave van Vande Castele, die wij aanvulden met een nota over Fabri nog in 1543. De referte voor de benoeming van Troiani komt niet voor in de K.A. De eerste vermelding van zijn naam is 8 febr. 1546; K.A. 1539-1558, fol. 72.

10. *Id.*, fol. 102v., 19 mar. 1549.

zoon van de chirurgijn Judocus, ernstig gekwetst was en dat de *lesionem provenisse ex percussione magistri cantus* ¹¹. Een week later verklaart het kapittel Troiani ongeschikt zich nog verder met de choralen op te houden *attenta debilitate*, en nog twee weken later is Troiani reeds vervangen door Natalis (de la) Truye ¹². Dit maakt dus op 14 jaar (1536-1549) zowel De Reulx als Fabri en Troiani wegens wangedrag aan de deur gezet, de laatste twee zelfs werd het toezicht op de choralen ontnomen ¹³. Een weinig interessante situatie dus, in aanmerking nemend dat ook de rector scholarum, hoewel hij 24 jaar die functie bleef bekleden, een bron van ergernis was tijdens de kerkdiensten. In een generaal kapittel van 4 augustus 1550 wordt de schoolrector Neuten plechtig aangemaand, wil hij zijn functie behouden, *quod regat scholares suos in timore dei observando ceremonias chori et alios pueros in cantu ad cantandum psalmos diebus divinis et festis, discat, instruatque eos bene ad cantandum et legendum lectiones...* ¹⁴. Hoe men zich zoiets moet voorstellen, wetend dat Neuten acht jaar vroeger verplicht werd iemand in zijn plaats de *lectiones* te laten zingen, omdat de ganse kerk zich ziek lachte, is niet duidelijk. Bij dezelfde gelegenheid krijgt ook de cantor een gelijklopende, doch zachtere opmerking: *continuumus natalem magistrum cantus in suo officio hoc salvo quod pueros suos diligenter instruat in cantu et ut mores debitos in choro observent*. Het kapittel was overigens Natalis Truye in 1550 bijna kwijt aan de Donaaskerk, waar hij als opvolger van Galli geroepen werd ¹⁵.

11. *Id.*, fol. 102, 26 febr. 1549.

12. *Id.*, fol. 102, 102v., 5 mar. 1549; benoeming Truye, 26 mar. - 1 apr. 1549: *Id.*, fol. 103. Truye was afkomstig van Goes, waar J. Varlet hem namens het kapittel ging ophalen.

13. Dit was opnieuw geen beletsel om Troiani b.vb. in de Salvator-kerk zelf een kapellanie aan te bieden (*Id.*, fol. 127v.).

14. *Id.*, fol. 114v.; opmerkenswaardig is dat deze tekst helemaal overeenstemt met de opmerkingen in 1519 aan zowel C. Haec als de cantor J. Pierson gegeven: *Id.*, fol. 9v.

15. Rond 21 april 1550 werd het kapittel hiervoor samengeroeepen (*K.A. 1539-1558*, fol. 111). Sint-Donaas geraakte in moeilijkheden door de weigering van Truye, kreeg in aug. 1550 een nieuwe titularis, die zich liet overhalen om in 1556 magister cantus van de kathedraal

Om hem toen te behouden had het kapittel zijn gage verdubbeld, doch de kanunniken waren tot geheimhouding hiernopens gehouden. Ze beloofden verder hem *in casu provisionis pro commendato* te houden. Dit gebeurde niet zo kort daarna, toen de kapellanie van de eerste misse vrij kwam en aan Truye ook werd gegeven ¹⁶. Plots blijkt Truye in 1552 vervangen te zijn als magister cantus, en ook J. Neuten wordt in 1553, maar dan onder sterke druk, verplicht van zijn functie af te zien ¹⁷.

Als dit voor Neuten niet onvoorbereid mag noemen, dan zou men althans voor Truye een duidelijke motivering willen aantreffen. Wellicht geeft volgende tekst uit 1551, de nodige uitleg. *Domini ad reprimendum insolentiam scholarum et choralium tempore divinorum, in ecclesia sancti Salvatoris, et prospiciendum circa defectum eorundem in cantationibus lectionum, in martyrologiis, et vigiliis mortuorum, ad decorationem cultus divini, ordinauerunt magistris scholarum et choralium eiusdem ecclesiae quod in vigiliis in quibus pueri habent cantare tres lectiones, ducant pueros ad ecclesiam et reducant, necnon curent quod pueri notabiliter*

te Doornik te worden. Tussen januari en mei 1556 volgden 4 nieuwe magistri mekaar op, de laatste, B. Nicolai, oud-magister cantus opnieuw van de Salvatorkerk (1554-1555). In 1559 werd Truye eindelijk in Sint-Donaas benoemd. Sint-Salvator had hem ondertussen in 1550 reeds voorgesteld voor de prebende van de eerste mis (K.A. 1539-1558, fol. 112v.-113v., 120-121v.) wat men beloofd had te doen als tegenprestatie. Het kapittel had zijn cantoraat in 1552 dan toch aan S. Cardon overgemaakt (K.A., fol. 157v.), om hem, presbyter musicus, in 1557 weer voor anderhalf jaar magister cantus te benoemen.

16. K.A. 1539-1558, fol. 112v.-113v., 120.

17. Wanneer Truye opnieuw voor anderhalf jaar aanvaard wordt als magister cantus in 1557, wordt hij niet meer prebendaris doch presbyter musicus, dus afhankelijk van de magister cantus, genoemd (K.A., fol. 251). Wanneer Truye in Sint-Donaas aanvaard wordt als succentor in 1559 bezit hij aan die kerk een kapellanie de gremio chori en een kapellanie S. Baselii (A.C. De Schrevel, *a.w.*, blz. 208). Opnieuw wordt hij zeer vlug als succentor vervangen. Neuten zelf protesteerde zeer heftig tegen zijn ontslag: *exhibuit non intendit resignasse nec cesisse officio rectoris scholarum... et declaravit quod non resignat neque cedit per quod paratus est cedere dummodo sibi cautum fuerit de honesta recompensa* (K.A., fol. 164v.), 19 juni 1553. Zie tevens *Id.*, fol. 168v.

non deficiant in cantu et pronuntiatione huiusmodi lectionum ¹⁸. Het hoofddoel van het onderwijs in de kapittelschool werd niet eens meer bereikt; laat dit nog de schuld zijn van het falen van de schoolrector, wellicht was dit zo erg in de ogen der kanunniken, dat beide moesten verdwijnen; uiteraard was de magister cantus de eerste verantwoordelijke voor het aanleren van de zang, en had men, speciaal wetende hoe zwak Neuten was, alle hoop gesteld op Truye. In elk geval Truye wordt vervangen door S. Cardon, 16 december 1552; een jaar later, 29 januari 1554, wordt Cardon reeds doorgestuurd *propter malam suam regionem* ¹⁹. Ook de nieuwbenoemde schoolrector J. Hacke begint zijn carrière zeer eigenaardig. Hij was sinds 19 januari 1551 aan de kapittelschool van de O.L.Vrouwekerk als schoolrector verbonden, en verliet deze post zonder enige waarschuwing op 28 juli 1553 om dezelfde functie te bekleden in de school der Salvatorkerk ²⁰. Het kapittel der Lievevrouwekerk verwijt hem zelfs *scholares et chorum frequentantes* met zich te hebben meegenomen. Hoewel niets daarvan blijkt, toont het toch aan dat de concurrentie tussen de verschillende kapittelscholen niet alleen de leraren betrof die men van mekaar wenste over te nemen. Voor het eerst wordt hier bij de benoeming van een schoolrector toegevoegd dat hij bij een afwezigheid van meer dan 15 dagen, het verlof bedroeg in 1534 16 dagen ²¹, zonder toelating, automatisch uit zijn ambt vervallen zal worden verklaard. Dit wijst uiteraard op een tekortkoming die bij zijn voorganger gewoonte was geworden. Uit een opmerking van 1554 blijkt bovendien dat nu ook de musici, clerici installati, aan absenteïsme beginnen te doen ²². Ook voor hen wor-

18. K.A. 1539-1558, fol. 133v.-134, 25 aug. 1551.

19. *Id.*, fol. 183.

20. K.A. O.L.Vrouw, 1529-1554, fol. 246v.; de presentatie van Hacke: 28 jul. (K.A. St.-Salvator, fol. 169v.); de benoeming 31 jul. 1553 (K.A. fol. 170v., 172v.). Bij zijn benoeming wordt hij genoemd clericus morinensis dioc.

21. K.A. 1516-1539, fol. 194-194v.

22. K.A. 1539-1558, fol. 200. 31 okt. 1554.

den nu zitpenningen ingevoerd, om schandaal in de kerk te vermijden : *quia musica ecclesiae ante hac per delectos musicos et pueros fuit cantata, et aliquando propter absentiam aliquorum musicorum... contigit scandalum.*

Twee jaar nadat Hacke Neuten was opgevolgd, biedt hij zijn ontslag aan, net zoals de cantor Nicolai, die in 1554 Cardon was opgevolgd, ook in 1555 demissionneert ²³. Bij geen van beide vinden wij een ernstige opmerking die een zo korte diensttijd uitlegt ²⁴. Hacke presenteert zelf zijn opvolger, W. Vander Linde, aan het kapittel ; Nicolai vinden wij het jaar erop in de functie van succentor aan de Donaaskerk verbonden, waar hij in 1559 priester wordt ²⁵.

Het rectoraat van Vander Linde duurt van 29 juli tot 19 aug. 1555. Daarna wordt hij ziek, de kanunnik Rol. Vanden Bussche ²⁶ wil wel voorlopig *acceptare onus instruendi pueros ...tempore infirmitatis novi scholastici*, doch op 2 september 1555 wordt, wegens het overlijden van Vander Linde, H. Raboot tot zijn opvolger benoemd ²⁷. Het gaat maar door verkeerd. Raboot, die priester is laat na, dagen na mekaar, zijn pueri te sturen naar de kerk om de martyrologia te zingen na de primen, de drie pueri die de lectiones moeten zingen bij de vigiliae anniversariorum verschijnen niet, hij is zonder toelating in de Polders waarnemend pastoor op 11 oktober 1557, en wordt op 29 november van

23. Ontslag van Hacke : *Id.*, fol. 216v. ; Nicolai : *Id.*, fol. 215v. Op 1 juli 1555 volgt de benoeming van J. Despaers als opvolger, zonder dat de naam of het ontslag van Nicolai voorkomt. De datum bij Vande Castele, *a.w.*, blz. 149, 27 mar. 1555, troffen wij niet aan in de K.A.

24. Alleen J. Hacke wordt erop gewezen, in 1554, dat hij *in horis canonicis*, met de peuri in de kerk moet zijn, *sub poena privationis pitanciam illius diei* : K.A., fol. 200v., 26 nov. 1554.

25. Presentatie door Hacke : 29 juli 1555, K.A., fol. 216v. Vander Linde wordt presbyter Tornacensis diocesis genoemd. Nicolai zie A.C. De Schrevel, *a.w.*, blz. 207.

26. Deze Rol. Vanden Bussche was in 1553, na het onverwacht heengaan van Hacke, rector benoemd in de O.L.Vrouw-school (A. Dewitte, *a.w.*, blz. 274). In 1558 wordt hij curatus, in 1559 rector primae portionis in Sint-Salvator genoemd (K.A., fol. 8, 9v.).

27. K.A., fol. 217v., 19 aug. 1555 ; de presentatie van H. Raboot, clericus Tornacensis dioc. : K.A., fol. 223, 2 sep. 1555.

dit jaar door N. van Caneghem vervangen, zonder dat men van hem nog bericht kreeg²⁸. Achteraf poogt hij nog de situatie te veranderen, doch de toevoeging aan het reglement, uit 1553, wordt strikt gehandhaafd en de klacht van Raboot wordt afgewezen²⁹. Van Caneghem, mag. art., clericus, wordt op 7 december 1557 de zoveelste opvolger³⁰.

Op Van Caneghem wordt geen enkele opmerking uitgebracht, doch drie en een half jaar later laat hij zich vervangen³¹. Blijkbaar was er geen geschikte kandidaat voorhanden, want het duurt meer dan drie maand vooraleer een nieuwe naam opduikt, nl. Nicasius van Male, bovendien voor het eerst een gehuwde kandidaat, die precies om deze reden noch een *presentatio*, noch een akte van *possessio* krijgt³². Iets meer dan een jaar later, wordt deze, klaarblijkelijk interimaris, vervangen door de priester, Leo van Westbusche, die de recordtijd van twee maanden in functie blijft, om op 20 maart 1564 door Cornelius de la Sale te worden vervangen³³. Drie maand later schrijft het kapittel

28. K.A., fol. 224-224v., 9 nov. 1556; fol. 264, 11 okt. 1557; fol. 266v., 29 nov. 1557.

29. *Id.*, fol. 267.

30. *Id.*, fol. 267, 268v.

31. K.A. 1558-1571, fol. 81; de titel scholasticus sive magister choralium zal wel een vergissing zijn, gezien de chorales bij zijn heengaan drie maanden dakloos zouden zijn geweest; er wordt immers geen gewag gemaakt de chorales ergens onder te brengen. In 1577 krijgt hij volgend attest van het kapittel: *Decanus et capitulum ... attestamur et certificamus per praesentes nos opinari et credere magistrum Nicolaum van Caneghem, dudum scholasticum titularem eiusdem ecclesiae, dum eidem suae scholastriae deservivit, bene, pacifice, honeste, et laudabiliter vixisse, conversatum fuisse, et ludimagistrum egisse, seu pueros instituisse...* 14 febr. 1577, K.A. 1571-1594, fol. 107.

32. 22 september 1562 K.A. 1558-1571, fol. 85: *...absque collatione tituli ad illum incapacis propter coniugatum*; verder referres K.A., fol. 91, 98, 107; er wordt voor hem geen speciale dienstregeling ontworpen.

33. Van Westbusche: K.A. 1558-1571, fol. 107, 27 nov. 1563. Bij deze benoeming wordt het statuut van 1555 en 1519 hernomen; dit is wellicht oorzaak van het feit dat hij scholaster genoemd wordt, wat daarna wordt geschrapt, en dat zijn taak de scholastria heet, wat men vergeet te schrappen (*Id.*, fol. 114-115; resignatie: 24 jan. 1564: *Id.*, fol. 118v.; aanvaarden C. de la Sale: 20 mar. 1564, *Id.*, fol. 122; bij de benoeming wordt uitdrukkelijk gestipuleerd, overi-

volgende brief aan diens vader : *quod curaret dicto Cornelio, filio suo, providere de alia conditione infra hunc (24 juli) et festum Sancti Bavonis prope futurum, propter suam inydoneitatem ad magisterium scholare*³⁴. Opnieuw was het dus een noodoplossing geworden³⁵. De la Sale wordt tenslotte op 4 september 1564 zijn rectoraat ontnomen, doch werd reeds in 1565 met een prebende bedacht³⁶. Hij wordt als rector vervangen door Georgius vande Reviere³⁷ clericus, promotus in artibus, eindelijk een schoolrector die negen jaar na mekaar, tot zijn dood, in zijn functie blijft. Sinds de rector Neuten hebben we inderdaad, in een tijdspanne van nauwelijks elf jaar, niet minder dan acht nieuwe rectoren, het interimaat van de kanunnik R. Vanden Bussche niet meegerekend. Een blijkbaar absoluut laagtepunt wat betreft de continuïteit van de school. In de O.L.Vrouw-kapittel-school kende men tussen 1539 en 1553 10 kandidaten op 15 jaar³⁸. Blijkbaar wilde de Salvatorkerk nog beter doen. Voor Sint-Donaas komt, 1512-1571, slechts voor 2 rectoren een diensttijd van twee jaar voor, de overige doen 3, 4, 7, 13 jaar dienst.

Wat nu de magistri cantus betreft, is de situatie in geen geval beter. We waren bij Bertrand Nicolai gebleven, benoemd op 29 januari 1554. Hij verzaakte aan zijn functie, zonder dat hem iets werd ten laste gelegd, in 1555, werd opgevolgd door J. Despaers, die in 1537 voor drie maanden in diezelfde functie benoemd werd aan de O.L.Vrouw-kapittel-school. Daar werd hij *propter sua demerita* door zijn

gens ook bij de benoeming van Van Westbusche, dat een afwezigheid zonder toelating, van 15 dagen de possessio automatisch laat ophouden (*Id.*, fol. 124-124v.).

34. *Id.*, fol. 127.

35. *Id.*, fol. 130.

36. *Id.*, fol. 139v.-140v., 29 jan. 1565; het betrof de *prebenda ad altare Sancti Leodogarii*; voor 17 april 1565 verving hij deze prebende reeds voor een capellania perpetua de extra chorum in de O.L.Vrouw-kerk te Brugge (*Id.*, fol. 147).

37. *Id.*, fol. 130-132v.; 22 sep. 1564; zijn collatio was op 23 okt. nog niet goedgekeurd door de bisschop.

38. A. Dewitte, *a.w.*, blz. 272-273; Sint-Donaas; A.C. De Schrevel, *a.w.*, blz. 222-235.

broer Michael reeds op 26 oktober 1537 vervangen³⁹. Gezien we hier de naam Despaers slechts in het jaar 1555 opmerken, een opvolger wordt pas in 1557 genoemd, zonder te vermelden dat Despaers nog in dienst was, is het niet geloofwaardig dat hij als cantor bijzonder in de smaak viel⁴⁰. De opvolger in 1557 was Truye, die in 1552 op zo eigenaardige manier van zijn cantoraat afstand deed⁴¹. Truye laat opnieuw verstek gaan in november 1558, zonder dat het kapittel over een andere magister cantus beschikte. De kanunnik-musicus F. de le Fonteyne neemt voorlopig de lessen in muziek over en tevens de choralen, tot in december Melchior Haghebart uit Duinkerke, net als de schoolrector 1562-1563, een gehuwde kandidaat, poogt voldoening te geven. Er wordt uitdrukkelijk gestipuleerd dat hij alle taken van een gewone magister cantus moet waarnemen⁴². Nog geen twee maand later wordt ook hij vervangen door de priester J. Pollet, die, gezien hij *incuriosus est circa chorales*, in augustus reeds wordt vervangen door L. Leys⁴³. In 1561 is Leys heengegaan zonder te wachten op een opvolger. De musicus contratenor M. Smeekes neemt het op zich alle taken van de magister cantus en ook het *docere* der choralen voorlopig op zich te nemen⁴⁴. Een maand later treedt Jacob des Cornets als zangmeester op. Deze Des Cornets, ex-choraal van Sint-Donaas, wordt bij zijn aanvaarden verplicht samen met de choralen bij zijn eigen vader, Johan,

39. K.A. *O.L.Vrouw*, 1529-1554, fol. 70, 30 juni 1537; fol. 72v.; ook Michael Despaers wordt reeds op 26 december van hetzelfde jaar vervangen door Willem de Roucourt (*Id.*, fol. 72v.). Net als J. Despaers, laat de Roucourt zich, doch dan in Sint-Donaas, in 1560 opnieuw tot magister cantus benoemen (A.C. De Schrevel, *a.w.*, blz. 208).

40. K.A. 1539-1558, fol. 215v., 226; de referte bij Vande Castelee, *a.w.*, blz. 149, 27 mar. 1555, komt in de K.A. niet voor.

41. *Id.*, fol. 251.

42. F. (de le) Fonteyne: K.A. 1558-1571, fol. 6-6v., 17 nov. 1558; Haghebaert: *Id.*, fol. 8v.

43. *Id.*, fol. 18v., 24v., 59; verdere opmerkingen i.v.m. de tucht: fol. 36v., 37v., 47v., 50.

44. *Id.*, fol. 59, 26 mar. 1561, op 30 juni 1561 krijgt Smeekes acht dagen verlof om met vrienden de processie te Mechelen bij te wonen (*Id.*, fol. 65).

koster van St.-Donaas, te gaan inwonen. Deze Johan moet hen in huis ontvangen *tanquam pater familias* ⁴⁵. Dit geeft aanleiding tot straatlopen bij de choralen, die hij zelfs laat zingen bij niet-religieuze gelegenheden, en dit is waarschijnlijk de reden, samen met het verwijt van ruwe behandeling der choralen, waarom hij in maart 1562 vervangen wordt door Toussanus Fermarii ⁴⁶. Als zijn borgsteller treedt hier op W. de Roucourt, een gewezen magister cantus aan de Salvatorkerk, die sinds 1560 die functie uitoefende aan de Donaaskerk te Brugge ⁴⁷. Het jaar erop gebeurt alweer een nieuwe benoeming, die nog geen jaar zal gelden: deze van de in muziekmiddens befaamde Andreas Pevernage uit Harrelbeke ⁴⁸. In september wordt echter de musicus Verbaere opnieuw, doch nu naar Aardenburg, uitgestuurd om een nieuwe magister cantus op te halen. Het betrof Johan Flamme die op 9 december 1563 wordt aanvaard en meer dan acht jaar in functie blijft. Een absoluut record, wat dan ook met een kanunnikale prebende zou beloond worden in 1572 ⁴⁹. Als we hier tevens aan het schoolrectoraat denken, waar Vande Reviere ook negen jaar na mekaar aanblijft, dan lijkt het een oasis midden de ontelbare benoemingen, die mekaar bijna machinaal opvolgden.

We vinden eindelijk ook eens iets meer dan louter for-

45. 30 april 1561, *Id.*, fol. 60. Zoals hoger vermeld wordt Des Cornets in 1573 kanunnik aan de Donaaskerk. Misschien wijst het opnemen der choralen in het huis van de cantor (ook de kanunnik Fonteyne nam ze in zijn huis op) er hier op dat het huis der choralen niet meer bewoonbaar was. Johan des Cornets zie A.C. De Schrevel, a.w., blz. 248, 659, 665.

46. *K.A.*, fol. 73v., 3 febr. 1562: *inbibuerunt ne (magister cantus) permitteret chorales discurrere per vicos, duceretque ad cantandum in conviviis sine licentia domini decani ecclesiae*; op 11 mar. 1562 mag hij de choralen nog 5 dagen behouden *ne duriter eosdem chorales interea tractaret et enormiter verberaret, sub poena carceris* (*Id.*, fol. 74v.).

47. Toussanus Fermarii was op 20 jan. 1562, als presbyter, aanvaard in de functie van chorista et musicus contratenor (*K.A.*, fol. 73, 73v.). Hij wordt magister cantus 16 mar. 1562 (*Id.*, fol. 74v.). Borgstelling De Roucourt: 23 mar. 1562, *Id.*, fol. 74v.-75.

48. *K.A.*, fol. 95-95v.

49. *K.A.*, fol. 108, 115v. (27 sep., 9 dec. 1563).

mulingen betreffende het verloop van het schoolwezen. Het is bovendien voor de geestelijkheid in gans Brugge een periode van bezinning, wellicht dank zij de supervisie van een bisschop⁵⁰, die van nu af werkelijk in de stad aanwezig blijft om niet alleen de ketterse sekten op te sporen, doch tevens om te wijzen op de plichten van de prebendehouders: *alioqui tamen suae vocationis immemores sub praetextu charitatis et spe virtutis non Christum sed quaestus quaerunt, et cum mercatoris et mercatus nomen fugiant, lucrum nihilominus ex mercatu avidè amplectuntur*. Dit uittreksel uit de besluiten van een in 1572 gehouden diocesane Synode, waarbij zeer strenge financiële boete werd ingesteld tegen de geestelijken die verdacht werden van winsten afkomstig uit wereldlijke beleggingen, aan- en verkopen, e.d.m., is wellicht mede geïnspireerd door het in 1569 verschijnen van de *Historiën* van B. Cornelis Adriaensen van Dordrecht, een boek dat duidelijk schade zou toebrengen aan de praktijken der Contra-Reformatie, voorafgegaan, in 1562, door een hernemen, van Brugse leken en het Brugse stadsbestuur uit, van het plan over de armenzorg van J.L. Vives: *De continuendis et alendis domi pauperibus*, in redactie van E. Wyts, opgedragen aan de Brugse bisschop P. de Corte. Een ruimere interpretatie van deze gegevens valt echter buiten de opzet van deze bijdrage.

Tijdens het schoolrectoraat van Vande Reviere (1564-1573) ontmoeten wij voor het eerst sporen van concurrentie tussen een privé-school en de kapittelschool. Gewoonlijk diende, zoals voorheen duidelijk bleek, de eerste de tweede aan te vullen. Aanleiding hier was het feit dat de puerischolares met stenen hadden gegooid door de ramen van de privé-school van Franciscus Feckelman, school die gehouden werd in een huis palend aan het kerkhof van de Salvatorkerk. Hoewel het kapittel van de Salvatorkerk de fei-

50. K.A., fol. 238v., 26 febr. 1571. Vanaf 1566 moet de deken met twee kanunniken regelmatig, samen met de overige afgevaardigden der geestelijkheid, bij de bisschop verschijnen (Zie o.m. K.A., fol. 184).

ten betreft, zien zij als eerste aanleiding voor de feiten *quod non convenit tenere scholam tam propinquam apud scholam ipsius rei* (de schoolrector van St.-Salvator), *quae est schola privilegiata*⁵¹. Een paar kleine opmerkingen daar gelaten, wordt Vande Reviere de gehele duur van zijn rectoraat niet bekeurd, en zijn vervanging wordt bovendien nog veroorzaakt door zijn afsterven op 15 maart 1573⁵². Op 19 maart daarop volgend zijn voor het eerst twee kandidaten beschikbaar. De ene, Antonius Chastelet, wordt door het kapittel aanvaard, de tweede, Johan Duust, wordt het volgend jaar tot koster benoemd⁵³. Beide waren *promotus in artibus* te Leuven. Men blijkt duidelijk schrik te hebben, spijt de garanties die Chastelet biedt, en benoemt hem pas, nadat hij vooreerst meer dan een jaar dienst deed, vervolgens nadat hij zijn muzikale kennis op peil stelde door les te nemen bij de contratenor, en nadat hij omwille van zijn functie tot priester werd gewijd⁵⁴. Men vergeet niet erbij te vermelden dat hij al die tijd *honeste pacificeque* samenvoonde met zijn moeder. Nadat alle formaliteiten, die helemaal nieuw zijn, en wellicht op inspiratie van de bisschop gebeurden, achter de rug waren, verlaat Chastelet drie maand later reeds zijn post. Hij wordt opgevolgd door de tweede kandidaat uit 1573, Johan Duust⁵⁵, die reeds als presbyter

51. *K.A.*, fol. 202-202v., 22 december 1567. Een J. Feckelman treedt op als kanunnik van Sint-Donaas in 1564: A.C. De Schrevel, *a.w.*, blz. 680.

52. Een opmerking betrof een verkeerd opstappen in de processie (*Id.*, fol. 191), een andere de aanwezigheid die noodzakelijk is tijdens de metten, de primen, op zon- en feestdagen op alle diensten (*K.A.* 1571-1594, fol. 31). Verder bestond er enige verwarring over de bisschop die de benoeming van schoolrector moest doen; Doornik benoemde nog tot 14 nov. 1564. Vande Reviere vroeg dus in dezelfde termen als 1564, een herbenoeming in Brugge op 1 april 1566 (*K.A.* 1558-1571, fol. 173v.; zelfs in 1565 gebeurden nog benoemingen door Doornik: *Id.*, fol. 167). Afsterven Vande Reviere: *K.A.* 1571-1594, fol. 38.

53. *K.A.*, fol. 38v.; benoeming Duust: *Id.*, fol. 49v.-50; een latere opvolger van Duust: Joannes Ernest, presb. Leod. dioc., is *artium magister in alma universitate studii generalis oppidi Lovanien-sis* (*Id.*, fol. 90).

54. *K.A.*, fol. 59v., 13 sep. 1574.

55. *Id.*, fol. 69v., 17 jan. 1575; verder fol. 71-72.

Brugensis diocesis in 1574 voorkomt. Blijkbaar is het de vaste wil het priesterambt te zien samengaan met het schoolrectoraat. Ondertussen verdwijnt Chastelet niet uit het schoolwezen van de Salvatorkerk want in 1577, terwijl Duust schoolrector is, treedt hij in de functie van *ludimagister*, ook voor het eerst dat de term in de Salvatorkerk wordt gebruikt, op *pro institutione choralium in lingua latina, spacio duorum annorum*⁵⁶. Het werkt verhelderend, zet tevens wat ik hoger meende, kracht bij, zowel bij de benoeming van Chastelet, als bij deze van Duust aan te treffen dat zij beide speciaal in hun kennis van het Gregoriaans worden onderzocht. Voor Duust wordt zelfs gestipuleerd dat men zijn geschiktheid *in bonis litteris* voor voldoende hield, hoewel toch iemand anders met het les geven in de Latijnse taal wordt belast. Duidelijk werd het verzorgen van de koordiensten, gezamenlijk door schoolrector en magister cantus voorbereid, als een voldoende karwei aanzien.

Duust doet afstand van zijn functie op 23 maart 1579 en drie dagen later wordt hij aanvaard als lid van het kapittel door de schenking van de *prebenda diaconalis*⁵⁷. Op 30 maart is reeds een opvolger voor de school aangeduid, Martin Nootscale, priester van het bisdom Gent. Vanaf nu worden de kapittelakten bijzonder onregelmatig⁵⁸. Politiek gezien beginnen nu de troebelen in verband met de Pacificatie van Gent. De nieuwe Brugse bisschop, R. Drieux, resideert niet, en dies meer. Nootscale blijkt in 1579 ontslag te hebben genomen; Duust hoger vermeld komt opnieuw hulp verlenen⁵⁹; daarna ontbreken alle gegevens tot juli 1584,

56. K.A. 1571-1594, fol. 73-74 komt de naam Chastelet voor op de rand van het uitgescheurde folio. De verwijzing hier *Id.*, fol. 108, 18 mar. 1577; dit lesgeven slaat niet terug op het lesgeven aan choralen die wegens stemdefect beloond worden, gezien rond de jaren 1577 geen choralen uitbesteed worden.

57. *Id.*, fol. 133v.-134, 23 mar. 1579; zie verder folia 134-135v.

58. Tussen 136v. en 137 is een blad verdwenen; de tekst gaat over van 13 op 27 april; tussen 1580-1584, met 1 uitscheuring, komen geen gegevens voor.

59. *Id.*, fol. 141v.-142; J. Duust: *Id.*, fol. 145v., 7 dec. 1579: Duust kreeg toelating de plichten van zijn diaconaat voorlopig op

samenvallend uiteraard met de organisatie van de Brugse Calvinistische Republiek. In juli 1584 wordt Gabriel Jansseune als nieuwe rector aanvaard, zonder dat de voorgaande rector wordt vernoemd ⁶⁰. Of hij al dan niet priester was, vernemen wij niet. In 1586 spreekt een korte tekst over Daniël van Repinghe, scholaster of schoolmeester. Reeds twee maand later moet hij, gezien de grote armoede waarin hij verkeert, geldelijk worden geholpen ⁶¹. Daarna eindigt alle informatie tot 1599 ⁶².

Besluiten wij nu met de laatste gegevens in verband met de magistri cantus uit de zestiende eeuw. Bij J. Flamme, wiens beleid duurde van 1563 tot 1572, hij is tevens de eerste die de titel *phonascus* gebruikt ziet in Sint-Salvator, treft het dat hij een paar maanden, nadat hij in dienst komt, reeds een kapellanie krijgt toegewezen ⁶³. In 1565 is men zo tevreden over zijn beleid, dat een aanvraag wordt gericht tot de Brugse bisschop om de eerste kanunnikale prebende die zal openkomen, voor hem te reserveren. Uitdrukkelijk wordt hier beklemtoond dat hij van een perfecte stiptheid is, wat betreft het verschijnen tijdens de koordiensten ⁶⁴. Net als de schoolrector, wordt hij verder voorgesteld om tot priester te worden gewijd ⁶⁵, terwijl men als merkwaardig aanstipt *quod est etiam eruditus in lingua latina* ⁶⁶; in 1568

te schorten *ob institutione choralium*. Dit kan echter ook gebeuren in vervanging van de magister cantus, waarover wij na 1577 geen gegevens hebben.

60. *Id.*, fol. 147v., 23 juli 1584.

61. *Id.*, fol. 163, 164.

62. Dit keer omdat de bundel *K.A., 1594-1599* in privébezit overging!

63. *K.A., 1558-1571*, fol. 108, 115v.; capellania de extra chorum : 31 jan. 1564, *Id.*, fol. 120-120v., 121v., 122v.-123v.

64. *Intendunt et resolverunt ipsum Johannem Flamme promovere ad primam prebendam quae cadet...* *Id.*, fol. 142, 15 mar. 1565. Op 4 mar. 1566 verbindt het kapittel zich hem in geen geval door te sturen *donec sibi de alio competenti titulo sit provisum*; *Id.*, fol. 170v.

65. Het kapittel vraagt zelf hem toe te laten ad sacros ordines (fol. 170v.). In jan. 1568 draagt hij reeds missen op (*Id.*, fol. 204v.) — Zie verder *K.A.* fol. 223v., en *K.A. 1571-1594*, fol. 5v. Hij wordt presb. camerac. dioc. genoemd.

66. Arnold Flamme wordt *musicus* genoemd: *K.A. 1558-1571*, fol. 185, 186; verhoging van wedde voor J. Flamme : *Id.*, fol. 223v.

is hij reeds priester gewijd, heeft men zijn broer aanvaard als chorist, in 1569 wordt zijn wedde verhoogd, met name omdat hij reeds vele jaren de choralen onderwijst *in arte musica atque in re litteraria*, de eerste keer dat een dergelijke bepaling, blijkbaar om de uitzonderlijkheid ervan, wordt opgenomen ⁶⁷. In 1570 wordt een andere broer van Flamme, Philippus, als choraal aanvaard, onder de gewone voorwaarden ⁶⁸. Op het einde van het jaar 1571 krijgt Flamme de kanunnikale prebende van Franciscus Wyts toegewezen. In 1572, nadat hij dus pas van zijn kanunnikaat kon genieten, kondigt hij zijn vertrek aan *ad inseruiendum inclitissimo regi Hispaniae, sub spe promotionis futurae* ⁶⁹. In mei 1572 wordt Sebastiaan Stassaert voorlopig met het onderwijs der choralen belast, en op 27 mei 1572 opgevolgd door een nieuwe magister cantus Peter Valois ⁷⁰. Valois biedt niet de minste voldoening en wordt reeds in oktober vervangen door F. Coppens ⁷¹, die op zijn beurt het jaar erop reeds vervangen blijkt door G. Treshault. Deze was een gehuwde kandidaat, die zijn zoon onder de choralen wilde laten opnemen blijkbaar tegen de zin der kanunniken. Tenslotte wordt die zoon toch als dusdanig aanvaard in 1576, doch Treshault heeft zich ondertussen onmogelijk gemaakt door kwaad spreken over de deken en het kapittel ⁷². Hij wordt in 1577 vervangen door Matthias Pottier, nu weer een pries-

67. *Id.*, fol. 226.

68. Collatie en possessio : *K.A. 1571-1594*, fol. 13-13v. ; Franciscus Wijts, die overleed, wordt genoemd : *filius magistri Egidii (Id., fol. 7v.)*.

69. Hij werd er naar de kapel van Filips II geroepen : *K.A.*, fol. 20, 20v. In dank voor de vele liberaliteiten die het kapittel hem wilde verlenen, schenkt hij *duos magnos libros in discantu, et quatuor parvos libros discantus, ... vulgo mottetten (Id., fol. 20, 27v.)*.

70. Hij wordt door mekaar genoemd Sebastiaan of Robert Stassaert of Testaert : 5 mei, 24 juni 1572, *K.A.*, fol. 23v., 24v. Hij werd op 24 dec. 1571 als Robert Testaert, presbiter Camerac. dioc., aanvaard als musicus-chorista (*Id.*, fol. 13).

71. *Id.*, fol. 24v., 27v., 28v. ; Franciscus Coppens : *Id.*, fol. 31, 31v., 34, 36.

72. *Id.*, fol. 44v. ; zijn zoon Johannes. *Id.*, fol. 75-75v., 80, 88v., 92.

ter, die zeer kort daarna tot kanunnik wordt verheven ⁷³. Zo eindigt ook hier de informatie betreffende de zestiende eeuw.

Buiten de gegevens over Flamme en de nieuwe elementen die we konden terugvinden tijdens het schoolrectoraat van Vande Reviere, Chastelet en Duust, kwamen geen gegevens voor die ons wijzer maakten omtrent de bedoelingen van het onderwijs in de Salvator-kapittelschool. Bovendien moeten deze laatste gegevens gezien worden in functie van toevalligheidsomstandigheden. Het was inderdaad onmogelijk vanaf 1580, wellicht reeds vroeger, op een rustige manier het schoolsysteem uit te bouwen of te vernieuwen ⁷⁴. Zo moet noodzakelijk besloten worden dat de hier behandelde kapittelschool in geen geval een Latijnse school kan worden genoemd, en wellicht is het bij een dergelijk type scholen dat de scheldnaam *grammaticus*, in verband met de rector, toepasselijk is. Inderdaad was ander dan muzikaal en klerikaal (of rubrikaal) onderwijs in de praktijk louter oppervlakkig, lees bijkomstig.

A. DEWITTE

BIJLAGEN

I

Lijst der magistri cantus 1518-1577.

De bedoeling van deze lijst is in de eerste plaats de uitgave van D. Van de Castele toegankelijk te maken voor wetenschappelijk onderzoek ¹. Zo verwijzen wij na *Cast.* (met opgave der blz.) naar de

73. *Id.*, fol. 106, 110v., 111-112. Na zijn benoeming op 12 januari 1577, wordt hij kanunnik (de prebende primae missae) op 22 mei.

74. Zo bevonden de kanunniken Vanden Bussche, de Cueninc, Folcke, Pottier en Croes zich in 1584 te St-Omer «*degentes et morantes ob presentis temporis turbulationes*» waar zij in de kathedraal, in kapittelzitting, een nieuwe kanunnik, Paulus Lucas, aanvaardden. Zij bezaten zelfs de tekst der statuten niet, waarover de eed moest worden afgelegd (*Id.*, fol. 155). Wat in die tijd met de choralen gebeurde, wordt niet vermeld.

1. *Maitres de chant et organistes de St.-Donatien et de St.-Sauveur à Bruges, 1365-1796, Documents recueillis par Desire van de Castele, et annotés par Edmond van der Straeten*, in *Hand. Em. Br. XXII* (1870), blz. 105-174.

folia der kapittelakten waaruit de tekst bij Van de Castele werd gehaald. Waar deze referentie niet voorkomt, is dit dus duidelijk een aanvulling. Gezien de kapittelakten vóór 1516 niet meer beschikbaar zijn, begint onze lijst pas met Jacob Pierson, waar Van de Castele ondertussen reeds melding kon maken van Alianus de Groote, 1503, Jacob de Boes, 1504, Jacob Rauwvleesch, 1507.

Jacob Pierson :

5 juli 1518, Cast. 144, K.A. 1516-1539, fol. 9v. ².

Conrardus N. :

19 jan. 1527, Cast. 145, K.A. 1516-1539, fol. 84.

Philippus Rogerie :

15 jan. 1528, Cast. 145, K.A. 1516-1539, fol. 98-98v. ; 16 jan. 1532, id., fol. 149.

Dominus Philippus Rogerie, magister cantus, renuntiat ministerio cantus, paratus nichilominus chorales intertenere donec domini de alio magistro cantus fuerint provisi.

Jacob de Rue(1)x :

21 mar. 1536, Cast. 145, K.A. 1516-1539, fol. 210 ; 8 jul. 1538, id. fol. 240.

Domini ordinarunt quod eius decanus loqueretur et communicaret cum magistro choralium, inquirendo ab eodem an vellet sua sponte renuntiare suo officio, et si vellet omnino permanere, presentaret eidem duplex stallum, si ante abire vellet, et aliam quaerere conditionem ³.

2 sep. 1538, Cast. 146, K.A. 1516-1539, fol. 242v.

23 sep. 1538, id., id., fol. 243v.

31 aug. 1540, id., K.A. 1539-1558, fol. 7v.

Ghysebertus Fabri :

7 mar. 1541, Cast. 146, K.A. 1539-1558, fol. 10v.

3 april 1541, Cast. 147, id., fol. 11.

22 aug 1542, id., fol. 28v.

Concludimus a pluralitate vocum, attenta negligentia magistri cantus, et scandalum quod inde posset oriri quatenus super provisionem choralium, ipsi chorales de consensu magistri Vander Donck, unus ex tribus portionibus, curati, teneantur in domo sua.

2 okt. 1542, Cast. 147, K.A. 1539-1558. fol. 29v.

13 febr. 1543, id., fol. 33.

Concedimus magistro cantus lucrum panis, spe melioris servitii ⁴.

2. Hij overleed omtrent 4 jan. 1527, datum waarop zijn prebende werd overgenomen door Joh. de Rue (K.A. 1516-1539, fol. 82).

3. Op dezelfde folio wordt geklaagd : *multi defectus in dies committuntur tam in cantoriis quam aliis divinis officiis.*

Antonius Galli :

28 mei 1543, Cast. 147n, K.A. 1539-1558, fol. 39v.

17 nov. 1544, Cast. 147, id., fol. 60.

Antonius Troiani-Jordani :

8 febr. 1546, Cast. 147, K.A. 1539-1558, fol. 72.

26 febr. 1549, id., fol. 102.

Ordinamus probet magister Judocus, chyrurgus, lesionem sui filii choralis, provenisse ex percussione magistri cantus, vel aliis duris tractationibus, et tunc fiet prout de jure.

5 mar. 1549, K.A. 1539-1558, fol. 102.

Attenta debilitate magistri cantus, domini ordinarunt quod duo chorales cohabitarent Christiano Verbaere cum emolumentis et comodo, magistro cantus concernentibus.

19 mar. 1549, Cast. 148, K.A. 1539-1558, fol. 102v.

14 aug. 1564, K.A. 1558-1571, fol. 127v.

Xa. Augusti obiit dominus Antonius Troiani, capellanus perpetuae capellaniae de extra chorum ad altare Sancti Mauri, situm in dicta ecclesia Sancti Salvatoris, quae vacavit in turmo Reverendissimi Episcopi Tornacensis ⁵.

Natalis (de la) Truye :

26 mar. 1549, K.A. 1539-1558, fol. 103.

Sub provisione novi magistri cantus deputarunt Jacobum Varlet ad eundem oppidum de Goes, viatorem de magistro cantus percipiendo idoneo, qui accepit onus rei faciendae.

1 april 1549, id., fol. 103.

Concedimus magistro cantus in Goes pro suo viatico 2 coronas aureas.

1 april 1549, Cast. 148, id., fol. 103.

10 mar. 1550, id., fol. 111.

Concedimus magistro cantus, spe futuri boni et legalis servitii, ad opus tunicae talaris XVIII lib. par. ex bonis officii VII dolorum, per receptorem solvendum, certis ex causis ⁶.

21 april 1550, Cast. 148, id., fol. 111 ⁷.

Simon Cardon .

16 dec. 1552, Cast. 148, K.A. 1539-1558, fol. 157v.

27 mar. 1553, Cast. 148, id., fol. 161.

4. Blijkbaar was het ontslag van 2 okt. 1542 nog niet doorgestaan.

5. Als testamentuitvoerder voor Jordani treedt op Nicolaus Wympe (*Id.*, fol. 141).

6. Op 22 okt. 1549 (*Id.*, fol. 107) : *Domini ... ordinarunt quatenus receptor comitatus ... tradet in manibus magister cantus ad opus emptionis carnis pro toto anno duas lib. gross.*

7. De aanstelling voor de prebende van de eerste mis : *Id.*, fol. 112-113v. ; 120-120v. : presentatie en possessio 25 okt. 1550.

29 jan. 1554, id., fol. 183.

Domini decanus et capitulum concluserunt Dominum Simonem Cardon magistrum choralium fore licentiandum, propter malam suam regionem.

Bertrand Nicolai :

29 jan. 1554, K.A. 1539-1558, fol. 184v.

Dominus decanus et capitulum admiserunt et receperunt Bertrandum Nicolai, clericum Cameracensis diocesis, id supplicantem, in magistrum cantus ecclesiae, sub salario et lucro consueto, salvo quod informet dominos quad bonus pater familias ⁸.

30 jul. 1554, id., fol. 193v.

Probus vir Dominus Egidius Coppejans, comparans in capitulo, petivit a domino Nicolai Bertrando, ibidem tracto in causa, pro summa octo sch. gr., ratione expensi oris et quinque botri vini, consumpti in ejus domo cum cantoribus ecclesiae predictae.

31 okt. 1554, id., fol. 200.

Prefati domini decanus et capitulum, quia musica ecclesiae antehac per delectos musicos et pueros fuit cantata, et aliquando propter absentiam aliquorum musicorum ad illam cantandam deputatorum contigit scandalum ; ut huiusmodi musica deinceps decantatur decantans et scandalum evitetur, ordinauerunt, dixerunt et ordinauerunt quod lucrum musicae exit commune et aequale dumdemum inter installatos musicos, ita quod lucrum in laudibus ascendens ad tres libr., duos par., qualibet mense, daretur unicuique comparanti aequaliter, in quo absentes carebunt, lucrumque absentium cedit ceteris petentibus, excepto magistro cantus, qui cum suis choralibus lucrabitur secundum antiquam consuetudinem.

Johannes Despa(e)rs :

29 okt. 1555, Cast. 149, K.A. 1539-1558, fol. 226 ⁹.

Natalis (de la) Truye :

29 mar. 1557, Cast. 149, K.A. 1539-1558, fol. 251.

Firmin de le Fonteyne :

8. Op 7 mar. 1554 (K.A. 1539-1558, fol. 184) : *Domini commiserunt quatuor chorales ecclesiae Christiano (Verbaere) cantori, in expensis oris, in sua domo, sub modo et forma quibus dominus Jacobus Verlet, canonicus ecclesiae, illos aliquandiu (mar. 1549) interlocavit in domo sua, atque expensa oris suppeditavit.*

9. Over de benoeming van Despaers aan de O.L.Vrouwkerk : K.A. O.L.Vrouw, 1529-1554 : 30 juni 1537 ... *in magistrum cantus et rectorem choralium receptus et admissus* ... (fol. 70) ; 30 okt. 1537 : *dominus vicarius, insequens conclusionem capitularem nuperime habitam, de licentiando dominum Joannem Despaers, magistrum cantus, eundem propter sua demerita licentiarunt* ... (fol. 72v.).

17 nov. 1558, K.A. 1558-1571, fol. 6-6v.

Domini deputaverunt honorabilem dominum Firminum de le Fonteyne, canonicum musicum, ad gubernandum chorales ecclesiae in expensis oris, et docendum musicam; qui eosdem alere in domo sua et instruere in musica acceptavit, quoad usque novus magister cantus et choralium per dominos decanum et capitulum acceptus fuerit.

Melchior Haghebaert :

12 dec. 1558, K.A. 1558-1571, fol. 8v.

Domini acceptaverunt Melchiorem Haghebaert, virum coniugatum ex Dunckerka, pro magistro cantus ecclesiae, sub similibus conditionibus et modis quibus sui predecessores magistri cantus et choralium ecclesiae acceptati fuerunt, et idem Melchior promisit vivere ad residentiam.

Joannes Pollet :

31 jan. 1559, Cast. 149, K.A. 1558-1571, fol. 11.

17 april 159, id., fol. 14v.

Capitulum ordinavit quod intimaretur magistro cantus ut provideret sibi de alio loco residentiae, quia incuriosus est circa chorales et negligens in frequentando horas canonicas.

Ludovicus Leys :

21 aug. 1559, Cast. 149, K.A. 1558-1571, fol. 18¹⁰.

Michael Smeekes :

26 mar. 1561, K.A. 1558-1571, fol. 59.

Venerabiles dominus decanus et capitulum attribuerunt Michaeli Smeekes, per provisionem magistri cantus ecclesiae, decem sol. gr. dono liberali, ad opus emptionis unius tunicae talaris, sub spe sedulitatis suae in servitio, quod impendet circa musicam, et in docendo chorales quamdiu carebunt magistro choralium¹¹.

Jacob des Cornets .

23 april 1561, K.A. 1558-1571, fol. 60.

Venerabiles dominus decanus et capitulum, capitulariter extraordinariter in loco solito congregati, ex commendatione proborum virorum, attestantium de vita et morum probitate et arte cantus musicae honesti juvenis Jacobi, filii magistri Johannis des Cornets, virgiferi ecclesiae collegiatae Sancti Donatiani in Brugis, acceptaverunt eundem Jacobum, clericum Tornacensis diocesis, in magistrum cantus et cho-

10. Toelagen voor het onderhoud der choralen tijdens zijn cantooraat, en opmerkingen betreffende de tucht zie *K.A. 1558-1571*, fol. 24v., 36v., 37v., 47v., 50v.

11. Op 30 juni 1561 (*Id.*, fol. 65) : *Domini concesserunt Michaeli Smeekes, musico contratenori, octo dies ad eundum Mechliniam, visitandum processionem Mechliniensem...*

ralium ecclesiae Sancti Salvatoris Brugensis, cum duplici stallo et lucro, juxta modum et conditionem quam predecessores magistri choralium soliti sunt habere et lucrari, cum conditione quod magister Johannes predictus, pater ipsius Jacobi, reciperet Jacobum cum choralibus in sua domo tanquam pater familias, et aleret chorales honeste et decenter.

3 febr. 1562, id., fol. 73v.

Domini ordinaverunt magistro cantus quod faceret inventarium librorum discantus, et inhibuerunt ne permetteret chorales discurrere per vicos, duceretque ad cantandum in conviviis sine licentia domini decani ecclesiae.

11 mar. 1562, id., fol. 74v.

Venerabiles dominus decanus et capitulum licentiaverunt magistrum Jacobum des Cornets, magistrum choralium ecclesiae collegiatae Sancti Salvatoris, ab officio magisterii choralium, concedentes tamen eidem gubernationem choralium et lucrum in choro consuetum pro mense currenti, et non diutius, inhibentes dicto magistro Jacobo ne duriter eosdem chorales interea tractaret et enormiter verberaret, sub poena carceris.

Toussanus Fermarii :

16 mar. 1562, Cast. 149, K.A. 1558-1571, fol. 74v. ¹².

Andreas Pevenage :

21 jan. 1563, Cast. 150, K.A. 1558-1571, fol. 95.

11 febr. 1563, id., id., fol. 95v.

29 mar. 1563, id., id., fol. 98v. ¹³.

28 jun. 1563, id., fol. 104.

Venerabiles dominus decanus et capitulum, ad humilem requestum magistri cantus et choralium ecclesiae collegiatae Sancti Salvatoris Brugensis, ex consideratione caritatis annonae, attribuerunt eidem duas lib. par. singulis mensibus ; solendas per receptorem comitatus capituli usque ad revocationem eorum.

Joannes Flamme :

27 sep. 1563, Cast. 154, K.A. 1558-1571, fol. 108.

9 dec. 1563, id., id., fol. 115v.

31 jan. 1564, id., fol. 120-121v.

Presentatio capellaniae de extra chorum, vacantis sub turmo capituli, per obitum domini Petri Pringheel, pro Johanne Jacobo Flamme, clerico Cameracensis diocesis, magistro choralium...

12. Op 26 jan 1562 (*Id.*, fol. 73) wordt Toussanus Fermarii *presbyter, musicus contratenor* genoemd. Op 20 jan. was hij in deze functie aanvaard (*Id.*, fol. 73).

13. Een toelage zoals op 29 mar. (*Cast.*, 150) werd ook verleend op 15 febr. 1563 (*Id.*, fol. 95v.).

7 febr. 1564, id., fol. 121v.

Venerabiles dominus decanus et capitulum concedunt magistro cantus sigillum presentationis ad capellaniam perpetuam ad altare Sanctae Annae, de extra chorum, ecclesiae Sancti Salvatoris ¹⁴.

15 mar. 1565, id., fol. 142.

Reverendissimo et colendo Episcopo Brugensi, obedienter et reverenter; venerabiles dominus et capitulum ecclesiae collegiatae Sancti Salvatoris Brugensis, cum reverentia, declarant qualiter propter bene merita honesti viri Johannis Flamme, clerici Cameracensis diocesis, magistri choralium dictae ecclesiae collegiatae, et capellani perpetuae capellaniae ad altare Sanctae Annae de extra chorum eiusdem ecclesiae, in docendo chorales et sedulose frequentando horas canonicas, pacificeque conversando, intendunt et resolverunt ipsum Johannem Flamme promovere ad primam prebendam quae cadet, vacans sub turmo capituli, deo favente; qui vestram paternitatem conservet feliciter, supplicantes qualiter dignemus, et placeat eundem Johannem ad sacros (ordines) admittere.

4 mar. 1566, K.A. 1558-1571, fol. 170v.

Universis singulis presentes litteras inspecturis, lecturis pariter et audituris, salutem in Domino.

Nos, decanus et capitulum ecclesiae collegiatae Sancti Salvatoris Brugensis, notum facimus quod certis annis experti de idoneitate Johannis Flamme, magistri cantus et choralium, ad magisterium docendi chorales musicam, deque illius diligentia in frequentando cantandoque horas canonicas et divina suffragia, eidem addicenti nobis suum servitium et se, bona fide, erga nos obliganti de huiusmodi magisterio cantus et choralium provisione, neque missum facere conamur donec sibi de alio competenti titulo sit provisum. Supplicantes Reverendissimo Episcopo Brugensi ut sua veneranda Paternitas dignetur sub hac nostra promissione et cautione eundem Johannem Flamme ad sacros ordines admittere. Actum in capitulo, feria secunda post dominicam Invocavit, die capitulari ordinaria, mensis Martii quarta, anno XVc LXV, quem, si novimus, in vita et conversatione honestum, etiam in lingua latina eruditum.

26 sep. 1569, id., fol. 223v. ¹⁵.

14. Collatie en possessio. 27 mar. 1564 (*Id.*, fol. 122v-123v.). Op 9 okt. 1564 (*Id.*, fol. 132) komt een toelage voor van 12 lb. par. om voedsel te kopen. Opnieuw een wedde-aanpassing op 3 sept. 1565 (*Id.*, fol. 158v.).

15. Op 12 dec. 1566 (*Id.*, fol. 185): *Domini capitulariter congregati receperunt Arnoldum Flamme, fratrem magistri choralium, in choristam*. Arnold krijgt in jan. 1567 *lucrum duplicis stalli* (*Id.*, fol. 186). Geldelijke toelagen zie 1567: *Id.*, fol. 197v., 1568 fol. 202v. In 1570 wordt een andere broer als choraal toegelaten: *Id.*, fol. 226.

Presentata, per dominum Johannem Flamme, presbyterum, magistrum choralium ecclesiae Sancti Salvatoris Brugensis, in capitulo, supplicatione ad consequendum grossorum pensionem, ex causis expressis in supplicationem. Et eadem in capitulo lecta, attento quod dominus, supplicans, in educandis choralibus et instruendis in arte musicae atque re litteraria multis annis laudabiliter egerit; necnon habitu respectu quod certo tempore missam quotidianam de septem doloribus beatae Mariae Virginis, et in musica, cum suis choralibus cantaverit, ac superiorem partem musicae suppleverit, venerabiles dominus decanus et capitulum dictae ecclesiae ex premissis causis de gratia tamen speciali, constituerunt supplicanti annua octo decem lib. par., unde recipiet a receptore communitatis primum annum in festo Bavonis proximo venturo, et consequenter de anno in annum quolibet festo beati Bavonis, quamdiu in officio magistri choralium laudabiliter continuavit, missam de septem doloribus cum musica cantaverit, et donec sibi supplicanti per capitulum aliter provisum fuerit, et non diutius.

20 aug. 1571, Cast. 154, K.A. 1571-1594, fol. 5v.

4 dec. 1571, K.A. 1571-1594, fol. 7v.

Venerabiles dominus decanus et capitulum ecclesiae collegiatae Sancti Salvatoris Brugensis, certiorati de morte Francisci Wyts, filii magistri Egidii, defuncti canonici praebendati ad altare omnium sanctorum in dicta ecclesia, cuius canonicatus et prebenda vacat sub turmo capituli, alternativo cum Reverendissimo Domino Episcopi Brugensi, ad nominandum et presentandum Reverendissimo Domino Episcopo Brugensi, virum magis idoneum ex choristis installatis eiusdem ecclesiae, fecerunt convocari curatum ecclesiae parochialis sancti Jacobi et curatum ecclesiae Sanctae Walburgae Brugensis, qui comparantes et congregati in loco capitulari, collectione vocum per venerabilem dominum Dionysium Paullin, decanum ecclesiae predictae, facta, fuit unanimiter nominatus et presentatus dominus Johannes Flamme, presbyter, magister cantus, chori et choralium, qui deservivit choro laudabiliter et eruditiv chorales in cantu et bonis moribus, cum bona gratia, octo annis tanquam magis idoneus ¹⁶.

17 mar. 1572, id., fol. 20.

Honorabilis dominus Johannes Flamme, canonicus et magister choralium ecclesiae constitus in capitulo, egit venerabilibus dominis decano et capitulo capitulariter congregatis, immensas gratias de beneficiis sibi prestitis, et quod dignati sunt de eo bene mereri et vocatur ad inserviendum in capella regis, cepit licentiam commendandi se in

16. Presentatio en collatio 4, 17 en 24 dec. 1571 : *Id.*, fol. 13-13v. In 1572, 10 mar., wordt Flamme genoemd *canonicus praebendatus et capellanus ad altare Sanctae Annae* (*Id.*, fol. 19v.).

gratiam dominorum, rogans ut dignarentur alium asumere ad magisterium choralium, donans liberaliter, in recognitione beneficiorum acceptorum, duos magnos libros in discantu, et quatuor parvos libros discantus, continentes cantica ecclesiastica, vulgo mottetten...

24 mar. 1572, Cast. 155n, id., fol. 20-20v. ¹⁷.

S. Stassaert :

5 mei 1572, id., fol. 23v.

Domini committunt domino Sebastiano Stassaert, musico et choristae ecclesiae, onus docendi chorales in musica, cum lucro magisterii choralium, usque quo advenit magister cantus et choralium ¹⁸.

P. Valois :

27 mei 1572, Cast. 155, id., fol. 23v.

11 aug. 1572, K.A. 1571-1594, fol. 27v.

Recuperet Dominus Petrus (Valois), magister choralium, superplicium de choralibus perditum ; alioquin solvat gubernatoribus choralium pretium eiusdem superplici seu valorem. Similiter inveniat quattuor vel quinque libros mottetarum in discantu, per predecessorem magistrum choralium donatos et dicto domino Petro traditos, alioquin solvat valorem ad aestimationem peritorum in cantu.

3 sep. 1572, id., fol. 28v.

Domini informati de malo regimine et improbitate vitae domini Petri Valois, magistri cantus et choralium ecclesiae, licentiaverunt eundem a magisterio cantus et choralium, privantes stallo et lucro ecclesiae ad deinceps lucrandum.

F. Coppens :

13 okt. 1572, Cast. 155, K.A. 1571-1594, fol. 31 ¹⁹.

Greg. Treshault :

26 okt. 1573, Cast. 155, K.A. 1571-1594, fol. 44v. ²⁰.

30 juli 1576, id., fol. 99.

17. Deze nota, niet afgedrukt bij Vande Castele, bevat een attest op zegel, waarbij het kapittel, in bewoordingen zoals op 26 sep. 1569, zijn lof uitspreekt voor Flamme. Over het vertrek naar Spanje zegt men : *ad inserviendum inclitissimo regi Hispaniae nostro, sub spe promotionis futurae*. De kanunnikale prebende van Flamme wordt overgenomen door Cornelius Croes (*Id.*, fol. 95v.).

18. Stassaert, ook Testaert, werd op 24 dec. 1571 als presbyter camer. diocesis, musicus, tot chorist aanvaard (*Id.*, fol. 13). Op 24 jun. 1572 ontvangt hij 30 gr. *pro labore in docendo chorales ecclesiae, ad spatium unius mensis quo non fuit magister cantus*. Flamme verliet de school dus einde maart (*Id.*, fol. 24v.).

19. Een paar gegevens over voorschieten van geld en de aankoop van een cappa : *Id.*, fol. 31v., 34, 36.

20. Gratificatie bij de aankoop van zijn toga talaris : *Id.*, fol. 94. Zie tevens de gegevens bij het aanvaarden van zijn zoon Johannes als choraal, 1575 : *Id.*, fol. 75, 80, 88v., 92.

Attento quod Gregorius Treshault, magister cantus, coram dominis capituli capitulariter congregatis, revocavit certas iniurias, per eum dominis decano et dicto capitulo dictas, et ibi obnixè precatus est veniam de iisdem injuriis. Domini, de gratia speciali remittunt easdem iniurias et inhihent eidem Treshault, ibi tunc praesenti, ne deinceps aliqua iniuriosa vel contumeliosa verba de decano vel capitulo dicat, sub poena licentiae seu privationis et destitutionis sui officii seu servitii magisterii cantus.

M. Pottier :

12 jan. 1577, Cast. 155, K.A. 1571-1594, fol. 105v.

28 jan. 1577, id., fol. 106.

Domini remittunt, de gratia speciali, domino Matthiae Pottier, presbytero, in magistrum cantus et habitum recepto, lucrum panis, per cantores solvi solitum, sub spe boni servitii per eundem Pottier prestandi ²¹.

II

Lijst der pueri chorales 1520-1590.

De bedoeling van deze lijst is niet uitsluitend een groep namen van choralen na mekaar plaatsen, wat dan kan helpen hun latere loopbaan uit andere documenten samen te stellen. Het is tevens de bedoeling hier deze teksten over te schrijven die zowel voor de werking van een magisterium choralium, een magisterium cantus als voor een bestudering van de sociale toestanden der 16e eeuw kunnen belangrijk zijn.

Johannes (Rycquaerts) : 1520, K.A. 1516-1539, fol. 30v.

Comparavit coram dominis de capitulo, capitulariter et in sufficienti numero congregatis, honesta mulier Josina, filia Petri Rycquaerts, ibidem in manibus mei notarii (J. Porrewaeghe) et secretarii capituli, promittens filium eius, nomine Johannem, tunc in choralem per dominos de capitulo receptum, ex eius servitio chori non admovere, aut aliquo nomine per se vel alios eundem juvenem retrahere, donec et quousque ipse Johannes inhabilis et inydoneus choro, per successum temporis, efficiatur. Promisitque eidem suo filio, durante dicto tempore, de camisiis, caligis et aliis paribus indumentis providere.

Nicholaus (fs. Bertrand) : 1530, id., fol. 137.

Domini receperunt Nicholaum, filium Bertrand, in unum puerorum chori, seu choralium, cautione nulla prestita, quia orbatus parentibus.

Filius barbitonsoris : 1533, id., fol. 183.

²¹ Pottier wordt, 22 mei 1577, voorgesteld voor de prebenda primae missae : *Id.*, fol. 111-112.

Comparuit ... (geen naam) barbitonsor, cuius filium domini receperunt in puerum chori, seu choralem. Quique promisit, in manibus mei notarii (S. de Capella), puerum suum ab ecclesia non amovere, nec per alium hoc procurare facere, tamdiu dictus puer ydoneus fuerit ad in ea qualitate ecclesiae serviendum.

Joannes de Cock : 1541, K.A. 1539-1558, fol. 11v.

Eadem die (6 april) fuit receptus in choralem Joannes de Cock, filius Joannis, de Menenis, et fideiussit pro et nomine patris seu parentum probus vir magister Symon de Capella, de non auferendo iuvenem quamdiu posset et valeat servire ecclesiae, promittendo casu quo fugam ceperit, sese iuvenem restitutum ubi posset et valeat apprehendi.

1544, id., fol. 60.

Comparuit coram dominis capitulariter congregatis, dominus Anthonius Galli, magister cantus, qui declaravit ibidem quod Joannes Cock, choralis, deficeret in voce, petens nomine quo supra aliquam gratuitatem fieri prefati Joanni. Domini desuper ordinarunt mittat magister cantus litteras predicto Joanni ad finem ut tradatur eidem filius, et pro gratuitate et in favorem studii sui domini consenserunt Joanni de Cock VI lb. gr. per receptorem solvendum ex bonis choralium ¹.

Joannes Greyndolf : 1542, id., fol. 32.

Petente domino Petro Vandebussche, receptore choralium, dominis, capitulariter congregatis, si placeret subveniri debilitati membrorum Joannis Greyndolf, choralis, domini ordinarunt subveniatur choralis per chyrurgum.

1543, id., fol. 32v.

Declarante Domino Petro Vander donck, curato, quod magister Judocus non valeret curare Joannem Greyndolf choralem, domini attendentes quod non posset servire ecclesiae... ordinarunt absolvatur ab officio choralium, cum intimatione, parentibus facienda.

Joannes Ploquyn : 1544, 24 mar., id., fol. 55v.

Domini, in eorum loco capitulariter congregati, attenti debili fundamento grammaticae quod habet Joannes Ploquyn, eorum choralis, et quod vox eodem iam deferat, huiusmodi est quod intuitu boni servitii, per eundem decem annis continuis ecclesiae et dominis impensi, unanimiter consenserunt quatenus prefatus Joannes mitteretur Warescootum vel Gandavum in domo Fratrum, causa studii spatio anius anni, expensis massae choralium vel comitatis.

1544, 25 april, id., fol. 56.

1. In de K.A. 1539-1558 komt als resignierend kanunnik Johannes de Cock voor (fol. 171v.). Er zijn te weinig gegevens om deze naam met de hier besproken choraal in verband te brengen.

Concludimus a pluralitate vocum quatenus Joannes Ploquyn, quondam choralis, disponatur ad studium in hoc oppido Brugensi cum magistro Joanne Gheldre, si fieri posset, sin autem apud magistrum Adrianum in Eecloo; deputantes interim honestos viros Joannem Egidii et Marcum Maes, una cum secretario (A. Ferret) adeundum prefatum magistrum Joannem, ut sciant extremam solutionem pro mensa prefati Joannis choralis ².

Lucas de Vischere: 1544, id., fol. 59v.

Promisit Henricus de vischere non auferre Lucam suum filium, receptum in choralem, tamdiu quam poterit servire ecclesiae, et casu quo fugam ceperit, eundem restituere, si apprehendi possit.

Egidius N. - Joannes Heylle: 1545, id., fol. 70.

Domini in eorum loco capitulari congregati, intuitu charitatis Egidio quondam choralis, ad opus unius tunicae talaris, ubi apud magistrum Vander Donck, curatum, servitium sibi acquisiverit, VI lib. gr. exigerunt a patre Joannis Heylle, junioris choralis. Deputantes honestos viros Alardum de Cerf, altae missae, et Joachim Rychafort, respective canonicos, ad petendum summam, et in casu refutationis per predictum patrem, domini ordinarunt reddatur patri filius, quam quidem non videtur utilis ad serviendum ecclesiae ³.

Georgius Toor (Martins): 1545, id., fol. 70v.

Recepimus Georgium Toor, filium Lubberti Martins, in choralem, salvo fideiussu de non auferendo eundem tam diu quam poterit servire ecclesiae, atque ea conditione quod prima tunica, qua vestietur, solvatur per parentes choralis, cum suis pertinentiis.

Joannes Cambier: 1548, id., fol. 98v. ⁴.

Recepimus Joannem Cambier, filium Jacobi, in choralem, magistro cantus constituyente se fideiussorem de restituendo eundem, casu quo fugiat.

Ancelmus N.: 1548, id., fol. 98v.

Domini in eorum loco capitulari congregati, de speciali gratia et attento diligenti et bono servitio per Ancelmum, choralem ecclesiae et ipsis impenso et facto, concesserunt eidem pro gratuitate ad opus

2. De goedkeuring van Jan van Gelder: *Id.*, fol. 56v.; het jaar erop werd nogmaals voor een jaar betaald. 2 juni 1545, *Id.*, fol. 65v.

3. Vijf maand vroeger was het terugwinnen van de uitgave voor deze tunica, uitdrukkelijk als voorwaarde gesteld bij het aanvaarden van J. Heylle (*Id.*, fol. 65v.). De naam van de kanunnik Rychafort, Joachim, komt in de K.A. voor vanaf 1536. Wellicht kan familie-relatie met Willem en Jan, leerling van Josquin Desprès, worden achterhaald.

4. Vergelijk D. Vande Castele, *a.w.*, blz. 147: Cambier zou tot de meer bekende musici behoren uit de 16e eeuw.

scholae 4 lib. gross. pro duobus annis, in quatuor terminis solvendum, conditione quod singulis terminis tenebitur mittere dominis de capitulo attestationem principalis magistri scholarium super continuam visitationem scholae atque residentiam in eadem.

Judocus, fs. Judoci chyrurgi : 1549, id., fol. 102.

Ordinamus probet magister Judocus chyrurgus, lesionem sui filii choralis proveniente ex percussione magistri cantus, vel aliis duris tractationibus, et tunc fiet prout de iure ⁵.

A. Poulet : 1553, id., fol. 169.

Dominus decanus et capitulum receperunt Adrianum, filium Caroli Poulet, parochiani in Thoraut, in choralem eorundem, ad serviendum ecclesiae ut choralis ecclesiae collegiatae Sancti Salvatoris ⁶.

A. Le Febure : 1554, id., fol. 187v.

Domini receperunt Adrianum Le Febure in choralem, ordinantes receptori comitatis quod satisfaceret magistro cantus expensa oris eius a tempore quo ipse Adrianus apud magistrum cantus mansit

G. Bontefleur : 1554, id., fol. 193.

Dominus decanus et capitulum ordinaverunt domino Alardo de Cerf, eorum receptori, dare duas libr. gr. et unum par caligarum et calceorum in favorem studii Georgi Bontefleur, qui XII annis fuit choralis ecclesiae et inde, ex defectu vocis, dimissi ; ex hoc pro primo anno declarantes quod pro continuatione studii ad secundum annum erunt acti juxta bonum repertum, quem sint audituri de eo in futurum virum.

1555, id., fol. 216

Venerabiles domini predicti ordinaverunt et concesserunt Georgio Bontefleur, nuper choralis, (quia ad decem annos servit ecclesiae), ex bonis comitatis duas libr. gr. ad continuandum suum studium in re litteraria pro futuro anno.

Petrus (de Armentières) : 1554, id., fol. 195v.

Venerabiles domini et decanus et capellanus, quod Petrus choralis infirmus, propter lesionem in dorso suo, est factus inhabilis ad inserviendum ecclesiae, neque spes est quod potest curari, attenta diligentia, ex mandato capitulis per expertum chyrurgum adhibita, ordinaverunt quod mitteretur ad ... (opengelaten), avunculum suum in Armanteria, in cuius bonis Petrus, tanquam heres debet succedere.

Eduardus ⁷ : 1554, id., fol. 195v.

5. Verdere nota's zie *Id.*, fol. 102v.-103 ; 171.

6. De tekst vervolgt met de verplichting, voor de vader, zijn zoon te kleden en hem niet weg te halen, *sub poena viginti quinque coronatorum ex auro*.

7. Wellicht dezelfde wordt in 1556 medisch verzorgd : *Magister*

Insuper admiserunt et receperunt Eduardum ... (opengelaten), puerum nativum Hollandia, in novum choralem.

Georgius Neyaert : 1555, id., fol. 216.

Domini acceptaverunt Georgium Neyaert, filium ... (opengelaten), de Vassenaere, in choralem ecclesiae cum onere solito, salvo quod pater fidem dedit super consuetudinem capituli, de non transferendo neque amovendo, sine consensu capituli.

Guillelmus (Rothornacens) : 1557, id., fol. 255.

Venerabiles dominus decanus et capitulum consenserunt quod Guillelmus, unus choralium, Rothornacens, vadat pro toto ad patriam. et frater eius reducat, ordinantes quod receptor daret unam coronam auream pro viatico suo.

Johannes de Quesne ⁸ : 1557, id., fol. 262.

Quia vox Johannis de Quercu, senioris choralis ecclesiae collegiatae Sancti Salvatoris, oppidi Brugensis, incipit deficere ad diutius servendum ecclesiae in musico, et idem Johannes constituebatur, in commemoratione aetatis adolescentiae, ad studium bonarum litterarum latinitalis, ut fiat in futuro aptus et capabilis ad statum ecclesiasticum... et domini prefati, habita consideratione ad servitium impensum ecclesiae,... ordinaverunt Jacobo Lucas, receptori capituli, quod daret in promptis Gerardo, patri Johannis, quattuor lib. par.

Simon vander Scheure ⁹ : 1557, id., fol. 265.

Domini receperunt Simonem, filium Jacobi vander Scheure, civis Brugensis, in choralem, salvo quod mater provideat illi de una toga, et promittat non auferre ab ecclesia quam diu, ut choralis, servire ecclesiae valebit.

Daniel (vander Mote) ¹⁰ : 1558, id., fol. 273v.

Domini admiserunt Danielelem, nepotem honorabilis viri magistri Danielis de Beckere, promotoris curiae Tornacensis, in choralem.

Petrus N. : 1560, juni, K.A. 1558-1571, fol. 47v.

Licentiauerunt Petrum, maiorem choralium, ad festum beatae Ma-

Johannes de Duudsche, chyrurgus ... acceptavit curare Everardus Piersseune, choralem, huius ecclesiae de mala scabiae quam idem Everardus habet, et patitur in capite... (Id., fol. 238v., 246, 255) Hij wordt ontslagen in 1562 (K.A. 1558-1571, fol. 76) en krijgt een studietoelage voor 1 jaar, groot 1 pond gr. (Id., fol. 80v.).

8. Hij werd als choraal aanvaard op 24 dec. 1554 : *Decanus et capitulum receperunt Johannem, filium ... (opengelaten) De Quesne, de Valenchiennes, in choralem. (Id., fol. 203).*

9. Twee maand later wordt hij reeds doorgestuurd : ... *patitur et laborat herma (of humore) (Id., fol. 267v.).*

10. Waarschijnlijk Daniël vander Mote, over wie in 1564 (*Id., fol. 112*) gezegd wordt dat hij door zijn vader, tegen de wil in van het kapittel, werd weggehaald.

riae Magdalenae prope futurum, et consenserunt quod deferat secum tunicam rubei coloris cum pallio et duabus camisiis.

1560, sep., id., fol. 50.

Consenserunt domini quod Petrus ... (opengelaten), senior choralium, recedat et maneat cum custodia ecclesiae parochialis Sancti Jacobi, oppidi Brugensis, et donaverunt illi optimam tunicam choralium, sine caputio, et consenserunt quod receptor choralium faciat eidem confici par novarum caligarum et calceorum.

Alexander de Bois : 1560, id., fol. 51.

Venerabiles domini receperunt Alexandrum de Bois, de Bethunatum, in choralem, salvo cautione consueta.

1565, id., fol. 144.

Domini donant Alexandro ... (opengelaten), seniiori choralium, attempta prope defectione vocis, tres lib. gr. ad biennium, ad studendum in re litteraria ¹¹.

Jacob Blandein : 1562, id., fol. 77v.

Domini acceptaverunt Jacobum, filium Ludovici Blandein, pictoris, in choralem, et idem Ludovicus promisit eundem Jacobum suum filium, quamdiu habeat vocem congruam ad cantandum, non amovere neque ad alium locum transferre sine licentia dominorum decani et capituli, sub poena decem coronarum ex auro ¹².

Valentinus Jordaen : 1563, id., fol. 94v.

Venerabiles dominu decanus et capitulum receperunt in choralem Valentinum Jordaen, natum ex Ardenburch, et dominus Petrus Jordaen, capellanus in nostrum dominicatum Ardenburgensem, promisit quod pro propria vice in suo adventu ad servitium choralis vestietur, pro more ecclesiae, utque nova tunica, pallio, indusiis et bareto.

Christianus de Moor : 1563, id., fol. 118.

Venerabiles dominus decanus et cepitulum acceptaverunt Christianum, filium Egidii de Moor, parochiani in Beveren, prope Roslarum, in choralem.

1573, K.A. 1571-1594, fol. 36.

Domini donant Christiano ... (opengelaten), seniiori choralium ecclesiae, destituto propter mutationem vocis, quattuor lib. gr. ad se intertenendum et frequentandum scholas in latinis litteris.

1574, id., fol. 59v.

Domini receperunt honestum iuvenem Christianum de Moor, olim choralem ecclesiae, choristum, cum duplici stallo.

11. Zie tevens *Id.*, fol. 147v.

12. Eigenaardig genoeg zegt een tekst uit 1563 : *domini continuerunt Ludovicum... in choralem usque ad festum Paschae*, dit wegens de vele werkzaamheden van zijn vader : *Id.*, fol. 95. Zie tevens *Id.*, fol. 95v.

Egidius de Roucourt : 1565, mar., K.A. 1558-1571, fol. 143v.
 Venerabiles domini decanus et capitulum... acceptaverunt Egidium, filium Johannis de Roucourt, in choralem ecclesiae, sub conditione cauta quod, si non invenietur congruere ad inserviendum ecclesiae pro chorale, quod poterunt eum licentiarie infra annum aut biennium, in quo honorabilis dominus Guillelmus, magister choralium ecclesiae cathedralis Sancti Donatiani, consanguineus dicti Egidii, consensit et promisit vestire.

1565, mei, id., fol. 148.

Domini consenserunt quod Egidius, filius Johannis de Roucourt, nuper acceptus pro chorale cognatus domini Guillelmi de Roucourt, magistri choralium ecclesiae Sancti Donatiani, transferatur alio, absque poena adiecta.

Martinus (vande) Vileuse : 1565, id., fol. 148.

Domini recipiunt Martinum, filium Michaelis vande Vileuse, civis Brugensis defuncti, pro chorale¹³.

1584, K.A. 1571-1594, fol. 152.

Comparens in capitulo Martinus Vileuse juvenis, petens obnix sibi in dominis concedi habitum, necnon frequentationem chori, tanquam cantor, et gaudere de fructibus, ut alii dictae ecclesiae cantores.

Ambrosius vander Beke : 1567, K.A. 1558-1571, fol. 219.

Domini concedunt et donant Ambrosio, antiquiori choralis, qui XII annis tanquam choralis, servivit ecclesiae... tres lib. gr. annum, per biennium, ad studendum in aliquo studio, cum conditione quod continuabit studium ad biennium, et sedulo studeat.

1569, id., fol. 223v.

Ordinamus Jacobo Lucas, receptori capituli, quod solvat magistro Guillelmo Lienkercke, pedagogo in Brugis, triginta sol. gr. ad causam expensorum oris et mercedis, erudiendi Ambrosium vander Beke, nuper choralem, in re litteraria¹⁴.

Philippus Patijn : 1569, id., fol. 218v.

13. Zie borgstelling door J. Holdere, knopmaker, en P. Malines, pelleslager : *Id.*, fol. 148.

14. Vander Beke wordt in 1567 (*Id.*, fol. 190-190v.) verzorgd «van tquaet in syn hooft», waarvoor de chyrurgijn Pieter de Duudsche, hij bewoonde in de Korte Vuldersstraat, een huis van het kapittel, een garantie moet geven dat het «een jaar sal blijven ghenesen, zonder wedere te commene». — Ook in 1570 en 1571, wordt, net als in 1567 en 1569 een subsidie gegeven voor zijn onderricht in *lingua latina* (*Id.*, fol. 234v., 239v.). In mei 1571 wordt hij aanvaard in *choristum... ad spatium trimestris, per modum probationis an eius vox cantando in mutatione meliorabitur et sonora efficeretur* (K.A. 1571-1594, fol. 3v.).

Comparuerunt coram venerabilibus et honorandis dominis magistro Dionysio Paullin, decano, Petro de Cuenync et Maillardo Bitereel, canonicis, nomine capituli, constitutis; honesti viri dominus Adrianus de Landsheere, presbyter, capellanus curatus ecclesiae Sancti Jacobi, et Petrus Verbiest, monetarius, qui constituerunt se fideiussores pro et nomine Jacobi Patijn, civis Brugensis, de et super eo quod ipse Jacobus non amovebit neque transferet ac abducet Philippum, suum filium, acceptum in choralem.

Nicolaus Ghillebo: 1570, id., fol. 226.

Venerabiles domini donant Nicolao ... (opengelaten), seniori choralis, licentiando in Pascha proxima, intuitu et respectu sui servitii multis annis diligenter ut choralis prestiti ecclesiae Sancti Salvatoris Brugensis, easdem (tres) lib. gr. solvendum per unam lib. gr. annuum ad triennium, in favorem studii aut artis mechanicae ¹⁵.

Philippus Flamme: 1570, id., fol. 226.

Domini receperunt pro novo chorale Philippus Flamme, fratrem magistri choralium, qui veniet ad residentiam in servitio choralis in festo Paschae proximo, cum conditione quod parentes illius dabunt primam tunicam talarem.

Johannes Waeye: 1572, K.A. 1571-1594, fol. 24v.-25.

Domini receperunt Johannem, filium Judoci Waeve, civis Brugensis, parochiani huius ecclesiae, in choralem.

1579, id., fol. 141v.

Domini licentiant Johannem Waeye, choralem de suo servitio.

Antonius Ymmesuene: 1573, id., fol. 35v.

Venerabiles domini decanus et capitulum promiserunt acceptare Antonium, filium Pauli Ymmesuene, civis Brugensis, in festo Johannis Bapt. proximo, in choralem ecclesiae, ad experiendum ad annum, utrum erit habilis et idoneus ad serviendum ecclesiae tanquam choralis necne, et post experientiam ad annum, promiserunt absolute declarare an manebit acceptatus vel recusatus, et mater dicti Antonii, praesens in capitulo, promisit constituere suum filium, Anthonium predictum, apud magistrum cantus usque ad festum beati Joannis Bapt. proximum.

Johannes Treshault: 1575, id., fol. 75-75v.

Venerabiles dominus decanus et capitulum ...concedunt magistro Gregorio Treshault, magistro cantus eius ecclesiae collegiatae, duas lib. decem par. ad ratam dimidi mensis... ad causam expensorum victus novi choralis sui filii ¹⁶.

15. Zie *Id.*, fol. 227, en K.A. 1571-1594, fol. 23 en 27: nog in 1572 wordt deze belofte gehouden, *in favorem studii*.

16. Gezien Treshault zelf geen borg wilde staan voor zijn zoon,

Jacob van Eertrycke : 1578, id., fol. 127v.

Domini recipiunt Jacobum van Eertrycke in choralem ecclesiae.

Franciscus Minne : 1580, id., fol. 145v.

Domini ordinant solvi per Jacobum Lucas, receptorem capituli, cuidam Jacobo Minne, patri Francisci Minne choralis, summam trium lib. gr. ratione et ad causam alimentationis semestris dicti Francisci sui filii ¹⁷.

Adriaen Gaspoel : 1585, id., fol. 162v-163.

Alzoo Lucie, filia Franchoys Weyts, huusvrauwe van Me. Jan Gaspoel, compareerde int capittle, verzochte aen myn voornoemden heeren dat hemlieden zoude believen te accepteren Adriaenken, hare zonen, om hemlieden te dienen als corael.

Claeys van Houtte : 1590, id., fol. 203.

Myn heeren Dekene ende Capitele hebben anghenomen als corael Claecken, tkindt van Claeys van Houtte voor den tyt van een jaer, ende daer thouden, indient mynen voornoemden heeren gheliefte ende tzelfve kindt hemlieden annestaet, zullen tzelfve noch vermeughen te houden als corael den tyt van noch drye jaeren zonder eeneghen andren coste by mynen voornoemden heeren daerof te draghen dan van leeren ende schoolghelt.

Guilliaenken de Crane : 1590, id., fol. 203.

Myn heeren ende Capitele hebben anghenomen als corael Guilliaenken, tkindt van Philips de Crane, voor den tyt van eenen jaere.

1593, id., fol. 219.

Myn heeren dekene ende Capitele hebben van nieuws aneveert Guilliaenken, zoone van Philips de Crane.

zal het kapittel eerst beslissen zijn zoon te verwijderen (*Id.*, fol. 80-81, 88) en daarna zullen de kanunniken A. Dierkens, H. Coene, F. Folcke en P. Coquel als borgstellers optreden (*Id.*, fol. 92), met de voorwaarde dat Johannes *ad octo annos continuos* in dienst moet blijven.

17. Minne wordt, 14 nov. 1588, als zanger aanvaard (*Id.*, fol. 190), in 1588 als kanunnik *prebendae subdiaconalis* (*Id.*, fol. 191). In 1590 treedt hij op als leraar voor de chorale Van Houtte en De Crane (*Id.*, fol. 203v.).

Note sur les marcs monétaires utilisés en Flandre et en Artois avant 1300

Deux pages consacrées au petit marc de 10 s. sterling dans l'introduction aux comptes de la ville de Calais, publiés récemment par M. Bougard et moi-même ¹, sont à l'origine de la présente contribution à l'histoire du système pondéral flamand dans le domaine monétaire. Sur une base documentaire par trop étroite, nous y avons émis l'opinion que le petit marc sterling, en dépit d'une différence de poids assez considérable ², serait issu du petit marc de Flandre. Bientôt le poids attribué au marc sterling, dont je prends d'ailleurs le calcul entièrement à mon compte, me parut de plus en plus douteux, de même que la filiation entre les deux marcs. Ayant, depuis, interrogé un grand nombre de textes et d'auteurs, non seulement au sujet du petit marc sterling, mais de tous les marcs utilisés en Flandre et en Artois, je crois maintenant pouvoir tenter de lever mes doutes en même temps que la grande confusion qui règne chez les historiens au sujet du «petit marc de Flandre» ³. Je n'ai guère poussé mes recherches au delà

1. *Les Finances de Calais au XIIIe siècle* (Pro Civitate, Coll. Hist., in-8°, Bruxelles 1966), p. 22-24. - Mon Collègue, M. Bougard, avec qui j'ai fait les premiers pas dans le sujet, m'a communiqué plusieurs renseignements en vue de la présente note. Je l'en remercie cordialement, d'autant plus qu'il n'a fait aucune objection à ce que je continue seul l'étude des marcs.

2. 172,092 grammes pour le petit marc sterling contre 186,478 pour le petit marc de Flandre.

3. Les historiens qui s'occupèrent spécialement du «petit marc de Flandre» sont : Ch. Cochetoux, *De l'enchaînement des systèmes monétaires romains, mérovingiens et carlovingiens — Quatrième article* (Rev. belge de numismatique, 1885, p. 161-204), p. 167, 185-188; *Valeur relative de l'artésien et du parisien vers la fin du XIIIe siècle* (Bull. Soc. hist. et litt. de Tournai, 1886, p. 256-

de 1300, bien que là encore la prudence s'impose, des difficultés d'interprétation et d'identification pouvant se présenter ⁴.

A partir du XIe siècle, la livre de Charlemagne et ses nombreuses variantes régionales furent supplantées, dans le pesage des métaux précieux et la fabrication des monnaies, par un éventail de marcs, dont les plus répandus furent le marc de Paris ou de Troyes et le marc de Cologne ⁵.

Le marc apparaît dans les textes flamands à partir du troisième tiers du XIe siècle ⁶. On peut donc croire qu'il fut adopté au plus tard vers 1050. Durant tout un siècle, les mentions dans les chartes sont simples et ne laissent même pas deviner l'existence d'un marc flamand ayant un poids propre le différenciant d'autres marcs. On parle de *marca auri* ou *argenti*, de *marca fini* ou *meri* ou *legitimi* ou *puri argenti*, de *marca puri et probati argenti*, etc. Puis, de temps à autre on y accole des déterminatifs, apparemment dans l'intention d'éviter la confusion. Enumérons les principaux d'entre eux, en les groupant de façon provisoire. Dès 1164 se rencontrent des expressions comme *marca*

271), p. 270-271; J. Nicolas, *L'argent des Principautés belges pendant le moyen âge et la période moderne* (2 vol., Namur 1933), I, p. 57-62; II, p. 4-15; P. Guilhiermoz, *Note sur les poids du moyen âge* (Bibl. Ec. Chartes, 1906, p. 161-233, 402-450), p. 419-424; M. Prou, *Recueil de documents relatifs à l'histoire monétaire. V. Monnaies de Flandre* (Rev. num., 1898, p. 313-320), p. 315-316, n. 9.

4. Un document « technique » du milieu du XIIIe siècle (Gand, *Arch. Etat*, fonds Gand, n° 6, f° 34-35) qui nous a fourni de précieuses données relatives aux marcs, jette aussi une nouvelle lumière sur la frappe et la valeur respective du denier de Flandre, du denier de Valenciennes et du Parisis et sur le « contrôle » des grandes villes flamandes sur le monnayage comtal. Nous le publierons en annexe d'une étude sur l'histoire monétaire de Flandre au XIIIe siècle.

5. On trouve un relevé de nombreux livres et marcs chez P. Guilhiermoz, *op. cit.*, p. 446-450 et Luschin von Ebengreuth, *Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte des Mittelalters und der neueren Zeit* (München 1926), p. 166-170.

6. M. Gysseling et A.C.F. Koch, *Diplomata belgica ante annum millesimum centesimum scripta* (s.l., 1950), p. 268 (Ename, 1063); p. 213 (Harnes, 1070). - F. Vercauteren, *Actes des Comtes de Flandre, 1071-1128* (Bruxelles 1938), p. 13-14 (Messines, 1080).

Flandrensis ponderis ⁷, *m. ad pondus Flandrense* ou *Flandrie* ⁸, *m. Flandrensis* ⁹, *marc de Flandres* ¹⁰ ou *Vlamsce marc* ¹¹; en 1202 il est question du *parva marca Flandrie* ¹² et en 1375 du *petit marcq* tout court ¹³. Ce marc était apparemment flamand ¹⁴. Ensuite, on peut opposer le *marca*

7. C. Van Hollebeke, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Pierre de Loo* (Bruxelles 1870), p. 19: — *sub censu — octo marcarum Flandrensis ponderis legitimi argenti* — (1164).

8. *Ibidem*, p. 28: — *super pensione octo marcarum ad pondus Flandrense* — (vers 1188); A. d'Herbomez, *Chartes de l'abbaye de Saint-Martin de Tournai* (2 vol., Bruxelles 1898-1901), I, p. 173: — *decem marchas argenti ad pondus Flandrie* — (1197); A. de Loisne, *Cartulaire du chapitre d'Arras* (Arras 1896), n° 122, p. 81: — *triginta marchis ad pondus Flandrense* — (1212); Ch. Piot, *Cartulaire de l'abbaye d'Eename* (Bruges 1881), p. 181 (1233).

9. D. Haigneré, *Les chartes de Saint-Bertin* (4 vol., Saint-Omer 1886-1899), I, n° 513: — *pro centum marchis Flandrensisibus de paiement* (1211). Ne multiplions pas les exemples: ils sont tous douteux, puisqu'on peut chaque fois tout aussi bien lire: *marca Flandrensiuum*, c.-à-d. «marc payable en deniers de Flandre».

10. G. Espinas et H. Pirenne, *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre* (4 vol., Bruxelles 1906-1924), II, p. 386-387.

11. Gand, *Arch. Etat*, fonds Gand, n° 6, f° 34 r.-v.

12. Voir le texte publié par M. Prou dans un compte-rendu: *Rev. num.*, 1897, p. 229-230.

13. G. Espinas, *La vie urbaine de Douai au moyen âge* (4 vol., Paris 1913), IV, n° 1310.

14. Certains auteurs font mention d'un marc d'Artois (C. Richebé, *Les monnaies féodales d'Artois* (Paris 1963), p. 119; G. Des Marez, *La lettre de foire à Ypres au XIIIe siècle* (Bruxelles 1901), *passim* dans les analyses des actes). C'est ainsi qu'ils traduisent les nombreuses mentions «marc d'art.». Mais là où le second élément de l'expression est écrit en entier, on lit: «marc d'artisiens» (Gand, *Arch. Etat*, Chartes des comtes de Flandre, fonds Saint-Genois, n° 69: *sour le paine de deus cens mars d'artisiens* (1247); G. Des Marez, *Le droit privé à Ypres au XIIIe siècle* (Braine-l'Alleud 1927), p. 135: *84 m. d'artisiens*. Partout ailleurs cet auteur a transcrit «dar.» ou «dart.»). A mon avis il faut entendre par «marc d'artisiens» un marc payable en artésiens, tout comme «marca Flandrensis monete» signifie marc payable en deniers de Flandre. Le passage suivant le confirme: *5 marcs et 6 sous d'art., 32 sous d'art. pour cascuns marc*: G. Des Marez, *Droit privé*, p. 178, n° 3. Voir aussi G. Des Marez, *Lettre de foire*, p. 72. Ce «marc d'Artois» n'est sans doute rien d'autre que le marc de Flandre.

Un acte de 1202 du chapitre de Sainte-Waudru à Mons, agréant la cession de sa censive de Frétin (près de Lille), parle de *centum marcis argenti, pondo Insulensi, triginta et uno solidis et quatuor denariis Flandrensis monete pro marca* (L. Devillers, *Chartes du*

ad parvum pondus ou *pensum*, que l'on rencontre dès avant 1166¹⁵, au *m. ad magnum pondus* ou *pensum*¹⁶, qui n'est autre que le *grote marc*¹⁷ ou marc de Troyes (*marc van Trois*¹⁷, *m. pondo Trecensi*¹⁸). Enfin, le marc sterling se rencontre sous la dénomination de *marca sterlingorum*, sans plus, de *m. sterlingorum ad magnum pondus*¹⁹, *magno pondo*²⁰ ou *ad magnam marcam*²¹ qui s'identifie avec le *grant marc de 13 s. et 4 d. pour le marc*²² (*marc d'est. au grant nombre*²³, *marc d'esterlins gros*²⁴), de *marca*

chapitre de Sainte-Waudru à Mons (4 vol., Bruxelles 1899-1913), I, p. 86, n° 46). Il ne s'agit apparemment pas d'un marc spécial usité à Lille, mais du marc de Flandre, appelé pour la circonstance «de Lille». D'ailleurs le prix de 31 s. 4 d. pour un marc le confirme.

15. H. Jenkinson, *William Cade a Financier of the Twelfth Century* (The Eng. Hist. Rev., 1913, p. 209-227), p. 223-226.

16. *Ibidem*, p. 221-224; A. Giry, *Histoire de la ville de Saint-Omer* (Paris 1877), p. 418: — *sub pena ducentarum marcharum ad magnum pondus* — (1248).

17. Gand, *Arch. Etat*, fonds Gand, n° 6, f° 34.

18. L. Vanderkindere, *La Chronique de Gislebert de Mons* (Bruxelles 1904), p. 275: — *5 milia marchas puri argenti pondo Trecensi* — (1192).

19. F. Foppens, *Auberti Miraei opera diplomatica* (4 vol., Louvain-Bruxelles 1723-48), III, p. 102: — *sub pena centum marcharum sterlingorum ad magnum pondus* (1238).

20. L. Vanderkindere, *op. cit.*, p. 109: — *super 100 marchis sterlingorum magno pondo* (1172).

21. Baron de Reiffenberg, *Monuments pour servir à l'histoire des provinces* — (8 vol., Bruxelles 1844-1848), I, p. 280: — *mille et trecentas marcas sterlingorum ad magnam marcam* — (1294).

22. G. Espinas, *Sire Jehan Boinebroke, patricien et drapier douaisien* (Lille 1933), p. 10 (1280-86); Th. Luykx, *Een Klachtenlijst van Brabanders over wederrechtelijke behandeling op Vlaams grondgebied* (B.C.R.H., CXIII, 1948, p. 1-40), p. 31: 200 *marche* — *ad magnum pondus, pro qualibet marcha tredecim sol. et quatuor den. esterl.* — (1260); G. Bigwood, *Le régime juridique et économique du commerce de l'argent dans la Belgique du moyen âge* (2 vol., Bruxelles 1921-22), II, p. 264 (1255).

23. Baron de Reiffenberg, *op. cit.*, I, p. 222: — *treze cens mars d'estrelins au grant nombre, treze sols quatre deniers pour le marc* (1286).

24. G. Des Marez, *La lettre de foire*, p. 160: 200 *m. et 40 m. d'esterlins gros* (1276). A Gand un tarif de la maltôte, de la fin du XIIIe siècle (Espinas-Pirenne, *Recueil*, IV, p. 58-59), distingue un sac de laine acquis en premier achat en Angleterre au prix de 12 *marc grote* et un sac de laine acheté en Flandre dans les mêmes conditions au prix de 18 *marc paiements*. Le *marc grote* est sans

sterlingorum, decem sol. pro marcha ²⁵ ou *petit marc de x s. et viii d.* [*sterling*] ²⁶.

Comme il s'agit d'unités de poids, l'essentiel est de connaître leur valeur en grammes. S'il n'y a pas de discussion au sujet du marc de Troyes, qui pesait 244,7529 gr., il n'en est pas de même de son frère cadet, le «petit marc de Flandre». Certains lui accordent pas moins de trois poids très différents ²⁷, mais, en général, les auteurs s'en tiennent à un des deux chiffres suivants : 186,478 gr. ²⁸ ou 184,320 gr. ²⁹. Les natures accommodantes se contentent de la moyenne en se disant que l'écart entre ces deux chiffres «n'est pas important pour une époque où les étalons étaient ajustés tant bien que mal» ³⁰. Bien sûr, la différence n'est que de l'ordre de 2 gr. à 2,5 gr., mais tout est relatif. En considérant que l'on a réussi à calculer le poids du marc de Troyes, du marc de Cologne et de bien d'autres au dixième de milligramme près, on reste étonné devant une «précision» concédant un jeu de plus de deux grammes.

En réalité, les auteurs ont confondu, sans s'en rendre compte, deux petits marcs nettement différents. Le plus

doute synonyme de *marc d'esterlins gros*, le *marc paiements* (ou *mars de paiement*: G. Des Marez, *Lettre de foire*, p. 143 (1274), acte concernant une dette contractée par des Gantois) de marc de Flandre, mais compté à un prix fixe (voir plus loin p. 78, n. 59).

25. A. Guesnon, *Un cartulaire de l'abbaye de Saint-Vaast d'Arras, codex du XIIIe siècle* (Comité des trav. hist. et scient., Bull. hist. et phil., 1896, p. 240-305), p. 288: *sub annuo censu octo marcharum legitimorum sterlingorum, decem solidorum pro marcha* — (1178); Gand, *Arch. Etat*, Chartes des comtes de Flandre, fonds Gaillard, n° 433: — *trois cens mars destrelins d'Engletiere, dis sols destrelins pour le marc* (1290). On trouve d'autres exemples dans P. Bougard et C. Wyffels, *op. cit.*, p. 23, n. 34.

26. C. Richebé, *op. cit.*, p. 163: — *pois au petit marc de x sols et viii deniers* — (1286).

27. *Ibidem*, p. 118 (214,13 gr.), p. 138 (184,28 gr. et 195, 80 gr.); M. Prou, *op. cit.*, p. 315-316, n. 9: 184,2816 gr., 195,8016 gr. et près de 206 gr.

28. P. Guilhiermoz, *op. cit.*, p. 419-420.

29. Ch. Cochetoux, *De l'enchaînement*, p. 167.

30. V. Tourneur, *Les rois de France ... et la Monnaie de Flandre* (Rev. belge de num., 1938, p. 5-78), p. 18.

ancien, sans doute celui que mentionnent les chartes à partir du milieu du XIe siècle, fut concurrencé, peut-être dès le milieu du siècle suivant ³¹, par un nouveau venu, le petit marc de 10 s. sterling.

Le petit marc indigène, auquel nous réservons le qualificatif de flamand, avait un poids de 186, 4784 gr. Ce chiffre est avancé par Guilhiermoz d'après *La pratica della mercatura* de Pegolotti, qui prétend que le marc de Flandre est au marc d'or, ou marc de Troyes, comme 16 est à 21 ³². Mais presque personne n'a accepté son chiffre, peut-être parce qu'on doutait de l'exactitude de Pegolotti, qu'on jugeait la source trop tardive ou qu'on trouvait le chiffre en contradiction avec ses propres calculs. Bien à tort, puisque le passage de Pegolotti est confirmé par un texte diplomatique plus vieux d'un siècle, qui nous apprend que le marc de Troyes contenait cinq fiertons et un lod au marc flamand ³³. Ce dernier comptant quatre fiertons de quatre lods chacun ³⁴, le marc de Troyes égalait 21 lods; ce qui donne exactement le rapport 16/21 ³⁵.

Passons au petit marc de 10 s. sterling dont le cas est moins simple. D'abord, que signifie l'expression «marc de 10 s. sterling»? Non pas un marc d'argent qui avait le poids de 10 s. ou 120 d. sterling, comme nous l'avons cru dans le passé ³⁶, mais un marc d'argent qui en avait la

31. La plus ancienne mention que nous ayons trouvée sur le continent date de 1178: voir p. 70, n. 25. Mais déjà dans l'état des créances de Guillaume Cade, financier opérant en Angleterre mais originaire de Saint-Omer, établi après son décès vers 1166, il est question, à plusieurs reprises, du marc *ad parvum pondus*, dont une fois la valeur est mentionnée, à savoir 10 s. sterling. On peut identifier, avec certitude, la plupart des débiteurs, dont les dettes sont expressément déterminées en grands ou petits marcs, à des continentaux, originaires de Boulogne, Saint-Omer, Carency près d'Arras, etc.: H. Jenkinson, *op. cit.*

32. A. Evans, *Francesco Balducci Pegolotti. La Pratica della mercatura* (Cambridge Mass. 1936), p. 237.

33. Gand, *Arch. Etat*, fonds Gand, n° 6, f° 34.

34. Voir plus loin p. 83.

35. Voir aussi plus loin p. 83-84 et n. 83.

36. P. Bougard et C. Wyffels, *op. cit.*, p. 22-23.

valeur. Ceci devient clair en observant le monnayage anglais et son système pondéral aux XIIe et XIIIe siècles ³⁷. La livre Troy anglaise, utilisée dans le commerce des métaux précieux, se divisant en douze onces de Troyes et pesant 367,1293 gr., était originairement la seule employée par la Monnaie anglaise. Plus tard elle reçut la compagnie d'un marc valant les 2/3 de cette livre, c.-à-d. le marc Troy (244,7529 gr.). Au XIIe siècle une autre livre y fut créée dans le but pratique de peser et d'essayer rapidement le numéraire. Elle pesait 240 deniers sterling, soit 344,184 gr., et fut appelée «de la Tour de Londres» après la concentration du monnayage à la Tour de Londres au XIIIe siècle. Parallèlement se créa un marc du même nom qui en valait les 2/3 ou 229,456 gr. Dans la suite on continuait à frapper 240 deniers dans une livre d'argent de la Tour. Mais ces deniers avaient la même valeur qu'une livre Troy d'argent. Ainsi, un marchand apportant une livre Troy ou 367,1293 gr. de métal à la Monnaie, reçut en retour 240 sterlings ne pesant que 344,184 gr., mais ayant la même valeur que le métal : une livre Troy en lingots et une livre de la Tour monnayée se valaient ³⁸. Le métal restant après l'opération servait partiellement à couvrir les frais du monnayage; le reste constituait le bénéfice du souverain ³⁹.

37. Je remercie chaleureusement M. Ph. Grierson, Professeur aux universités de Cambridge et de Bruxelles, qui, en réponse à ma question de savoir si le marc sterling de 10 s. pouvait être anglais, me communiqua des renseignements sur le monnayage anglais qui m'aident grandement à trouver la solution recherchée au sujet du petit marc sterling. Aussi, cet alinéa doit-il presque tout à son avis éclairé. - Les valeurs en grammes des poids cités dans cet alinéa ne sont, à ma connaissance, contestées par personne. C'est pourquoi nous nous abstenons de renvoyer le lecteur à la longue liste d'auteurs confirmant tour à tour ces chiffres.

38. De même un marc de 244,7529 gr. d'argent en lingots valait 13 s. 4 d. ou 160 sterlings qui ne pesaient que 229,456 gr.

39. Se système de recevoir le métal au poids Troy et de le rendre monnayé au poids de la Tour resta en vogue jusqu'en 1526. A ce moment, Henri VIII ordonna qu'on cesserait de se servir à la Monnaie des poids de la Tour au bénéfice du poids Troy: P. Guilhiermoz, *op. cit.*, p. 185.

Ainsi le petit marc d'argent, de la valeur de 120 deniers, avait un poids égal à la moitié de la livre Troy anglaise, soit 183,5646 gr., 128 sterlings poids ⁴⁰ ou 6 onces de Troyes, c.-à-d. 3/4 du marc de Troyes. Bien que l'expression «petit marc de 128 sterlings» soit plus exacte, nous nous permettons de continuer à utiliser celle, plus commode, de «petit marc sterling».

Les deux petits marcs ont été employés dans les ateliers monétaires et les *chambres fondrières* au pesage de l'argent et du numéraire. Nous avons déjà cité le petit marc pesant 10 s. et 8 d. ou 128 sterlings, qui figure dans un bail de la fabrication de l'artésien daté de 1286 ⁴¹. On l'a également utilisé lors d'un essai fait à Douai en 1263 ⁴². Par contre, on se sert d'un marc de 130 sterlings poids dans un essai fait à Lille en 1265 ⁴³, d'un marc qui pèse les 16/21 du marc de Troyes dans la frappe des deniers de Flandre et de Valenciennes vers le milieu du XIIIe siècle ⁴⁴ et du petit marc de Flandre dans l'atelier de Tournai en 1202 ⁴⁵. Chaque fois il s'agit du marc de 186,4784 gr. ⁴⁶. Enfin, aux ateliers de Valenciennes et d'Alost, le marc de Troyes fut utilisé à partir de 1275 dans la frappe du *double esterlin* ; ce qui ne surprend pas lorsqu'on sait que trois de ces pièces devaient valoir, en poids et en titre, deux *gros tournois* ⁴⁷.

40. Donc 128 fois (344,184 gr.: 240) ou 1,4341 gr.

41. Voir p. 70 n. 26.

42. M. Prou, *op. cit.*, p. 315-317.

43. *Ibidem*, p. 317-319.

44. Gand, *Arch. Etat*, fonds Gand, n° 6, f° 34.

45. Voir p. 68, n. 12.

46. 130 sterlings pèsent 186,433 gr., donc seulement 0,0454 gr. ou 1/30e de sterling moins que le poids exact. D'autre part, dans le document souvent cité du milieu du XIIIe siècle, on évalue le marc d'argent de Flandre à 10 s. 2 d. sterling. Calculant la valeur de 186,4784 gr. d'argent en sterlings, on obtient 121 9/10 deniers, donc 1/10 d. en moins. Il est évident que l'on a délibérément négligé ces petites différences en assimilant le poids du marc d'argent de Flandre à 130 sterlings poids et sa valeur à 10 s. 2 d. sterling.

47. V. Gaillard, *Recherches sur les monnaies des comtes de Flandre* (Gand 1852), P.J. n° 1.

Mais le marc servait surtout à fixer en argent non monnayé le montant de sommes ou d'évaluations. Au XIe siècle les paiements importants se faisaient en lingots ou objets précieux ; au siècle suivant on commença à les exécuter en numéraire. Ce dernier mode, qui se pratiquait auparavant dans les petites transactions, se développait rapidement au courant du XIIe siècle⁴⁸. Pourtant, tout au long des XIIe et XIIIe siècles, d'innombrables sommes continuaient à être exprimées en marcs au lieu de deniers. Pourquoi ? Pour se prémunir contre les affaiblissements de la monnaie ? Ce n'est pas douteux dans certains cas^{48bis}, mais en déterminant une somme en deniers, on pouvait prendre des précautions contre cette éventualité⁴⁹. Alors aussi par tradition ? Nous en mentionnerons des exemples. Disons que les deux tendances ont été présentes. En outre, l'habitude de compter au marc paraît avoir évolué, dans le courant du XIIIe siècle, vers un système qui avait pratiquement perdu sa signification première.

Lorsqu'il y a question de marcs, nous croyons qu'il faut y voir, en premier lieu, un certain poids d'argent fin non monnayé⁵⁰. Tout déterminatif qui l'accompagne n'y

48. H. Van Werveke, *Monnaie, lingots, ou marchandises?* (Annal. d'Hist. Econ. et Soc., IV, 1932, p. 452-468).

48bis. I. De Coussemaker, *Cartulaire de l'abbaye de Notre-Dame de Bourbourg (1107-1793)* (3 vol., Lille 1882-1891), I, p. 71, texte de 1180: *Et ne de mutatione monete posset inter prefatas ecclesias oriri discordia statum est ut fini argenti Broburgensis ecclesia Marcianensi unam scilicet marcam in festo sancti Remigii annuatim persolvat.*

49. Quelques exemples : Ch. Cochetoux, *De l'enchaînement*, p. 187: *Et se mounoie cange, ausi vaillant com ille estoit au jour qu'il les prist les doit il rendre* (1248); A. d'Herbomez, *op. cit.*, p. 200: *Sciendum est insuper quod si monetam Parisiensem, lege aut pondere vel alio modo contingeret peiorari, nos equivalentem monetam, ut est ad presens moneta Parisiensis, eidem magistro in alia legali vel usuali moneta solvere teneamur* — (1261); J.J. De Smet, *Cartulaire de l'abbaye de Cambron* (Bruxelles 1869), p. 84: *Omnes quippe denarii predicti, in redemptione vadimonii, eiusdem valentie fore debent qua fuerint ad argentum tempore compositi vadimonii* (1202).

50. En Flandre, le marc ne fut pas un compte de monnaie, tel que la livre. A Liège, par contre, il comptait 20 s. de 12 d. chacun:

change rien, à moins qu'il n'indique de quel marc il s'agit⁵¹, le mode de paiement, le numéraire avec lequel le paiement se fera ou le cours du marc. Dans nos régions, lorsqu'on exprime une somme en marcs, sans plus, il faut naturellement sous-entendre d'argent⁵². En ce cas, le paiement a pu se faire en métal ou en espèces. Mais on peut penser que lorsqu'on déterminait une somme en marcs *de paiement*⁵³, on entendit, à l'origine au moins, que le paiement s'effectuerait en deniers, c.-à-d. qu'on payerait le poids d'argent au prix du jour. Ainsi on tint compte d'un éventuel affaiblissement de la monnaie. Souvent on spécifie en quelle

H. Pirenne, *Le livre de l'abbé Guillaume de Ryckel (1249-1272)* (Bruxelles 1896), p. XLVII. A comparer avec V. Tournier, *Initiation à la numismatique* (Bruxelles 1945), p. 42-43, qui écrit que le marc n'a «jamais représenté une somme fixe de deniers comme c'est le cas pour la livre».

51. Par exemple: marc de Flandre, marc de Troyes, marc de Cologne, petit marc sterling, grand marc sterling, etc. Pour les marcs sterling c'est le plus souvent la valeur exprimée en deniers sterling, sinon la qualification de petit ou de grand, qui doit permettre de les distinguer. Tous les deux ont été utilisés sur le continent dans les paiements dès que l'exactitude et la stabilité de la taille et l'excellence du titre du sterling jouirent de la confiance générale. Marc sterling fut synonyme de marc d'argent fin ou argent sterling. Cela perçoit le texte suivant: W. Prevenier, *De oorkonden van de graven van Vlaanderen, 1191 - aanvang 1206*, II (Bruxelles 1964), p. 521 (a° 1202): — *ad faciendum solvi — marcas sterlingorum, ad rationem de soldis tredecim et denariis quatuor pro marca qualibet argenti, centum et decem et octo et uncias tres*. On pouvait effectuer le paiement en lingots ou en deniers sterling et dans ce dernier cas on payait le marc invariablement 10 s. ou 13 s. 4 d. sterling; ou encore en toute autre monnaie, au cours du jour, p.ex. en deniers de Flandre: voir p. 176, n. 155.

52. Si, exceptionnellement, il s'agissait d'or, on ne manquait pas de le spécifier. Signalons que dans une bulle papale de 1257 en faveur de l'abbaye de Spermalie près de Bruges, où il est question de 300 marcs, le scribe ajouta après coup le mot «argent» après «marcarum» (E.I. Strubbe, *Egidius van Bredene* (Bruges 1942), p. 345).

53. D. Haigneré, *op. cit.*, I, n° 513: — *pro centum marcis flandrensibus de paiement* — (1211); A. de Loisne, *op. cit.*, p. 84, 85, 87: — *marchis pagamenti* (1213); A. Fayen, *Liber Traditionum Sancti Petri Blandiniensis* (Gand 1906), p. 205: — *pro marca et lodo — pondere pagamenti annuatim persolvenda* — (1192); Lille, Arch. dép., ms. 176, Cart. du chapitre de Lens, acte de déc. 1202: — *unam marcham veteris pagamenti* —. Voir aussi p. 78, n. 59.

monnaie les marcs seront payés ⁵⁴ et on ajoute même le nombre de deniers qui seront comptés au marc ⁵⁵. En principe, c'est encore la valeur ou le cours du marc d'argent ⁵⁶ qu'on indique, et non pas le nombre de deniers pesant un marc, autrement dit la taille du denier au marc d'alliage, comme on le croit généralement ⁵⁷. Le marc de Flandre

54. A. d'Herbomez, *op. cit.*, p. 178: — *quatuor mille marcis Flandrensis monete* — (1199); A. Giry, *op. cit.*, p. 434: — *1 marc d'argent de 35 s. de paris* — (1280); Gand, *Arch. Etat*, Chartes des comtes de Flandre, fonds Saint-Genois, n° 69: — *sour le paine de deus cens mars dartisiens* (1247). Pour le Hainaut: J.J. De Smet, *Cartulaire de Cambron*, p. 168: — *ad penam quadraginta marcarum Hainoensis monete* — (1232). A. Hermand, *op. cit.*, p. 207: *pro centum et decem marcis parisiensium* (1197); XXXV *marcis parisiensium monete* (1199).

55. Voir la note précédente, deuxième texte cité, et les exemples suivants: A. d'Herbomez, *op. cit.*, II, p. 128, 132 et 136: — *decem marcharum, triginta et tribus solidis et quatuor denariis Flandrensiun pro marcha qualibet computanda* — (1256); Ch. Piot, *op. cit.*, p. 181: — *sub pena centum marcarum Flandrensis monete, legaliter pro tempore currentis, ad pondus Flandrense, pro qualibet marca triginta tres solidi et quatuor denarii ecclesie Eibamensi reddendarum* (1233); G. Espinas, *Vie urbaine*, III, n° 5: — *2 marcas, 31 s. et 4 d. novorum Attreb. pro marca* — (1201); J. Buntinx, *Het Memoriaal van Jehan Makiel* (Bruxelles 1944), p. 137: — *100 m. sterl., valentes 162 lb. 10 s., computata marca 32 s. 6 d.* (1271); chez G. Des Marez, *Lettre de Foire*, p. 71, on trouve de nombreux exemples, tirés des chirographes d'Ypres, de sommes exprimées en marcs sterling, où le nombre d'artésiens comptés au marc est ajouté.

56. Très rarement on ajoute encore le mot «argenti» à «marca». On trouvera des exemples du contraire dans L. Devillers, *op. cit.*, p. 86: voir p. 68, n. 14 et dans A. Verhulst et M. Gysseling, *Le compte général de 1187* (Bruxelles 1962), p. 162: *In argento 9 1/2 fertones, hoc est 3 l. 16 s.* Ici donc l'argent fut compté à 32 s. le marc.

57. A ma connaissance A. Hermand fut le premier à lancer cette interprétation: *Histoire monétaire de la province d'Artois* (Saint-Omer 1843), p. 92, note, 122, 159, 206. Mais Ch. Cochetoux la précisa à différentes reprises. Dans son article *De l'enchaînement*, p. 187-188, il cite, mais sans renvois aux textes, des tailles de 27 s., 32 s. et 33 s. 4 d. Dans *Valeur relative*, p. 270, il mentionne, en ordre chronologique, toujours sans renvois mais sans doute d'après des documents tels que nous en avons indiqué quelques-uns ci-dessus, n. 55, des tailles de 32 s., 33 s. 4 d., 34 s. et 36 s. J. Nicolas, *op. cit.*, I, p. 59-62 et 65, II, p. 5, adopte l'idée de Cochetoux, mais il ne fait mention que de deux marcs de compte et donc de deux tailles du denier de Flandre, celle de 32 s. depuis la fin du XIe siècle, et celle de 33 s. 4 d. au XIIIe siècle. Il escamote dans une note infrapaginale

ne fut d'ailleurs pas le seul auquel on ajoutait parfois sa valeur en deniers. Ce fut aussi le cas du marc de Cologne

les «tailles» de 32 s. 6 d. et de 34 s. En fait les textes révèlent pas moins de six de ces «tailles»: H. Van Werveke, *De Gentsche Stadsfinanciën in de Middeleeuwen* (Bruxelles 1934), p. 108. Puis ce fut H. Van Werveke qui fit sienne, sans autre commentaire, l'interprétation de Cocheteux et de Nicolas dans son ouvrage *De Gentsche Stadsfinanciën*, p. 108 et 383. On trouve des définitions analogues, mais moins claires, chez d'autres auteurs. J. Buntinx, *Memoriaal*, p. XL, et Th. Luykx, *Klachtenlijst*, p. 8, n. 3 et 4, écrivent que le marc (sterling) n'est rien d'autre que l'expression de la valeur des deniers d'argent que contient un marc (sterling) poids. Après avoir noté «les multiples conversions des poids d'argent en monnaie de Flandre» (*Le compte général*, p. 65), A. Verhulst applique la définition de ses devanciers, mais non sans en renverser les termes: ce ne sont plus 32 s. ou 33 s. 4 d. de Flandre qui pèsent un marc, mais ce dernier qui pèse tantôt 32 s., tantôt 33 s. 4 d. C. Richebé, *op. cit.*, p. 118-119, semble également croire au compte des deniers au marc poids. Enfin V. Tourneur, *Initiation*, p. 42-43, écrit que, de même que la livre de 20 s. de 12 d., le marc a été utilisé comme compte de monnaies, mais sans jamais représenter un nombre fixe de deniers: «le nombre de deniers que représente le marc compté, est toujours égal à la quantité nécessaire pour obtenir un marc poids». Voir aussi p. 74, n. 50.

Je crois que l'on a confondu la valeur en deniers de Flandre du marc d'argent avec le nombre de deniers pesant un marc, c.-à-d. la taille du denier de Flandre, parce que le titre de ce dernier était, par hasard, très élevé, et que par conséquent valeur et taille, exprimées en deniers, se rapprochaient. Je m'explique à l'aide de chiffres concrets, empruntés à l'article que je compte consacrer au monnayage au XIIIe siècle. Vers le milieu de ce siècle, le prix du marc d'argent était de 33 s. 4 d. Le titre du denier de Flandre, en douzièmes, était de 11 d. 6 gr. et la taille au marc d'alliage de 34 s. Ainsi, le poids brut du denier en grammes montait à 0,457 gr. et son poids de fin à 0,4285 gr. Mais, lorsqu'on se tourne vers d'autres monnaies, dont le titre était moins élevé, le prix du marc d'argent et la taille au marc d'alliage différaient sensiblement. Ainsi, on payait le marc d'argent de Flandre 34 s. 6 d. de Valenciennes, mais la taille au marc d'alliage du denier de Valenciennes était de 25 s. 4 d., son titre de 8 d., son poids brut de 0,6134 gr. et son poids de fin de 0,409 gr. De même le marc d'argent de Flandre coûtait à ce moment 31 s. 4 d. parisis, mais la taille du Parisis au même marc était de 13 s., son titre de 4 d. 12 gr., son poids brut de 1,200 gr. et son poids de fin de 0,450 gr. Avec ces chiffres du Parisis devant les yeux, peut-on admettre que l'expression qu'on rencontre en 1280: *1 marc d'argent de 35 s. de parisis* (A. Giry, *op. cit.*, p. 434), signifie que 35 s. parisis pesèrent un marc de Flandre? De toute évidence il s'agit de la valeur commerciale du marc d'argent de Flandre en deniers par. De même un passage d'une charte de 1224 (Lille, *Arch. dép.*, B 1009/394) que je lis comme suit: — *de centum marcis parisensium, viginti et octo sold. pro marca* —, ne peut, à mon avis, se

⁵⁸. Toutefois, en présence des difficultés résultant des fluctuations du prix de l'argent-métal, on finit par attribuer au marc de Flandre un prix fixe et par conséquent fictif. Pareil marc, appelé aussi *marc paiement*, fut certainement utilisé à Gand et à Bruges ⁵⁹. Mais c'est un texte lillois qui

traduire autrement que par: «cent marcs d'argent de Flandre payables en deniers parisis, à raison de 28 s. pour un marc».

Il est vrai que les scribes avaient l'habitude d'écrire que le marc de Flandre devait être compté (*computanda*) à autant de sous et de deniers, ce qui est de nature à induire en erreur. Ce l'est moins lorsqu'on lit qu'autant de sous seront payés pour un marc (*xxxiiii solidis pro marca solvendis*: J.J. De Smet, *Corpus chronicorum*, II, p. 828 (1211)). Par contre, lorsqu'on traitait de marcs sterling, on disait généralement qu'autant de marcs (valant ou compté à 10 s. ou 13 s. 4 d.) *valaient* autant de livres: P. Bougard et C. Wyffels, *op. cit.*, *passim*. Mais en y ajoutant en même temps le prix du marc sterling en deniers, on utilisait aussi le mot *computare*: voir p. 76, n. 55. Ce qui montre que les termes *computare*, *solvere*, *valere* se rapportaient tous à la valeur et non au nombre.

58. Le rapprochement des deux textes suivants, relatifs à ce marc, est particulièrement instructif et confirme en même temps notre interprétation quant au marc de Flandre. En 1253 le marc de Cologne était compté à 30 s. de Louvain: — *annuatim solvere in Traiecto duas marcas Coloniensium* (à lire: Colonienses?), *triginta solidos Lovanienses pro marca*, —: S. Muller, K. Heeringa, F. Ketner, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301* (5 vol., Utrecht-La Haye 1925-1959), III, p. 97. Un texte de 1234 permet d'expliquer le précédent: *Fiet autem saepedictae decimae redemptio cum denariis Lovaniensibus valoris cujus nunc sunt sive aestimationis eorumidem. Est autem valor denariorum Lovaniensium nunc temporis talis quod pro marca albi argenti dantur triginta tres solidi Lovanienses*: F. Foppens, *op. cit.*, II, p. 991.

59. A Gand il se rencontre dès 1274 (voir plus haut, p. 69, n. 24). Un compte de l'achat de draps gantois, effectué en 1292 par le comte d'Artois, est intégralement établi en marcs qui *valent au marc de Flandres 31 s. 4 d. le marc* (Espinas et Pirenne, *op. cit.*, III, p. 386). Un article du compte de la ville de Bruges de 1302 est conçu comme suit: *Item Adame van Goilant van 32 sticken was, 300 marc paiements, grote tornois te 17 1/2 d., dat es 470 lib.* Le *marc paiement* est donc toujours compté à 31 s. 4 d. par. Or, par suite de l'affaiblissement du Parisis, le prix du marc d'argent fut beaucoup plus élevé en 1302. En effet, à ce moment il fallait payer, en Flandre, 18 d. par. pour un gros tournois, au lieu de 10 d. en 1292: H. Van Werveke, *Munt en Politiek. De Frans-Vlaamse verhoudingen vóór en na 1300* (Bijdr. Gesch. Nederl., VIII, 1953, p. 1-19) p. 12-14). D'autre part, un marc d'argent de Troyes se payait, en 1302, 88 s. tournois (*ibidem*), ce qui fait, après réduction, 51 1/2 s. par. pour un marc d'argent de Flandre. Le «prix» du marc ne représentait donc plus le cours

souligne de façon trappante le caractère conventionnel et arbitraire de ce marc. Vers la fin du XIIIe siècle, les échevins imposent l'usage du marc de paiement de 31 s. 4 d. dans les transactions portant sur des immeubles, dont le prix est établi en marcs ^{59bis}. De toute façon on se demande pourquoi on continuait de se servir du marc, lors même qu'il fut immédiatement et sans restriction converti en espèces : on aurait évité le compliqué en stipulant directement les sommes en livres, sous et deniers. Je crois qu'ici la tradition de compter en marcs l'ait emporté, à moins qu'un motif non apparent et subtil ne soit intervenu.

Le marc de Flandre est-il à l'origine du petit marc sterling, comme leurs poids rapprochés le suggèrent ? On peut le supposer, bien que cela me paraisse maintenant peu probable. C'est un fait que le marc de Flandre détonne parmi les marcs et les livres utilisés en France et en Angleterre, son poids n'étant pas dans un rapport simple avec eux ⁶⁰. Il fut adopté à une époque où le volume des échanges à longue distance étant encore très restreint, ce rapport «difficile» n'offrait pas d'inconvénient. Un siècle plus tard il n'en fut plus de même et les sommes exprimées en marcs d'argent de Flandre devaient considérablement gêner la comptabilité. Le marc de 10 s. sterling, valant la moitié

de l'argent au marc. A Gand encore, le même phénomène est constaté au XIVe siècle, où le marc de paiement, fixé à 3 lib. 2 s. 8 d. paiement, gardait cette valeur à travers la dépréciation du denier paiement. Il est difficile à établir vers quel moment on a commencé à adopter ce système de prix fixe. L'expression, rencontrée en 1242: *40 mars del paiement de Doai* (G. Espinas, *Vie urbaine*, III, n° 60), se rapporte-t-elle déjà à un marc à prix fixe, utilisé à Douai, ou s'agit-il simplement de paiement du marc d'argent en deniers douaisiens ? Et que dire des mentions de marcs de paiement plus anciennes encore ? (voir plus haut p. 75, n. 53).

^{59bis}. R. Monier, *Le livre Roisin* (Paris-Lille 1932), p. 57: — *se on vent ou acate en cheste ville — yretage à deniers, et on y nomme mars al acat ou au vendesme, chou est à entendre que chest mars de paiement, pour le marc xxxi s. et iiii deniers art. de le monnoie de flandres*. On peut donc penser qu'auparavant le marc d'argent était compté au prix du jour.

⁶⁰. Comme nous l'avons vu il se rapporte au marc de Troyes comme 16 à 21.

de la livre Troy et les trois quarts du marc de Troyes et se rapprochant tout de même sensiblement du marc indigène, fit mieux l'affaire. En tout cas son origine continentale ne semble pas douteux, puisqu'il ne fut pas employé en Angleterre, entre Anglais. Il vit probablement le jour à la suite des relations commerciales intenses entre l'Angleterre et la Flandre, avant de déborder largement les frontières de celle-ci ⁶¹. Il finit même, au XIIIe siècle, comme nous l'avons vu, par faire concurrence au marc de Flandre dans la frappe et l'essai de monnaies ⁶².

Comment distinguer les marcs tels que les textes les mentionnent ? La grosse difficulté concerne le petit et le grand marc sterling, parce que très souvent les scribes omettent toute précision, à défaut de laquelle de nombreuses contestations ont dû surgir entre parties, quoi qu'on sente que les contemporains aient probablement pratiqué des critères qui nous échappent. On peut par exemple admettre que dans le commerce et la finance internationaux on se servait généralement du grand marc. Ainsi, le 12 octobre 1253, Marguerite de Constantinople chargea Egide de Bredene et Arnould de Gand, séjournant à Rome, d'emprunter en son nom entre autres 708 marcs sterling ⁶³. Ses mandataires ont, naturellement semble-t-il, compris qu'il fut question de grands marcs, puisque l'acte de prêt contracté auprès de marchands florentins le dit explicitement ⁶⁴. Par contre, on a l'impression que, dans les transactions entre Flamands à l'échelle du pays, on prit généralement la précaution de le signaler lorsqu'il s'agissait de grands marcs sterling, faute de quoi on comptait au petit marc ⁶⁵. Et pourtant, à différentes reprises

61. Voir plus loin p. 82-83.

62. Voir p. 73.

63. E.I. Strubbe, *op. cit.*, p. 228.

64. G. Bigwood, *Le commerce*, p. 264.

65. Par exemple le droit d'entrée des guildes marchandes dans les villes membres de la Hanse flamande (H. Van Werveke, *Les «statuts» latins et les «statuts» français de la Hanse flamande de*

on qualifie ce dernier ⁶⁶. Si le contexte ne fournit pas de réponse, la plus grande prudence s'impose.

Le problème me paraît moins compliqué à l'endroit du marc de Flandre et du marc de Troyes. Dans nos régions, ce dernier n'a été utilisé que rarement avant 1300 ⁶⁷. Encore prenait-on probablement toujours soin de le signaler.

Quant aux deux petits marcs, il n'y a pas de problème lorsqu'ils servent à exprimer des sommes. Le mot «sterling» exclut le doute ⁶⁸. Pour eux la difficulté se déplace vers les ateliers monétaires et les *chambres fondrières* où l'on se servit tantôt du marc de 186,4784 gr., tantôt de celui pesant 183,5646 gr. ⁶⁹.

Londres (B.C.R.H., CXVIII, 1953), p. 317) et un des droits d'entrée de la Hanse de Saint-Omer s'élevèrent à 10 marcs sterling (C. Wyffels, *Hanse, grand marchands et patriciens de Saint-Omer* (Saint-Omer 1962), p. 49). Il s'agit chaque fois du marc de 10 s. sterling. Les nombreuses mentions de marcs sterling dans les comptes de Calais de 1267 à 1301 (P. Bougard et C. Wyffels, *op. cit.*, *passim*) et dans les comptes de la «Charité Saint-Christophe» de Tournai de 1240 à 1242 (L. Verriest, *La «Charité Saint-Christophe» et ses comptes du XIIIe siècle* (B.C.R.H., LXXIII, 1904), p. 196, 197, 220) sont également de petits marcs sterling.

66. Voir différents exemples dans P. Bougard et C. Wyffels, *op. cit.*, p. 23, n. 34. Un acte de décembre 1226 (Haigneré, *op. cit.*, n° 698) par lequel Manassès de Thiembronne et son épouse notifient que Thomas d'Hesmond, sa femme et son fils, ont donné à l'abbaye de Saint-Bertin 30 marcs sterling, à prendre sur leur dime de Ligny-lez-Aire, est significatif. Juste avant de s'attaquer à la date, le scribe s'aperçut qu'il avait omis d'ajouter à l'énoncé de la somme qu'il s'agissait de petits marcs sterling et il intercala la phrase: *Et sciatis quod pro marca debent solvi decem solidi sterlingorum*.

67. Nous ne l'avons rencontré que deux fois: pour stipuler une somme, en 1248 (A. Giry, *op. cit.*, p. 418), et dans la fabrication des *doublesterlins* à partir de 1275 (cfr. plus haut p. 73, n. 47).

68. Toutefois, on peut rencontrer des combinaisons curieuses, je dirais même bizarres. Ainsi, à Tournai, en 1248, Cholars de le Porte confie, pour trois ans, son neveu à Willaume Hourier, moyennant *v mars d'esterlins, dont li x s. et x d. poisent le marc* — *Et si valu li mars au jour qu'il les prist xxxiii s. et iii d.* (Ch. Cochetoux, *De l'enchaînement*, p. 187). On comptait donc à un marc sterling insolite, pesant 130 sterlings, c.-à-d. ayant le poids du marc de Flandre, au lieu de compter simplement en marcs de Flandre.

69. Voir plus haut p. 73.

Délimiter l'aire de diffusion du marc de Flandre et du petit marc sterling ne serait possible que moyennant de fort longues et difficiles recherches que nous n'avons pas eu le courage d'entreprendre. D'ailleurs, le résultat resterait toujours plus ou moins approximatif. Aussi se contentera-t-on de quelques indications éparses. Le marc de Flandre se rencontre dans toute la Flandre ⁷⁰ et l'Artois, mais il semble qu'on l'ait adopté ça et là en dehors de ces régions. On sait déjà que la Monnaie de Tournai s'en servit en 1202 ⁷¹, ainsi que l'atelier de Valenciennes vers le milieu du XIIIe siècle ⁷². On le rencontre encore à Tournai dans un contrat de 1248 ⁷³. Quelques sondages semblent montrer qu'en dehors de Valenciennes il fut aussi connu plus avant dans le Hainaut. En effet, le marc de Cologne y étant appelé «grand marc» ⁷⁴, on incline à en déduire qu'il y eut aussi un «petit marc», qui était peut-être le marc de Flandre rebaptisé «marc de Hainaut» ⁷⁵. Au moment de la naissance du marc, la Flandre s'étendit vers le sud jusqu'à la Canche. Dès lors il est bien probable qu'il ait été utilisé jusqu'à cette frontière, peut-être même au delà. Ceci expliquerait la précaution prise dans certains actes des comtes de Ponthieu de spécifier qu'il s'agit de marcs d'argent *ad magnum pondus* ⁷⁶.

70. Il est possible qu'il ait subi quelque concurrence du marc de Cologne en Flandre impériale: J.J. De Smet, *Corpus chronicorum Flandriae*, II (Bruxelles 1841), p. 786 (1184). Il est vrai que l'acte, tout en étant daté de Ninove, concerne un bois situé à Borchtlombeek, en Brabant.

71. Voir plus haut, p. 73.

72. Gand, *Arch. Etat*, fonds Gand, n° 6, f° 34.

73. Voir p. 81, n. 68.

74. Voir J.J. De Smet, *Cartulaire de Cambron*, p. 556-557, où la même somme de six marcs d'argent, mentionnée dans deux actes différents de 1182, est décrite d'une part comme — *sex argenti marcas ad pondus Coloniense* — et, d'autre part, comme — *sex — marcas argenti magni ponderis* —.

75. J. Devillers, *op. cit.*, p. 86 (1202). A moins qu'il ne s'agisse d'une distinction avec le petit marc sterling.

76. C. Brunel, *Recueil des actes des comtes de Ponthieu (1026-1279)* (Paris 1930), p. 209 (1195), 214 (1197). Il peut s'agir aussi d'une distinction avec le petit marc sterling.

Le petit marc sterling semble avoir couvert un espace plus vaste que le marc de Flandre. L'état des créances de Guillaume Cade de 1166 nous montre des gens de Boulogne, de Saint-Omer et probablement un habitant de Saint-Valéry-sur-Somme contracter des dettes en marcs sterling *ad parvum pensum* ⁷⁷. En 1178 le couvent de Saint-Denis à Reims accense à l'abbaye de Saint-Vaast d'Arras sa maison sise à Behagnies, près de Bapaume, pour dix marcs de 10 s. sterling par an ⁷⁸. Ce marc a donc dû être connu à Reims. En 1261, on le rencontre à Noyon ⁷⁹, ce qui nous mène bien loin des limites de l'Artois ⁸⁰.

On sait que les sous-multiples du marc de Flandre étaient le fierton et le lod, à raison de quatre fiertons (fl. *vierdong*) de quatre lods ⁸¹. Avant 1300 nous n'avons jamais rencontré l'once comme division du marc. Lorsqu'on veut exprimer 1/8 de marc on écrit 1/2 fierton ou 2 lods ⁸². Selon Pegolotti, cela aurait changé au XIVE siècle. Il nous apprend que le marc d'argent au poids de Bruges et de

77. H. Jenkinson, *op. cit.*

78. Voir plus haut, p. 70, n. 25, premier renvoi.

79. A. Lefranc, *Histoire de Noyon* (Paris 1888), p. 224: *viginti marcas stellingorum valoris triginta et quinque librarum parisiensium* (1261). Ce qui fait 35 s. par. pour un marc. Il s'agit donc bien du petit marc sterling.

80. Un marc de 10 s. sterling est fréquemment mentionné dans des textes liégeois (J. Nicolas, *op. cit.*, II, p. 19 et suiv.). S'agit-il de notre petit marc sterling? Je n'ai pas examiné de près la question, mais, à première vue, cela me paraît fort probable.

81. Voir de très nombreux prix de draps stipulés en marcs, fiertons et lods dans Espinas-Pirenne, *Recueil*, III, p. 709 et suiv. (1302), en particulier p. 711: *Item à Piere le Clerc, père, 17 dras à 10 m. 1/2 fiert. la pièce, montent: 172 m. et 2 los.* Nous avons sans aucun doute affaire à des marcs d'artésiens, c.-à-d. des marcs de Flandre payables en artésiens (voir plus haut, p. 68, n. 14). On s'en rend compte en parcourant les chirographes d'Ypres (G. Des Marez, *Lettre de foire et Droit privé*), où le marc, utilisé dans les relations entre bourgeois d'Ypres ou entre ces derniers et d'autres Flamands, est couramment appelé «marc d'art.». Voir des exemples, en rapport avec le prix de draps: *Lettre de foire*, p. 155, n° 63 (1276); *Droit privé*, p. 175, n° 19 (1289).

82. Le marc de Paris se divisait en quatre fiertons de deux onces: A. Dieudonné et A. Blanchet, *Manuel de numismatique française*, II (Paris 1916), p. 40.

Flandre contenait six onces au poids de Bruges, et il ajoute que 21 de ces marcs d'argent égalaient 16 marcs d'or ou de Troyes ⁸³. Il s'agit donc bien du marc de Flandre, divisé en six onces. Et, toujours d'après Pegolotti, 14 de ces onces de Flandre faisaient la livre de Flandre. Elle pesait donc (186,4784 gr. : 6) x 14, soit 435,1162 gr. Les renseignements de Pegolotti, au sujet du marc de Flandre, semblent confirmés par un ban des orfèvres de Douai de l'an 1375 ⁸⁴. Malheureusement le texte manque de netteté. On y prescrit aux orfèvres de se servir à la pesée exclusivement *du petit march et des autres petis par desous*. Plus loin on parle d'ouvrage d'orfèvrerie qui pèse *un marc de six onches*. Mais il n'est pas exclu que le premier soit le marc de Flandre, le second le petit marc sterling...

En effet, Pegolotti écrit également qu'en Flandre les prix des draps s'exprimaient en marcs de quatre fiertons, chaque fierton valant quatre lods et chaque lod égalant 7 1/2 sterlings ⁸⁵, donc en marcs de 10 s. sterling. Or, avant 1300, nous n'avons jamais vu le petit marc sterling divisé en fiertons et lods. Dans l'énoncé de sommes déterminées en marcs sterling on parle bien de demi-marcs, mais du reste toujours de sous et deniers, par exemple 2 1/2 m. 2 s. 4 d. Par conséquent, je me demande si Pegolotti ne s'est pas trompé en intervertissant les sous-multiples du marc de Flandre et du petit marc sterling. D'autant plus qu'il confond aussi le petit et le grand marc sterling lorsqu'il prétend qu'aux foires de Champagne les draps se payent en marcs de quatre fiertons de quatre lods chacun, le lod comptant 7 1/2 sterlings, ce qui, à ses yeux, faisait 13 s. 4 d. sterling ⁸⁶.

Tout ce qui précède concerne les marcs en usage pour peser le métal précieux et le numéraire et pour stipuler

83. E. Evans, *op. cit.*, p. 237.

84. G. Espinas, *Vie urbaine*, IV, n° 1310.

85. E. Evans, *op. cit.*, p. 239.

86. *Ibidem*, p. 235.

des sommes. Le marc monétaire a-t-il également servi au pesage de marchandises ? Il paraît que oui, mais très peu. Ainsi, en 1080, à l'abbaye de Messines, le pain devait peser cinq marcs et le fromage 2 1/2 marcs ⁸⁷. En 1123 le grenier ou épier de Furnes fournit 21 lods de froment ⁸⁸. Mais dans tout le compte général du domaine comtal de 1187 on ne trouve aucune trace du marc parmi les nombreux poids qu'il mentionne ⁸⁹. Je suppose que, au début de son existence, on a essayé d'introduire également le marc dans la pesée de toutes sortes de produits et de marchandises. Mais il semble que les poids traditionnels ont victorieusement résisté à ce parvenu. Pourtant pas de façon absolue, si l'on en juge par quelques textes plus récents. Vers 1250, le magistrat de Douai ordonne que le bois de brésil, colorant utilisé dans la draperie, sera pesé avant et après sa taille *ausi c'on poise argent* ⁹⁰. Plus intéressants sont des textes brugeois de 1277-78 relatifs au poids des saies minces et des saies épaisses. Pour les premières, n'atteignant pas le poids prescrit, on paiera une amende proportionnelle au poids manquant. Pour un fierton ce sera 5 d.; pour un demi-marc 10 d.; pour un marc 20 d.; pour une livre 40 d. ⁹¹. Les saies épaisses sont traitées de la même manière, mais les amendes sont doublées ⁹². Il s'ensuit que ce marc marchand égala une demi-livre ⁹³. Si la livre brugeoise pesait réellement 435,116 gr., comme le prétend Pegolotti ⁹⁴, ce marc aurait donc pesé 217,558 gr. Ceci est exactement la valeur du marc de Tours ⁹⁵...

87. F. Vercauteren, *op. cit.*, p. 14.

88. *Ibidem*, p. 261.

89. A. Verhulst et M. Gysseling, *op. cit.*, p. 69-74.

90. Espinas et Pirenne, *op. cit.*, II, p. 44, § 19.

91. *Ibidem*, I, p. 348, § 4.

92. *Ibidem*, I, p. 359, § 3.

93. A Ypres on trouve également des amendes proportionnées aux poids manquants, mais là on parle de livres et de demi-livres: *ibidem*, III, p. 471.

94. Une étude consacrée à la livre serait certainement le bienvenue.

95. P. Guilhaumez, *op. cit.*, p. 447.

Résumons brièvement. Le marc de Flandre, appelé d'abord marc tout court, apparaît vers le milieu du XIe siècle comme unité de poids, presque exclusivement employée dans la pesée des métaux précieux et sans doute aussi dans la fabrication des monnaies. Il valait $16/21$ du marc de Troyes, soit 186,4784 grammes ou 130 sterlings poids (à $1/30^{\circ}$ de sterling près). Si l'on commença, un siècle plus tard, à ajouter des déterminatifs au terme marc, c'est qu'à ce moment le marc flamand ne fut plus le seul dont on se servit. Il importait d'éviter de le confondre avec le petit marc de 128 sterlings poids ou 183,5646 grammes et avec le grand marc ou marc de Troyes, pesant 244,7529 gr. Au XIIIe siècle, on voit le marc de Flandre, le petit marc sterling et, une fois, le marc de Troyes utilisés dans les ateliers monétaires et dans les *chambres fondrières* où se pratiquaient les essais de monnaies. Pour se prémunir contre les affaiblissements de la monnaie, ou par tradition, ces marcs, en particulier le marc de Flandre, ont servi, jusqu'à la fin du XIIIe siècle, à fixer en argent non monnayé le montant de sommes, qui, à partir du XIIe siècle, étaient pourtant de plus en plus payées en numéraire. En ajoutant à l'énoncé de la somme le nombre de deniers qui devaient être comptés au marc, on indiquait, en principe, le prix du marc d'argent et certes pas le nombre de deniers pesant un marc, en d'autres termes la taille du denier au marc d'alliage, comme on le croit généralement. Toutefois, au courant du XIIIe siècle, les fluctuations du cours de l'argent incitèrent à attribuer au marc de Flandre un prix fixe et partant fictif. Le marc de Flandre était utilisé en Flandre et en Artois, mais aussi à Tournai, Valenciennes et peut-être plus avant encore dans le Hainaut. On peut croire que, au moment de son apparition, son domaine s'étendit vers le sud jusqu'à la Canche. Tandis que le grand marc sterling fut universellement connu, le petit marc sterling, probablement né en Flandre, le

fut moins, mais il couvrit tout de même un espace plus vaste que le marc de Flandre ⁹⁶.

C. WYFFELS

96. Au moment de corriger les épreuves, nous avons pris connaissance d'un article tout récent de H.A. Miskimin, *Two Reforms of Charlemagne? Weights and Measures in the Middle Ages* (The Econ. Hist. Rev., 1967, p. 35-52), qui traite abondamment des marcs, entre autres du marc d'or et du marc d'argent de Flandre, d'une façon très technique et abstraite. Ce n'est pas ici le lieu d'exposer en long et en large les thèses de l'auteur. Nous nous bornons à deux observations. Il semble que les données assez récentes de Pegolotti, dont nous avons parlé plus haut, forment le point de départ de son exposé relatif aux marcs utilisés en Flandre. Or, à mon avis, il ne les interprète pas correctement. Ensuite, au terme d'une évolution aussi hypothétique que compliquée, l'auteur assigne au marc d'or un poids de 244, 75 grammes et au marc d'argent une valeur de 186, 60 grammes, ce dernier chiffre s'alignant sur le système pondéral anglais. Mais, originairement, c.-à-d. avant la fin du Moyen Age, le marc d'argent aurait pesé 183, 54 grammes, selon le système pondéral français. Nous avons vu que les deux marcs ont été utilisés simultanément à partir du milieu du XIIe siècle et que le marc de 183, 54 gr. (183, 5646 gr. selon nos calculs), tout en étant d'origine continentale, dérive du système pondéral anglais.

Oorkonden en Mededelingen

OUDE BEWONINGSSPOREN TE ROKSEM

In dit opstel willen we trachten een beeld te schetsen van de bewoningsgeschiedenis van de Hoge Dijken te Roksem¹. Dit beeld is echter onvolledig, omdat het op enkele uitzonderingen na, enkel gebaseerd is op oppervlaktevondsten.

Het was in augustus 1965 dat we voor het eerst deze streek aan een archeologisch onderzoek onderwierpen, na een bezoek gebracht te hebben aan de opgravingen van de oude kerk van Roksem.

Een grote zaveluitbating (kadastraal perceel Sectie A-466 a) gelegen langs de Brugse Baan, rechts in de richting Gistel, trok onze aandacht. Het vele schervenmateriaal dat we over het ganse terrein aantroffen, was voor ons een aansporing om de zandput bij elke gelegenheid te bezoeken, maar door de onregelmatigheid van de zaveluitbating konden we onmogelijk de werken van nabij volgen. Het hoeft niet gezegd te worden dat veel kostelijke aanwijzingen onherroepelijk verloren gingen. Bovendien de bovenste afgestoken laag teeltaarde werd ook alle niet als bouwzand te gebruiken aarde op de bodem van de put opengeworpen. Uit deze grond verzamelden we een groot aantal potscherven en silexen.

In oktober 1956 bemerkten we in het profiel van de westelijke zandputoever een zwarte uitzakking, reeds gedeeltelijk afgegraven. Deze kuil (afvalkuil?) van 1.60 x 0,60 m. bevatte een grote verscheidenheid aan potscherven, verbrande beenderen, veel houtskool, kleiklompjes en vergane organische bestanddelen. Sommige aardewerkscherven waren zo zacht dat het niet mogelijk was de omringende aarde ervan te verwijderen.

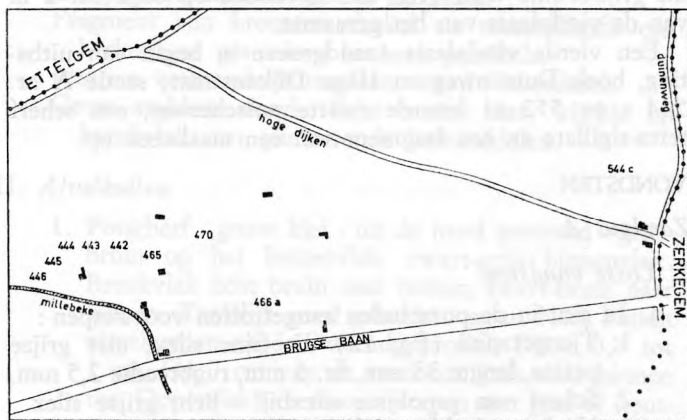
Een andere gelijkaardige uitzakking vonden we in het noordelijk wandprofiel. Deze, voor 3/4 weggegraven recht-hoekige afvalput, 50 cm onder het maaiveld, (0,75 x 0,30

1. Prov. West-Vl., arr. Oostende.

m.) bevatte weinig potscherven, verkooldde botten en veel houtskoolpartikels.

De zuidelijke putwand (op ongeveer 50 m en evenwijdig met de Brugse Baan) vertoonde op een lengte van 6 m een verkleurde band, 1,40 m onder het maaiveld. Deze band kenmerkte zich door een rood-bruine kleur, zeer plastisch, met veel houtskooldelen, verbrande beenderen, doorweke gele en rode potscherven en kleine klompen gele klei. Een zwarte humusrijke band (van enkele cm tot 5 cm dik) liep over de gehele lengte onder de 15 tot 25 cm brede verkleurde laag. Deze band was rijk aan houtskoolpartikels en vergane plantestengels. Deze zwarte laag vertoonde plaatselijk een zakvormige uitzakking (± 30 cm) bestaande uit dezelfde materie als de zwarte humusrijke band. In de rood-bruine band vonden we de sporen van een vergane houten paal (30 cm breed).

In de wanden van de zandgroeve konden we bij gelegenheid (bijzonder na regenval) silexartefacten aantreffen. Deze voorwerpen staken 30 tot 40 cm onder het maaiveld, ongeveer op de scheiding van de teeltaarde en het wit-gelig zand. Deze vindplaats hernemen we verder onder de aanduiding: «Zandput A.»

Een tweede vindplaats (zandgroeve B; sectie A. nrs. 444 p - 444 o - 445 b - 446 b - 447 - 448) is gelegen tussen de Oude Bruggeweg en de Millebeek. Het zandig

terrein glooit zachtjes naar de beek toe en is voor het grootste gedeelte uitgezaveld. Ook hier moesten we ons tevreden stellen met het nazicht van de putwanden en de opengespreide of opgetaste aarde, die niet als bouwzand te gebruiken was. De aardewerkscherven die we hier verzamelden dateren uit een andere periode dan die uit put A. Benevens een honderdtal silexartefacten waren hier Gallo-Romeinse en Frankische scherven kenmerkend. Grondsporen konden hier nauwelijks worden vastgesteld. Er kwamen echter veel gekalcineerde beenderen, potscherven en houtskooldelen voor. Opmerkelijk was de vondst van een groot aantal menselijke en dierlijke beenderen. Wat tot op heden een raadsel blijft is de vondst van een paardegraf (?), door de zanduitbating gedeeltelijk vernield) binnen een vierkant van vier houten palen. Tussen de halfvergane beenderen troffen we enkele fel geoxideerde onherkenbare ijzeren roestklompen aan.

In een derde vindplaats (put C; sectie A - 464 a) vonden we enkele potscherven, menselijke en dierlijke beenderen. Door de uitbater werd een menselijk geraamte uit het zand bovengehaald. Deze overblijfselen, 1.30 m onder het maaiveld, lagen omkranst van stenen. In hetzelfde perceel werd een kom uit terra-sigillata (fig. 26) en een potje uit grijs-bruine waar (fig. 25) gevonden op ongeveer 2 m van de vindplaats van het geraamte.

Een vierde vindplaats (zandgroeve in begin van uitbating, hoek Duinenweg en Hoge Dijkenstraat; sectie A nr. 544 c en 552 a) leverde zwarte potscherven, een scherp terra-sigillata en een fragment van een maalsteen op.

VONDSTEN

Zandput A.

I. Losse vondsten

- a. In situ in de putwanden aangetroffen voorwerpen :
 1. Tjongerspits (fig. 12) uit fijne silex, met grijze patina, lengte 38 mm, br. 6 mm, rugbreedte 2,5 mm.
 2. Scherf van gepolijste silexbijl - licht grijze silex.
 3. Nucleus uit blauwachtige silex.
 4. Tal van afslagen uit errastische silex, nog gedeeltelijk van cortex voorzien. Vuursteen van verschillende kleur.
 5. Gespleten klopper uit rood-bruine silex.

Deze voorwerpen werden 30 tot 40 cm onder het maaiveld aangetroffen.

b. Losse vondsten, uit de opengespreide niet als bouwzand te gebruiken grond.

1. Zwarte scherven uit grove klei gebakken, vingertopindrukken op de rand.
2. Grijs-bruine scherven, ruwe klei, pokdalig oppervlak, zeer broos tot 7 mm dik.
3. Randscherf (fig. 24) grijs-bruin, rand lichtjes naar buiten gebogen, dikte 7 mm - op 4 cm van de rand een verdikking tot 13 mm. Op de buitenkant lichte indeukingen in de vorm van een vingerlid.
4. Verschillende scherven van een grote zware pot, grijs-bruin buitenkant, zwart-bruin binnenkant, uit de hand gevormd, zeer ruw oppervlak met diepe horizontale krassen in de klei nagelaten door houtspaander of silexlemmer bij het fatsoeneren van de pot. Dikte 12 mm.
5. Randscherf (fig. 23) grijs-bruine tint, gladde oppervlak, afgeronde en naar buiten gebogen rand; op 3 cm van de rand versiering met nagelindraken.

c. Allerlei :

Glaspareltje uit licht-groene glaspasta.

Fragment van bronzen schakel en verschillende onherkenbare gesmolten bronzen partikels.

Plakken verbrande huttenleem waarin houtskool.

Grote stukken sintels, licht bruine tint, wit-lila op breukvlak met glinsterende bestanddelen.

II. Afvalkuilen

1. Potscherf - grove klei - uit de hand gevormd - grijs-bruin op het buitenvlak, zwart-grijs binnenvlak. Breukvlak licht bruin naar buiten, zwart-bruin naar binnen. Tamelijk goed gebakken waar. Naar buiten uitgeknepen rand. S-vormig profiel. Dikte 0,7 tot 1 cm. Op 7 cm van de rand een knik naar binnen toe. Oppervlakte vertoont strepen met gras of houtspaak op de natte klei aangebracht, bij het effen maken van de pot. Binnendiameter 19,50 cm. (fig. 1).
2. Potscherf, grove klei, zwart-bruin buitenvlak, zwart binnenvlak, zwart-bruin breukvlak, S-vormig profiel,

- rand lichtjes naar buiten gebogen, ruwe oppervlak, 2 duimindrukken op 6 cm bovenrand. Dikte 12 mm - op 8 cm rand verdikking 16 mm. Zwarte pot. (fig. 2).
3. Potscherf, grove klei, uit de hand gevormd, naar buiten gebogen recht afgesneden rand, grijs-bruine tint, breukvlak zwart-bruin. Dikte 9 à 10 mm. Ruwe oppervlak. (fig. 4).
 4. Potscherf, grove klei, uit de hand gevormd, zwart-bruin buitenvlak, binnenvlak grijs-bruin met roet-vegen. Ruw oppervlak. Dikte 12 à 13 mm. Naar buiten gebogen rand. Op de bovenrand vingertopindrukken 1 op 3,5 cm. Breukvlak zwarte kern begrensd door grijs-bruine laag. (fig. 3).
 5. Potscherf, grove klei, uit de hand gevormd, pokdalig oppervlak, grijs-bruine tint, breukvlak zwart, licht naar buiten gebogen rand, op de bovenrand 2 lichte vingertopindrukken op 2 cm van 8 mm. Dikte 7 à 9 mm. (fig. 5).
 6. Potscherf, ruwe klei, uit de hand gevormd, grijs-bruin, pokdalig oppervlak. Breukvlak zwart met grijs-bruin laagje begrensd. Bovenrand naar binnen afgeschuind, op $\frac{1}{2}$ cm van de bovenrand lijnversiering. Dikte 8 à 9 mm. (fig. 6).
 7. Potscherf, ruwe klei, uit de hand gevormd, pokdalig oppervlak, grijs-bruine tint, 3 lichte indrukken (met volle vinger aangebracht?). Bovenrand gekarteld. Randversiering. Breukvlak overwegend grijs-bruin met zwarte kern. Dikte 9 à 10 mm. (fig. 7).
 8. Potscherf, ruwe klei, uit de hand gevormd, grijs-bruine tint, binnenvlak zwart, breukvlak bruin buitenkant - zwart binnenkant, dikte 10 à 11 mm. Versiering: putje met houtje aangebracht. (fig. 8).
 9. Fragment van kommetje. Gepolijste wand, grijs-zwarte tint, goed gebakken waar. Breukvlak grijs. Bolle bodem. Dikte 3 à 6 mm, diameter 12,50 cm, hoogte 5,50 cm. (fig. 22).

Zandput B

I. Losse vondsten

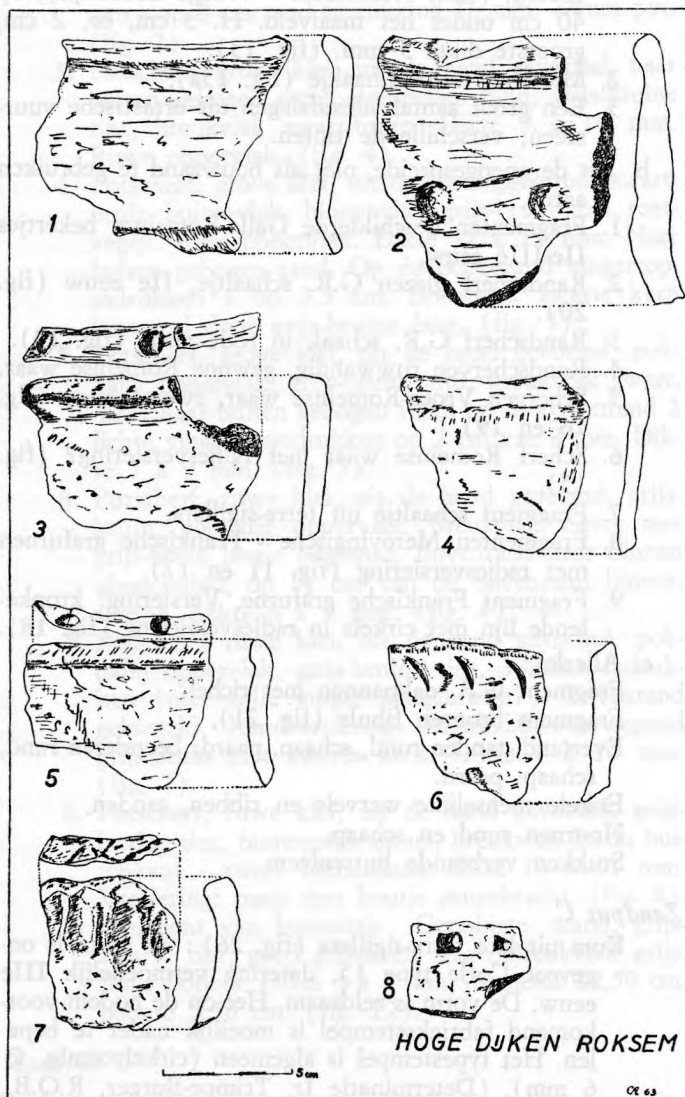
- a. In situ in de putwanden gevonden voorwerpen.
 1. Mooie vuurstenen pijlpunt, uit grijze silix, met

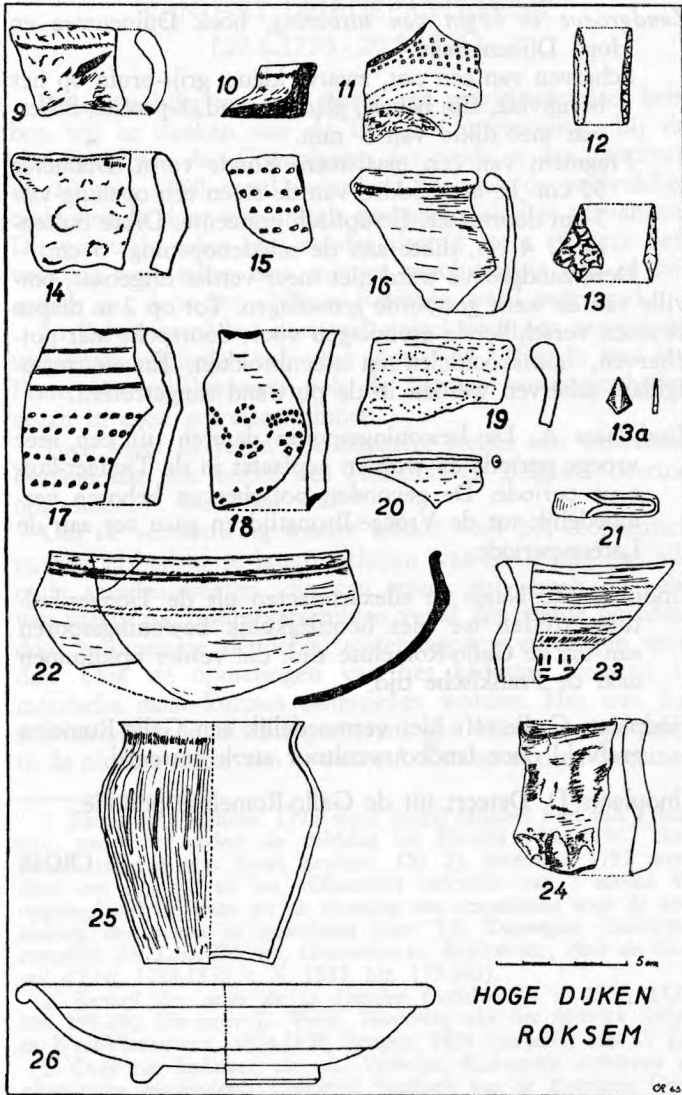
- voetje en 2 weerhaakjes, aan beide zijden geretoucheerd. (Laat Neolithicum - Vroege Bronstijd), op 40 cm onder het maaiveld. H. 3 cm, br. 2 cm, grootste dikte 5 mm. (fig. 13).
2. Microliet harpoenhaakje (fig. 13a).
 3. Een groot aantal silexafslagen uit errastische vuursteen; verschillende tinten.
- b. Uit de opengespreide, niet als bouwzand te gebruiken aarde.
1. Fragmenten beschilderde Gallo-Romeinse bekertjes IIe-IIIe eeuw.
 2. Randscherf glazen G.R. schaal, IIe eeuw (fig. 20).
 3. Randscherf G.R. schaal, in rode waar (fig. 10).
 4. Randscherven ruwwandig, gewone Romeinse waar.
 5. Scherven Vroeg-Romeinse waar, zwarte kleur (fig. 16 en 19).
 6. Scherf Romeinse waar met radjesversiering? (fig. 15).
 7. Fragment schaal uit terra-sigillata.
 8. Fragmenten Merovingische - Frankische grafurnen met radjesversiering (fig. 11 en 17).
 9. Fragment Frankische grafurne. Versiering: kronkelende lijn met cirkels in radjesversiering (fig. 18).
- c. Allerlei :
- Fragment G.R. dakpannen met richel.
 Fragment bronzen fibula (fig. 21).
 Evertand, tanden rund, schaap, paard; beenderen rund, schaap, paard.
 Enkele menselijke wervels en ribben, tanden.
 Hoornen rund en schaap.
 Stukken verbrande huttenleem.

Zandput C

Kom uit late terra-sigillata (fig. 26) : de vorm is ongeveer Curle type 15, datering vermoedelijk IIIe eeuw. De vorm is zeldzaam. Het op de bodem voorkomend fabrieksstempel is moeilijk nader te bepalen. Het typestempel is algemeen (cirkelvormig, Ø 6 mm). (Determinatie Ir. Trimpe-Burger, R.O.B., Amersfoort). Hoogte kom: 3,8 cm, binnendiameter: 15 cm.

Urne in grijs-bruine waar, met kamversiering. H. 11,5

cm, diameter buik 10,5 cm, bodem 5,5 cm; binnendiameter 8,5 cm.

Zandgroeve in begin van uitbating, hoek Duinenweg en Hoge Dijkenstraat.

Scherven van een pot, zwarte kleur, grijs-bruin op het breukvlak, fijn baksel, gladde wand. S-profiel. Scherven met dikte van 3 mm.

Fragment van een maalsteen. Ronde vorm. Diameter 30 cm. In het midden van de steen een opening van 5 cm doormeter. Erruptisch gesteente. Dikte buitenrand: 4 cm, dikte aan de middenopening: 5 cm.

Deze zandgroeve werd niet meer verder uitgebaat, omwille van de sterk gestoorde grondlagen. Tot op 2 m diepte kwamen verschillende grondlagen voor, doorspekt met potscherven, houtskooldelen en steenbrokken. Enkele terrasigillata scherven werden in de putwand aangetroffen.

Vindplaats A. De bewoningssporen dateren uit een zeer vroege periode en worden geplaatst in de Tjonger-kultuur periode. De gevonden potscherven behoren vermoedelijk tot de Vroege-Bronstijd en gaan tot aan de Latène-periode.

Vindplaats B. Naast de silexartefacten uit de Tjonger-kultuur, treffen we hier hoofdzakelijk bewoningssporen aan uit de Gallo-Romeinse tijd, die verder opklimmen naar de Frankische tijd.

Vindplaats C. Betreft hier vermoedelijk een Gallo-Romeins grafveld door landbouwcultuur sterk gestoord.

Vindplaats D. Dateert uit de Gallo-Romeinse periode.

R. CROIS

DE PROCESSEN-VERBAAL VAN DE
« COMMISSION DES POIDS ET MESURES »
VAN HET LEIEDEPARTEMENT
(20.6.1798 - 20.2.1801)

De eenmaking van het maten- en gewichtenstelsel hebben wij te danken aan de Franse Omwenteling. Bij de oprichting van de «Commission des poids et des mesures» op 10 mei 1790 werd inderdaad besloten de veelvuldige oude stelsels door een unitair decimaal stelsel te vervangen. Dit gebeurde zeker niet zonder slag of stoot en deze hervorming was zeker niet minder revolutionair dan al het andere dat door het «Nieuw Regime» werd ingevoerd.

In België werd het decimaal stelsel door een samenloop van omstandigheden vrij vlug ingevoerd ¹. Samen met het Frans bewind kwamen ook de nieuwe verworvenheden ervan in onze gewesten binnen.

Toch bleef er tegen het tiendelig stelsel een weerstand bestaan die ook onder het Hollands en Belgisch Bewind nog duidelijk merkbaar was ².

Om de vernieuwing zonder schade voor het economisch en handelsbedrijf te laten verlopen was het nodig dat alle oude standaardmaten, die van streek tot streek en zelfs van plaats tot plaats verschilden vanaf één zelfde ogenblik door eenvormige tiendelige maten zouden vervangen worden. Ook de opmetingen van het kadaster moesten in metrische maat kunnen aangegeven worden. Het was dus noodzakelijk de afmetingen van alle bestaande percelen in de nieuwe maten om te zetten ³. Om op al deze terreinen

1. Reeds op 1 oktober 1795 werd België officieel deel van Frankrijk, nadat het sedert de veldslag bij Fleurus (26.6.1794) door Franse troepen was bezet geweest. Op 23 december 1797 werd door een besluit van het «Directoire exécutif» van 3 nivôse VI opgelegd over te gaan tot de vorming van commissies voor de eenmaking der maten en gewichten (zie: J.B. Duvergier, *Collection complète des Lois, Décrets, Ordonnances, Règlements, Avis du Conseil d'Etat*, 1788-1830, t. X, 1835, blz. 159-160).

2. *Recueil des actes de la Flandre Occidentale*, t. XIV, 1823, blz. 197-200. Zie ook: D. Verlé, *Invoering van het Metriek Stelsel in West-Vlaanderen, 1814-1830*, Brugge, 1959 (stencil), blz. 17 e.v.

3. Over het kadaster, zie: A. Verhulst, *Kadastrale archieven en plaatselijke geschiedenis*, Cultureel Jaarboek van de Provincie Oost-Vlaanderen, 1954, blz. 303-310 en J. Hannes, *De Voorbereiding van het parcellair Kadaster. Een Bronnenstudie*, Gemeentekrediet van België, XXI, 1967, blz. 81-90 (vooral blz. 85).

(lengte-, oppervlakte-, inhoudsmaten en gewichten) de gewenste eenvormigheid tot stand te brengen stelde het Frans Bestuur - ook in België - in ieder Departement een commissie aan die tot de vergelijking van de oude maten met republikeinse maten moest overgaan en hiervan tabellen moest aanleggen.

In het Leiedepartement werd de Commissie voor maten en gewichten opgericht door een besluit van de centrale administratie van het departement dd. 29 floréal VI (18 mei 1798): De Meyere, De Coninck, Hahn, Bays, Leheloco werden aangeduid als leden ⁴. Zij vergaderden voor 't eerst op 2 messidor (20 juni 1798). De Meyere, administrateur van het departement en één der belangrijkste medewerkers van de prefect werd door de commissieleden tot voorzitter gekozen. Zijn bezigheden beletten hem echter deze functie te aanvaarden. Op zijn verzoek werd een andere voorzitter gekozen. De keuze viel nu op De Coninck, voorzitter van de centrale onderwijsjury en «homme de Loi». Leheloco, zoals de andere overblijvende leden leraar aan de centrale school, werd gekozen tot secretaris.

De verslagen van de zittingen van de Commissie zijn bewaard gebleven ⁵. Ze zijn niet alleen belangrijk voor de erin vermelde waarden van de oude maten- en gewichtensstelsels maar ook omwille van het inzicht dat wij erdoor krijgen in de manier waarop de hervormingscommissies werkten en de wijze waarop de hervormingen werden doorgevoerd.

De Commissie begon haar werkzaamheden met het opstellen van een inventaris van de stukken en instructies haar door het derde bureau van de centrale administratie overgemaakt. Haar werkzaamheden hadden plaats in de lokalen van de centrale school ⁶.

4. Rijksarchief Brugge (verder R.A.B.), Archief van de Franse Hoofdbesturen 1081. - De niet in de tekst geïdentificeerde personen oefenden volgend beroep uit: Hahn, professeur de mathématiques; Bays, professeur de physique; Leheloco, professeur de grammaire générale.

5. R.A.B., Archief van de Franse Hoofdbesturen 2884. Materieel vormen deze processen-verbaal een katern van 20,5 x 33 cm, bestaande uit zes dubbel gevouwen bladen van 41 x 33 cm. Van de aldus gevormde twaalf folio's zijn f° 1-9 aan recto- en verso-zijde beschreven. Van f° 10 is enkel de rectozijde gebruikt; de overige bladzijden zijn onbeschreven. Na iedere zitting werd het proces-verbaal door de (aanwezige) commissieleden ondertekend.

6. R.A.B., Archief van de Franse Hoofdbesturen 1081: Extrait

Op de zitting van 3 messidor (21 juni 1798) nam de commissie kennis van de instructies die ze bij haar werkzaamheden diende na te volgen. 's Anderdaags werd beslist tot de aankoop van het materiaal voor haar metingen vereist ⁷; voor deze aankoop werd op 5 messidor (23 juni 1798) besloten een voorlopig krediet aan te vragen ten belope van 200 francs. De commissie ging echter reeds op 7 messidor (25 juni 1798) over tot de voorlopige stopzetting van haar activiteit omwille van het klein aantal standaardmaten (étalons) dat haar, in weerwil van art. 5 van het reeds genoemd besluit van 29 floréal was bezorgd geworden ⁸.

Slechts na tussenkoms van de Minister treedt de commissie opnieuw in werking, na een onderbreking van 17 maanden, op «4 frimaire an VIII» (25 november 1799) ⁹. In haar verslag van die datum geeft de commissie een omstandig relaas van de motieven die er toe leidden de werkzaamheden te onderbreken. In dezelfde zitting nog wordt tot een aantal metingen overgegaan ¹⁰.

In haar zitting van 6 frimaire (27 november 1798) doet de commissie, die reeds als één der motieven voor de onderbreking van haar werkzaamheden het klein aantal commissieleden aanhaalde, beroep op Jean Vercruysse, gezworen ijkmeester van de stad Brugge. Ook later zal deze persoon, zoals blijkt uit de verslagen, de zittingen vaak bijwonen.

des registres aux arrêtés de l'Administration centrale du Département de la Lys, art. 3: «la commission se réunira toutes les fois qu'il sera nécessaire, dans une des salles de l'Ecole centrale, et aux heures qu'elle déterminera». De «Ecole centrale» te Brugge was ingericht in de oude Duinen-abdij sedert 20 januari 1798.

7. Zie de hier uitgegeven processen-verbaal dd. 4 messidor VI. De in het verslag genoemde glazen platen werden gebruikt om de toetrand gevulde maten (mesures rases) accuraat te kunnen meten.

8. Art. 5 van het reeds in noot (6) vermeld besluit, luidt: «Pour parvenir à la remise des étalons susdits, les Administrations municipales sont tenues, sous leur responsabilité, d'envoyer à l'Administration centrale avant le 15 prairial prochain, un étalon, ou, à défaut, copie fidèle de chaque espèce de mesures, de longueur, de capacité, tant pour les liquides que pour les grains des mesures agraires, de celles qui sont en usage pour mesurer le bois, ainsi que de tous poids dont on se sert dans leur canton respectif».

9. R.A.B., Archief van de Franse Hoofdbesturen 1081: brief van François de Neufchateau, «ministre de l'Intérieur» dd. 9 frimaire VII (29 november 1798).

10. Zie de hier uitgegeven processen-verbaal dd. 4 frimaire VIII.

De volgende zittingen werden hoofdzakelijk of uitsluitend aan het verrichten van metingen besteed. Er werden standaardmaten voor lengten nagegaan voor Brugge, Ieper, Kortrijk, Oostende, Roeselare, Tielt, Poperinge, Veurne en Watou; inhoudsmaten voor vloeistoffen en voor droge waren werden gemeten voor nagenoeg dezelfde plaatsen; voor Brugge, Ieper, Kortrijk en Roeselare werden gewichten gemeten, terwijl op de zitting van 6 frimaire ook medicinale gewichten werden uitgemeten.

De commissie ging hierbij als volgt tewerk :

Voor de lengtematen en gewichten waren er in feite geen problemen ; men moest slechts de equivalenten van de oude vormen door rechtstreekse meting of weging bepalen. De nieuwe geijkte standaarden waren immers in bezit van de commissie ¹¹. Voor de inhoudsmaten der vloeistoffen werd volgende werkwijze gevolgd : bij elke reeks metingen werd aanvankelijk het gewicht van 1 liter water genomen (noemen wij dit resultaat «x»). De te meten maat werd gewogen, vervolgens met water gevuld en opnieuw gewogen ; door eenvoudige aftrekking verkreeg men het gewicht van het water in de maat («y»). Het quotient $y : x$ gaf de juiste inhoud van de gemeten maat aan.

De inhoudsmaten voor droge stoffen werden als volgt gemeten : de liter werd gevuld met graan, veelal gierst (millet) en gewogen (noemen we de verkregen waarde G). Aldus kwam men in feite door deze verrichting het soortelijk gewicht van het gebruikte proefgraan. Vervolgens werd het gewicht van het graan in de te meten maat bepaald - vanzelfsprekend moest telkens hetzelfde graan gebruikt worden ! - (het resultaat zij « G' : » ; door G' door G te delen kreeg men de waarde van de inhoudsmaat.

De laatste zitting waarin werd opgemeten was die van 12 nivôse VIII (2 januari 1800). Tijdens deze zitting werd besloten tot een laatste controle van de gedane opmetingen ; die zou door de voorzitter van de commissie verricht worden.

Op 14, 16 en 18 nivôse (4-8 januari 1800) werden zittingen gehouden, gewijd aan het opstellen van tabellen. Alleen tabel 5, voorbehouden aan de houtmaten, kon door

11. De inventaris ervan in R.A.B., Archief van de Franse Hoofdbesturen 1081.

de commissie, blijktens het rapport van haar slotzitting op 1 ventôse IX (20 februari 1801) niet worden ingevuld.

Deze tabellen werden door de hogere overheid niet onmiddellijk goedgekeurd doch konden na enkele formele wijzigingen spoedig opnieuw aan de prefect van het departement overgemaakt worden. Te zelfder gelegenheid werd besloten een verzoek tot volledige betaling van de door de secretaris gedane onkosten in te dienen.

De tabellen werden, bij besluit van de prefect van «4e jour complémentaire an IX» (21 november 1801) gedrukt en op 900 exemplaren verspreid: ze bestonden voor lengtematen, voor oppervlaktematen, voor inhoudsmaten, voor vloeistoffen, voor inhoudsmaten voor granen, groenten, kolen, enz. en voor gewichten ¹².

J. MERTENS

Procès-Verbaux des séances de la Commission des poids et mesures créée (sic) par Arrêté de l'Administration Centrale du Département de la Lys en date du 29 Floréal an 6.

L'an sixième de la République française le deux Messidor à cinq heures et demie de relevée, les citoyens De Meyere, administrateur, De Coninck, président du jury central d'instruction publique, Hahn, Beyts et Lehelloco, professeurs à l'école centrale, nommés par arrêté de l'Administration du 29 Foréal dernier pour procéder à la comparaison des anciennes mesures du Département avec les mesures républicaines, se sont réunis dans l'une des salles de l'Ecole Centrale à Bruges. Lecture est donnée du dit arrêté, et en exécution de l'art. 3 il est procédé à la nomination d'un président et d'un secrétaire. Les suffrages appellent à la présidence le citoyen De Meyere, lequel a déclaré que ses fonctions administratives ne lui permettant pas de se rendre aux séances de la Commission aussi régulièrement qu'il le désireroit, il lui étoit impossible d'accepter. Sur son invitation la Commission procède à un autre choix. Le citoyen De Conynck est élu président et le citoyen Lehelloco secrétaire.

12. Een exemplaar van deze tabellen is bewaard in R.A.B., Archief van de Franse Hoofdbesturen 1081. Volgens Arrêté van de Consuls dd. 13 brumaire IX moesten de nieuwe maten op 1 vendémiaire X (23 september 1801) in voege treden. - Over de waarde van de door de «Franse Commissies» opgestelde tabellen: zie M.J. Tits-Dieuaide, *La conversion des mesures anciennes en mesures métriques*, Contributions à l'histoire économique et sociale, t. II, 1963, blz. 29-89.

La commission arrête qu'il sera dressé inventaire des diverses pièces et instructions qui lui ont été remises par le 3e Bureau de l'Administration Centrale et elle s'ajourne à demain. Séance levée à sept heures.

(Get.:) De Coninck-Outryve, président; Lehelloco, secrétaire; Hahn; P. Beyts.

Du 3 Messidor à deux heures de relevée. Cette séance a été consacrée à la lecture des instructions qui doivent diriger la commission dans son travail. Séance levée à sept heures.

(Get.:) De Coninck-Outryve, président; Lehelloco, secrétaire; Hahn; P. Beyts.

Du quatre Messidor à quatre heures de relevée. La commission arrête que l'on demandera au Département les fonds nécessaires à l'achat des objets qui doivent servir à la vérification des anciennes mesures. Charge le citoyen Beyts, l'un de ses membres, de s'informer auprès de qui de l'art, du prix des objets principaux tels que balances, disques de verre etc. Séance levée à cinq heures.

(Get.:) De Coninck-Outryve, président; Lehelloco, secrétaire; Hahn; P. Beyts.

Du cinq Messidor à trois heures de relevée. Le citoyen Beyts a fait part à la Commission du résultat des informations qu'il a prises sur le prix des objets qui sont nécessaires pour commencer les opérations dont elle est chargée. Sur son rapport on arrête qu'il sera écrit à l'Administration Centrale pour lui faire la demande d'une somme de deux cent francs jugée suffisante quant à présent. La lettre est rédigée et envoyée séance tenante. Séance levée à cinq heures.

(Get.:) De Coninck-Outryve, président; Lehelloco, secrétaire; Hahn; P. Beyts.

Du six Messidor. L'étalon du mètre ayant été placé et assujetti comme il est indiqué dans l'instruction rédigée en exécution de l'arrêté du Directoire exécutif du 3 Nivôse, la commission a procédé à la comparaison des mesures suivantes :

1°, de l'aune de Bruges; elle s'est trouvée contenir en mètre à 0,7
2° et 3°, de l'aune de Furnes et celle de Thielt; elles se sont
trouvées de la même longueur que celle de Bruges.

4°, de la mesure de bois usitée à Thielt; elle s'est trouvée
de ci

1,182

Cette mesure est divisée d'un côté en quatorze parties et de l'autre en seize. L'administration municipale de Thielt ne s'étant point expliquée sur l'usage de cette double division, non plus que sur celui de la grande aune, un membre saisit cette occasion pour

observer combien il importe que les Administrations Municipales donnent des renseignemens exacts et des détails circonstanciés sur les diverses mesures dont elles transmettent les étalons. Il demande que le département soit invité à leur écrire circulairement à ce sujet. La commission charge son président et son secrétaire d'écrire à l'Administration Centrale conformément aux vues de l'opinant.

Le citoyen De Meyer annonce que la commission recevra incessamment la somme de deux cent livres demandées par elle au département pour faire face à ses dépenses. En conséquence le citoyen Beyts est chargé de s'entendre avec le secrétaire pour l'achat et le placement des objets nécessaires aux opérations. Séance levée à quatre heures et demie.

(Get. :) De Coninck-Outryve, président ; Lehellico, secrétaire ; Hahn ; P. Beyts.

Du sept Messidor an 6. Le secrétaire annonce qu'il a reçu du département expédition d'un arrêté qui l'autorise à toucher au bureau de l'inspection de la Salle, une somme de deux cent livres pour les dépenses de la commission. Arrêté qu'il sera procédé sans retard à l'achat des objets nécessaires.

La commission considérant néanmoins qu'elle n'a en ce moment qu'un très petit nombre d'étalons des anciennes mesures, arrête qu'elle ne se réunira que lors que la majeure partie des étalons lui seront parvenus, d'après la lettre écrite à ce sujet à l'Administration Centrale.

(Get. :) De Coninck-Outryve, président ; Lehellico, secrétaire ; Hahn ; P. Beyts.

Du quatre frimaire an huit, à deux heures de relevée. Le secrétaire donne lecture 1°, d'une lettre de l'Administration Centrale en date du 28 Brumaire par laquelle cette autorité invite la Commission à terminer ses opérations, et lui communique une lettre du Ministre de l'Intérieur du 24 sur cet objet. L'Administration rappelle en outre une lettre du 4 du même mois par elle écrite à la Commission. Le secrétaire annonce qu'il n'a reçu que le 29 que les deux autres pièces ladite lettre du 4 Brumaire ; et il produit une lettre du citoyen Lapeyriere, chef du 5e Bureau 1re section, y jointe par laquelle celui-ci lui mande que c'est par une erreur de bureau que cette lettre n'avoit pas été envoyée.

La Commission arrête qu'elle se réunira tous les jours pairs excepté le décadi pour travailler sans interruption à la comparaison des étalons dont elle est dépositaire, et qu'il sera fait mention au procès-verbal des motifs qui lui ont fait suspendre ses opérations depuis le sept Messidor an 6. Ces motifs sont 1°, le manque d'éta-

lons et de renseignemens exacts sur la plupart de ceux qui ont été transmis par les Administrations municipales, ces administrations n'ayant donné aucune suite aux demandes du département provoquées par la Commission; 2°, la réduction de ses membres au nombre de quatre, le citoyen De Meyere ayant donné sa démission d'administrateur, et n'étant plus domicilié à Bruges.

Ensuite il a été procédé à la comparaison du litre et de l'étalon de la pinte de lait en usage dans la commune de Bruges. La pinte d'eau s'est trouvée peser en grammes ci 732,7

La double pinte ou le pot par ensi qu'il auroit dû peser 1465,4; mais elle s'est trouvée du poids de ci 1493,4

La précision apportée dans l'opération a convaincu la Commission que l'inexactitude du rapport de la pinte au pot ne pourroit provenir que de celle des étalons. Au surplus l'opération réitérée a donné le même résultat; et les procédés indiqués par l'instruction ont été scrupuleusement suivis. Le litre d'eau s'est trouvé peser ci 997,53

Séance levée à cinq heures.

(Get. :) De Coninck-Outryve, président; Leheloco, secrétaire; Hahn; P. Beys.

Du six frimaire an huit. La commission a appelé auprès d'elle le citoyen Jean Vercruisse, étalonneur juré de la commune de Bruges, afin d'en obtenir des renseignemens sur la différence trouvée dans la séance du 4 entre l'étalon de la pinte de lait et celui de la double pinte ou canette: il a dit que les mesures fractionnaires avaient proportionnellement moins de capacité que l'unité parce que l'usage ne donnoit pas aux particuliers qui achetoient moins, le même avantage qu'à ceux qui achetoient plus. Sur cette observation il a été arrêté de procéder de nouveau aux opérations faites le 4 et de comparer en outre les fractions de la canette entr'elles.

Le litre d'eau s'est trouvé peser en grammes 997,6

La canette d'eau ci 1493,5

La demi-canette ou pinte 731,5

La demi-pinte 360,2

La commission considérant qu'il n'y a aucun rapport exact entre les mesures ci-dessus mentionnées, et que par l'usage établi la canette seule étoit regardée comme unité invariable, arrête que cette unité sera prise pour base de ses calculs; observe que les opérations, ci-dessus plusieurs fois réitérées, ont constamment donné le même résultat. La canette de lait en usage dans la commune de Bruges contient donc en litres ci 1,497

Procédant ensuite à la comparaison de la livre, poids ordinaire de ladite commune, elle s'est trouvée peser en grammes ci 464,085

Par conséquent l'once est de ci	29,005
Le gros est de ci	3,625
Le grain est de ci	0,05035
ou de ci	0,0503

La livre des apothicaires est de 96 drachmes, dont la livre commune en contient 160. La première est donc à la seconde = $96 : 160 = 3 : 5$, c'est-à-dire que la livre des apothicaires contient en grammes ci

	278,451
L'once ci	23,204
La drachme ci	2,888

Dans toutes ces opérations la commission a constamment suivi l'instruction redigée en exécution de l'arrêté du Directoire exécutif du 3 Nivôse. Séance levée à 7 heures.

(Get. :) De Coninck-Outryve, président ; Leheloco, secrétaire ; Hahn ; P. Beyts.

Du huit Frimaire, à deux heures et demie de relevée. On a procédé à la comparaison de la livre de Bruges poids de 14 onces. Elle s'est trouvée peser en grammes ci

429,0

L'opération faite sur le poids de deux livres a donné pour résultat ci

858,0

On a comparé ensuite les mesures de liquides en usage dans ladite commune de Bruges pour la bière, le vin, l'huile, etc.

Le litre, pesé plusieurs fois, s'est trouvé peser en grammes ci 998,5

Le pot, dit canette, pèse ci 1128,0

La pinte ou demi-canette de ci 564,0

La canette contient donc en litres ci 1,12969

ou ci 1,129

ou ci 1,13

La pinte ou demi-canette contient donc ci 0,5648

ou ci 0,565

La séance est levée à cinq heures et demie.

(Get. :) De Coninck-Outryve, président ; Leheloco, secrétaire ; Hahn ; P. Beyts.

Du douze Frimaire. Les rapports entre les étalons des poids de la commune de Bruges n'étant pas parfaitement exacts, la Commission s'est occupée à faire des poids artificiels multiples de l'hectogramme et du kilogramme, afin de pouvoir comparer avec le décalitre les diverses mesures de capacité.

Pour accélérer les opérations, il a été arrêté que le citoyen Ver-cruysse, étalonneur juré, continueroit ce travail sous la direction du citoyen Beyts, professeur de physique. Séance levée à cinq heures.

(Get. :) De Coninck-Outryve, président ; Leheloco, secrétaire ; Hahn ; P. Beyts.

Du 14 Frimaire. On a évalué dans cette séance la mesure, dite graenmaete, en usage dans la commune de Bruges pour le sel et toutes les espèces de grain excepté l'avoine.

On s'est servi dans cette opération de graine de millet. La mesure ci-dessus, pesée raz dix fois avec autant de précision qu'il a été possible, a donné pour terme moyen en myriagrammes ci

2,69491

Le décalitre pesé de même dix fois s'est trouvé de ci 0,62721

Le graenmaete contient donc en décalitres ci 4,29666 etc.

ou plutôt ci 4,3

La commission penche d'autant plus pour cette petite augmentation que le 1/32 de cette mesure (seul étalon auquel le disque de verre ait pu être appliqué) a donné deux fois de suite un poids d'eau du kilogramme de ci 1,347

Et le décalitre un poids de ci 9,985

D'où il suivroit que le graenmaete seroit de 4,316 décalitres. La Commission néanmoins croit devoir préférer le résultat de l'opération faite sur l'unité principale.

Le citoyen Vercruysse, étalonneur, a été présent à cette séance.

(Get. :) De Coninck-Outryve, président; Lehelloco, secrétaire; Hahn; P. Beyts.

Du seize Frimaire, présent le citoyen Vercruysse, étalonneur. La mesure en usage dans la commune de Bruges, tant pour l'avoine que pour les charbons mesurés raz, a été pesée dix fois en suivant les procédés indiqués par les instructions. Le poids moyen s'est trouvé en myriagrammes de ci 3,11359

Le décalitre, pesé également dix fois, s'est trouvé de ci 0,62721

Ladite mesure est donc en décalitre de ci 4,964

Séance levée à cinq heures.

(Get. :) De Coninck-Outryve, président; Lehelloco, secrétaire; Hahn; P. Beyts.

Du dix-huit Frimaire, à deux heures et demie de relevée, présent le citoyen Vercruysse. La mesure pour l'avoine, évaluée en la séance du 16, sert également au mesurage des charbons qui se mesurent comble. Après plusieurs opérations, cette mesure, remplie comble avec les précautions indiquées par l'instruction, s'est trouvé peser en myriagrammes ci 3,62039

Le décalitre mesuré ras ci 0,62721

Il en résulte que la mesure comble contient en décalitres ci 5,772

Procédant ensuite à l'évaluation de la mesure de la chaux (la chaux dans la commune de Bruges se mesure raz), elle a donné pour poids moyen en myriagrammes après plusieurs épreuves

ci 3,624

Elle contient en décalitres ci 5,7779

Séance levée à six heures.

(Get. :) De Coninck-Outryve, président ; Lehelloco, secrétaire ; Hahn ; P. Beyts.

Du vingt-deux Frimaire, présent le citoyen Vercruysse. Il a été procédé à la comparaison des mesures de capacité de la commune de Courtray ainsi qu'il suit.

Le décalitre de graine, préalablement pesé, a donné après plusieurs épreuves en myriagrammes un poids de ci 0,6298

La mesure, dite avot du marché, numérotée 4 dans la lettre de l'Administration municipale de Courtray du 24 frimaire an 5, servant au mesurage des grains, sels, fèves, patates et autres légumes et semences, pesée également plusieurs fois, a donné pour terme moyen en myriagrammes un poids de ci 1,3271

Cette mesure contient donc en décalitres ci 2,107

La même opération a été faite sur l'avot numéroté 5, dit mesure de Lys, servant également à mesurer les grains. Cette mesure s'est trouvé peser en myriagrammes ci 1,3375

Cette mesure contient donc en décalitres ci 2,1236
ou ci 2,124

Séance levée à cinq heures.

(Get. :) De Coninck-Outryve, président ; Lehelloco, secrétaire ; Hahn ; P. Beyts.

Du vingt-quatre Frimaire an 8, présent le citoyen Vercruysse, étalonneur.

La commission a continué ses opérations sur les mesures de Courtray.

Le décalitre, par un terme moyen, s'est trouvé peser en myriagrammes ci 0,6295

L'avot, numéroté 6, servant pour l'avoine, s'est trouvé de ci 1,385133

Cette mesure contient donc en décalitres ci 2,20037

ou 2,2004

La mesure, numérotée 10, servant pour le charbon de houille, s'est trouvé peser en myriagrammes ci 3,7506

Elle contient donc en décalitres ci 5,958

Les deux mesures ci-dessus ont été évaluées mesurées raz, ainsi que celles mentionnées dans la séance du 22.

La commission n'a pu comparer la livre poids ordinaire, numérotée 16, l'étalon n'en ayant pas été fourni; elle présume que cette livre, qui est de 14 onces, est la même que celle de Bruges c'est-à-dire en grammes de ci 429,0

Elle n'a pu non plus évaluer l'aune dont les divisions ne se

sont pas trouvé correspondre avec les renseignemens donnés par l'Administration municipale de Courtray; un membre observe qu'un grand nombre d'étalons ayant été perdus à l'Administration Centrale, comme les inventaires en font foi, le travail de la Commission ne pouvoit être complété quant à présent. Arrêté que le Commissaire du 3e bureau du département sera invité à prendre des mesures pour faire parvenir à la Commission les étalons qui lui manquent, et qu'entretens elle continuera ses opérations sur ceux qui lui ont été remis. Séance levée à six heures.

(Get. :) De Coninck-Outryve, président ; Leheloco, secrétaire ; Hahn ; P. Beyts.

Du vingt six Frimaire, présent le citoyen Vercruysse. On a évalué dans cette séance les mesures de liquides en usage dans la commune de Courtray en commençant par celle numérotée 1, nommée stoop, double pot, contenant quatre pintes de Courtray, et chaque pinte ayant seize divisions, ladite mesure servant pour l'huile, l'eau de vie, le vinaigre, les liqueurs, sirops, vins, bière. Le litre d'eau s'est trouvé peser en grammes ci 999,5

Il a été pesé deux fois ainsi que la mesure qui s'est trouvée de ci 2292,0

Le stoop contient donc en litres ci 2,2931

On a évalué ensuite la capacité de la mesure numérotée 2. C'est un pot servant uniquement à mesurer le lait; il se divise par pintes, demi-pintes, mesures et demi-mesures. Le pot d'eau a donné en grammes un poids de ci 1670,0

Ce pot contient en litres par conséquent 1,6708
ou ci 1,671

La mesure, dite gistemaete ou mesure de jay, numérotée 3, contient, dit l'Administration municipale de Courtray, les trois quarts du double pot numéroté 1.

En effet elle pèse en grammes ci 1719,0

Ce résultat a d'autant plus satisfait la Commission que le disque de verre n'ayant pu être appliqué sur les trois mesures ci-dessus, il y avait à craindre quelqu'inexactitude dans l'opération.

Le Gistemaete contient donc en litres ci 1,7198
ou ci 1,72

Séance levée à six heures.

(Get. :) De Coninck-Outryve, président ; Leheloco, secrétaire ; Hahn ; P. Beyts.

Du vingt-huit Frimaire. La Commission a évalué les mesures de longueur et de surface en usage dans la commune de Courtray. D'après les renseignemens fournis par l'Administration municipale le pied courant est de onze pouces de France.

La verge est de dix pieds, la verge quarrée de cent pieds quarrés.

Le cent de terre contient cent verges.

Le bonnier contient seize cent verges quarrées.

Le pied de France étant en mètres de 0,3247

celui de Courtray qui est au premier: 11 : 12 sera de ci 0,29761666...

ou de ci 0,2976

La verge courante étant de dix pieds contiendra ci 2,976

Le pied quarré seroit, d'après ce calcul, en mètres quarrés

de ci 0,88575

Prenant la proportion indiquée, le pied quarré de France

est au pied quarré de Courtray: 144 : 121, or le pied

quarré de France vaut en mètres quarrés 1,0545

Donc celui de Courtray sera de 0,8856576

ou de ci 0,886

La verge quarrée, comparée à l'are, contient donc en

ares 0,088566

Le cent de terre contient cent verges quarrées, par con-

séquent en ares ci 8,856

Le bonnier contient 1600 verges quarrées ou seize cens de

terre et par conséquent en ares ci 141,76

La commission s'est ensuite occupée de la comparaison des étalons transmis par l'Administration municipale de Roulers.

L'aune de ladite commune s'est trouvée égale en longueur à celle

de Bruges, mètres 0,7

Le poids d'une livre pèse en grammes ci 435,0

Le poids de cinq livres est de ci 2180,0

Il a été arrêté que ce dernier poids seroit pris pour terme de comparaison, celui d'une livre paroissant usé par le frottement.

La livre de Roulers pèse donc en grammes ci 436,0

Les autres étalons consistent: 1°, en un pot pour les liquides; 2°, en une mesure, appelée pinte, pour les matières sèches.

Le litre d'eau s'est trouvé peser en grammes ci 999,5

Le pot, pesé trois fois, a donné pour terme moyen un poids

de ci 2082,0

Il contient en litres par conséquent 2,083

La pinte pour les matières sèches, pesée cinq fois à la graine, a

donné en grammes pour terme moyen ci 2766,0

et le litre ci 633,5

Elle contient donc en litres ci 4,366

Séance levée à huit heures.

(Get. :) De Coninck-Outryve, président; Leheloco, secrétaire; Hahn; P. Beyts.

Du deux Nivose an 8. Il a été procédé à la comparaison des

mesures de longueur de la commune de Bruges sur l'étalon d'une mesure, appelée verge, fourni par l'Administration municipale de ladite commune.

Cette verge contient deux divisions, l'une en quatorze parties, appelées pieds, et l'autre en dix.

La verge s'est trouvé contenir en mètres	3,84
en divisant par 14, le pied est de	0,27428
ou en augmentant d'une unité la quinzième (sic) décimale	0,2743

Ce dernier résultat est précisément celui qu'ont donné les pieds appliqués séparément au mètre.

Quant à la division par dix, il paraît, d'après les renseignements donnés par quelques membres, qu'elle est purement idéale, et que les arpenteurs n'en font usage que pour la facilité du calcul; quoiqu'il en soit, la verge étant de 3,84 la dixième partie sera de

de	0,384
La toise d'Ypres, dont l'étalon a été exactement mesuré, se divise en six pieds. Elle s'est trouvé contenir en mètres ci	1,643
Le pied est donc de ci	0,2738

La différence de ce pied et de celui de Bruges est si légère que les membres de la Commission ont unanimement pensé qu'ils sont de même longueur, mais que le tems et l'usage ont à la longue altéré les étalons.

On peut faire la même observation à l'égard de l'aune; celle de Bruges est de 0,7; celle d'Ypres est de ci

0,697	
L'aune de toile écrue est d'un seizième de plus, ainsi qu'à Bruges.	
Le pied de Furnes est de	0,278

Il se divise en dix pouces.

L'aune d'Ostende, dite aune de Flandres, est la même que celle de Bruges.

Le pied d'Ostende, lequel se divise en onze pouces, est de ci

0,276	
L'aune de Watou est de	0,72
Celle de Poperingueue de	0,708

Il est permis de présumer que tous ces étalons ont été les mêmes dans l'origine. Séance levée à cinq heures et demie.

(Get. :) De Coninck-Outryve, président; Lehelocco, secrétaire; Hahn; P. Beyts.

Du quatre Nivôse, présent le citoyen Vercruysse. La Commission a procédé à l'évaluation de la mesure de grain en usage à Ypres, et connue sous le nom de 16e de razière; pesée cinq fois à la graine de millet, elle a donné pour terme moyen en kilogrammes ci

4,808	
Le litre, pesé de la même manière, a donné pour terme moyen aussi en kilogrammes	0,6335

La mesure ci-dessus contient donc en litres ci	7,589
La commission a comparé ensuite l'étalon d'un pot fourni par l'Administration municipale d'Ypres servant à mesurer les légumes secs, le vin, la bière et autres liquides. Cet étalon ne porte aucun caractère d'authenticité, et tous les membres ont jugé que ce pot de terre avoit été acheté au hasard dans la boutique du marchand. Quoiqu'il en soit, il a donné pour poids moyen en graine, n'étant pas susceptible d'être pesé à l'eau, le poids en grammes de ci	
Il contient donc en litres ci	1,147
La livre d'Ypres a ensuite été comparée et s'est trouvé peser en grammes à	431,0
La livre d'Ostende pèse ci	463,0
Le poids de boulanger d'Ostende, faisant le quart de la livre, sera donc de ci	115,75

Séance levée à cinq heures.

(Get. :) De Coninck-Outryve, président ; Leheloco, secrétaire ; Hahn ; P. Beyts.

Du six Nivôse. Présent le citoyen Vercruysse.

La canette ou pot en usage à Furnes pour la mesure de la bière, ayant été pesée à l'eau plusieurs fois, a donné pour terme moyen en grammes ci	1446,0
Le litre a donné ci	997,5
La canette contient donc en litres	1,449
La canette de vin servant aussi pour tout autre liquide, excepté la bière, pèse en grammes ci	1145,8
Elle contient donc en litres ci	1,149
La pinte d'Ostende, pesée à l'eau plusieurs fois, a donné pour terme moyen en grammes un poids de ci	578,5
Elle contient donc en litres ci	0,5799
La pinte de Watou, pesée à l'eau, est en grammes de ci	552,4
Elle contient donc en litres ci	0,55378
ou ci	0,5538
La pinte de Poperingue, pesée de la même manière, est en grammes de ci	566,2
Elle contient donc en litres ci	0,5676
La demi potée pèse ci	70,8
ou à peu près le 1/8 de la pinte; elle contient donc en litres ci	0,07097
La mesure pour les liquides en usage dans la commune de Thielt, et qui est probablement connue sous le nom de pinte, pesée comme ci-dessus, s'est trouvé peser en grammes ci	587,5
Elle contient donc en litres ci	0,5889

Séance levée à six heures.

(Get. :) De Coninck-Outryve, président ; Lehellico, secrétaire ; Hahn ; P. Beyts.

Du 8 Nivôse, présent le citoyen Verducruysse. A été procédé à la comparaison d'un poids de 25 lb., transmis par la commune de Poperingue. Il s'est trouvé en myriagrammes de 1,1411

La livre de Poperingue pèse donc en grammes ci 456,4

La mesure en usage pour le grain dans ladite commune, numérotée 5 dans l'inventaire, et contenant un huitième de sac, ayant été pesée trois fois à la graine, elle a donné par un terme moyen en myriagrammes un poids de ci 1,1003

Le décalitre, pesé de la même manière, a donné en myriagrammes par un terme moyen ci 0,617

Cette mesure contient en décalitres ci 1,783

La mesure de grains en usage à Thielt a donné pour terme moyen en kilogrammes un poids de ci 3,149

Elle contient donc en décalitres ci 0,51037

ou 0,5104

L'étalon de la livre de Thielt, ayant ensuite été comparé, il s'est trouvé peser en grammes ci 427,55

La mesure de grain en usage à Furnes, contenant 1/8 de razière, ayant été pesée trois fois, elle a donné en myriagrammes par un terme moyen 1,1323

Elle contient donc en décalitres ci 1,835

Neuf razières de Furnes, selon l'opinion commune font huit razières de Bruges.

Séance levée à six heures.

(Get. :) De Coninck-Outryve, président ; Lehellico, secrétaire ; Hahn ; P. Beyts.

Du 12 Nivôse an 8. Le décalitre, pesé quatre fois à la graine, a donné en kilogrammes par un terme moyen ci 6,17

La mesure de grain en usage dans la commune de Damme faisant 1/16 de razière, pesée de même quatre fois, a donné par un terme moyen aussi en kilogrammes ci 6,703

Elle contient donc en décalitres ci 1,086

Le citoyen Verducruysse, étalonneur assermenté, a représenté un étalon qu'il a dit être le quart de razière en usage pour la mesure des grains dans la ville d'Ostende. L'Administration municipale de cette commune n'a point envoyé au département l'étalon de ladite mesure, et elle a cru suffisant d'en transmettre les dimensions. La Commission adoptant donc l'étalon présenté par ledit citoyen Verducruysse, a procédé à la comparaison d'icelui par trois fois; il a donné pour terme moyen en myriagrammes un poids de ci 2,852

Ladite mesure contient donc en décalitres ci 4,6225

ou ci 4,623

Et sur ce qu'il ne reste plus d'étalons d'anciennes mesures entre les mains de la Commission, arrête qu'elle s'occupera dans les séances suivantes de la confection des tableaux de comparaison.

Et de crainte qu'il ne se soit glissé quelqu'erreur dans les calculs faits jusqu'à ce jour, le citoyen De Coninck, président, s'est chargé de les vérifier de nouveau. Séance levée à six heures.

(Get. :) De Coninck-Outryve, président ; Leheloco, secrétaire ; Hahn ; P. Beyts.

Des 14, 16 et 18 Nivôse. La commission dans ces séances s'est occupée de la rédaction des tableaux de comparaison des anciennes mesures avec les mesures Républicaines sur les modèles transmis par le Ministre de l'Intérieur. Ils ont été définitivement arrêtés ce jour 18 Nivôse an 8.

Le secrétaire présente le compte de la Commission avec les pièces à l'appui ; il en résulte qu'il lui est rendu par l'Administration Centrale une somme de soixante-six francs soixante centimes. La Commission, en envoyant à l'administration les tableaux de comparaison et ledit compte, lui écrit séance tenante pour lui demander un mandat de ladite somme.

Un membre instruit la Commission que le chef d'instruction publique lui a demandé les instructions tant du 3 Nivôse qu'an (sic) ouvrages dont il a besoin pour rédiger une proclamation aux habitants du département, sur les avantages du nouveau système, et qu'en conséquence il lui a remis lesdites instructions. La Commission arrête mention au procès-verbal pour lui servir en tant que besoin de décharge.

Faite à Bruges le 18 Nivôse l'an 8 de la République Française.

(Get. :) De Coninck-Outryve, président ; Leheloco, secrétaire ; Hahn ; P. Beyts.

L'an 9e de la République, le 16 Pluviôse, à dix heures du matin, les membres de la Commission des poids et mesures du département de la Lys se sont de nouveau réunis. Le secrétaire donne lecture d'une lettre du citoyen Devyry, préfet dudit département, par lequel il demande les tables de comparaison des anciennes mesures avec les nouvelles, et les étalons des nouvelles mesures, lesquels doivent être déposés à la Préfecture.

Il lit ensuite les observations faites par le Ministre de l'Intérieur sur les tableaux de la Commission, arrêtés le 18 Nivôse an 8 ; un membre remarque qu'aucune de ces observations ne portant sur le fond du travail, mais seulement sur la forme des tableaux, il suffit d'en faire une nouvelle copie, dans laquelle on supprimera les quatre premiers articles du 2e tableau, et dans laquelle on aura

soin de prendre pour unités principales les valeurs indiquées par le Ministre, ce qui n'exige qu'un déplacement de la virgule caractéristique des décimales; qu'à l'égard du tableau des mesures du bois, il est impossible à la Commission de le faire, puisque malgré toutes les demandes qu'elle a faites à l'Administration Centrale et que celle-ci fit aux Administrations municipales, elle n'a jamais pu obtenir le moindre renseignement relatif à ces mesures. La Commission charge son secrétaire de lui présenter incessamment une nouvelle rédaction des tableaux avec un projet de lettre au Préfet du département contenant le motif qui rend impossible la comparaison des mesures en usage pour le bois. Le secrétaire informe la commission des refus qu'il a toujours éprouvés du paiement de la somme de soixante-six francs soixante centimes, qui lui restent dus lesdits refus motivés sur ce qu'il n'y a pas de fonds crédités pour cet objet; arrêté que le Préfet sera invité à prendre ces fonds sur ceux affectés aux dépenses imprévues, à l'exemple de ses prédécesseurs, ou à prendre tout autre moyen pour acquitter cette dette contractée par la Commission avec autorisation et au nom de la ci-devant Administration Centrale. Fait à Bruges, le dit jour et an que dessus.

(Get. :) De Coninck-Outryve, président ; Leheloco, secrétaire ; Hahn ; P. Beyts.

Du premier Ventôse an 9. Le secrétaire présente et la Commission adopte les tableaux de comparaison redigés dans la forme demandée par le Ministre de l'Intérieur, ainsi qu'un projet de lettre au citoyen Devyri, préfet du département, dans le sens convenu dans la séance du seize Pluviôse.

Sur les renseignemens donnés par plusieurs membres, la Commission arrête que le 5e tableau qu'elle est dans l'impossibilité de fournir, sera remplacé par l'observation dont la teneur suit:

Il paraît que le bois ne se mesure nulle part dans le département. Il se vend à la charretée ou au compte. Le prix du cent de bûches ou du cent de fagots varie selon la longueur et la grosseur. Rien de fixe à ce sujet. Aussi les Administrations municipales n'ont elles fourni sur la mesure du bois aucune espèce de renseignement. Il en faut excepter celle d'Ostende. Celle-ci a désigné la largeur et la hauteur du lot de bois. Mais elle n'a pu désigner la longueur des bûches qui est arbitraire. Ce lot n'est donc pas susceptible d'être évalué en stères. Il en est de même du cent de bûches, du cent de fagots et de la charretée. La Commission ne peut donc remplir le cadre numéroté 5 dans les modèles envoyés par le Ministre de l'Intérieur.

Fait à Bruges les dits jours et an que dessus.

(Get. :) De Coninck-Outryve, président ; Lehellico, secrétaire ; Hahn ; P. Beyts.

Tableaux des anciennes mesures du Département de la Lys comparées aux mesures Républicaines.

1er Tableau : Mesures de Longueur.

Dénomination des anciennes mesures	Noms des communes où elles sont en usage	leur valeur en mètres
L'aune	Bruges, Furnes et sa ci-devant chatellenie Ostende; Thilet, Damme, Roulers ¹	0,7
L'aune	Ypres ²	0,697
L'aune	Poperingue	0,708
L'aune	Haringue	0,720
Le pied	Bruges, Ghistelles, Westcapelle ³	0,2743
Le pied	Courtray, Ingelmunster, Iseghem, Wacken	0,2976
Le pied	Ypres, Warneton	0,2738
Le pied	Furnes et sa ci-devant chatellenie ⁴	0,278
Le pied	Ostende	0,276
Le pas	Ypres, Warneton	0,6845
La toise	Ypres, Warneton	1,643
La verge	Courtray	2,976
La verge	Ypres	3,8336
La verge	Bruges, Ghistelles, Westcapelle	3,84
La perche ou verge	Ostende	3,864
Le stade	Ypres	17,1125
La lieue	Ypres	136,9

Fait à Bruges, le premier Ventôse l'an 9 de la République.

Les membres de la Commission des poids et mesures.

(Get. :) De Coninck-Outryve, président ; Lehellico, secrétaire ; Hahn ; P. Beyts.

1. Pour le mesurage des toiles écruës, on ajoute une taille qui est d'un seizième.

2. Il est visible que ces trois aunes et celle de Bruges étoient les mêmes dans l'origine, et que les différences que l'on y remarque proviennent de l'inexactitude des étalons.

3. L'observation qui précède est encore applicable à plusieurs des mesures ci-contre.

4. L'étalon du pied de Furnes ne répond pas à son rapport avec l'aune tel que l'a évalué l'Administration Municipale; l'étalon de l'aune étant supposé juste, le pied qui en est les 2/5 devroit être de 0,28.

2° Tableau : Mesures agraires.

Noms des anciennes mesures	Noms des communes où elles sont en usage	Leur valeur en ares
La verge	Courtray ¹	0,08856
La verge	Bruges ²	0,147456
La verge	Ypres ³	0,14699556
La verge	Furnes ⁴	0,14147664
La ligne	Furnes	15,147664
La ligne	Ypres	14,699556
La ligne	Bruges	14,7456
Le cent de terre	Courtray	8,856
La mesure	Furnes	45,442992
La mesure	Bruges	44,2368
La mesure	Ypres	44,098668
Le bonnier	Courtray	141,7

Fait à Bruges le premier Ventôse an 9 de la République.

Les membres de la Commission des poids et mesures.

(Get. :) De Coninck-Outryve, président ; Lehelloco, secrétaire ; Hahn ; P. Beyts.

-
1. La verge est de dix pieds.
 2. La verge est de quatorze pieds.
 3. Même observation.
 4. Même observation: 0, 15147664.

3° Tableau : Mesures de Capacité pour les liquides.

Nom des anciennes mesures	Noms des communes où elles étoient en usage	leur valeur en litres
La pinte ou demi-canette	Bruges, Ghistelles etc.	0,5648
La pinte	Ostende	0,5799
La pinte	Poperingue	0,5676
La pinte	Haringue	0,5538
La pinte	Thielt	0,5889
La canette	Bruges, Westcapelle, Damme, etc	1,12969
Le pot, qui sert aussi pour les légumes secs	Ypres ¹	1,147
La canette pour le vin, l'huile, etc.	Furnes et sa ci-devant châtellenie	1,149
La canette de bière	Idem	1,449
La canette de lait	Bruges, Ghistelles, etc.	1,497
Le pot de lait	Courtray, Ingelmunster, Iseghem	1,671

Le gistemaete	Idem	1,72
Le pot	Roulers	2,1
Le stoop ou double pot	Courtray et ci devant chatellenie	2,2931

Fait à Bruges le premier Ventôse an 9 de la République.

Les membres de la Commission des poids et Mesures.

(Get. :) De Coninck-Outryve, président ; Lehelloco, secrétaire ; Hahn ; P. Beyts.

1. Cet étalon transmis par l'Administration municipale d'Ypres n'est point authentique.

4e Tableau : Mesures de capacité pour les grains,
les légumes secs, le charbon, etc. ¹

Noms des anciennes mesures	Noms des communes où elles étoient en usage	Leur valeur en décalitres
La pinte	Roulers	0,4366
La mesure	Thielt, Meulebeke.	0,5104
La mesure, 1/16 de razière	Ypres, Warneton.	0,7589
La mesure, 1/16 de razière	Damme	1,086
La mesure, 1/8 de sac	Poperingue	1,783
La mesure dite achtendeel	Furnes et ci-devant châtellenie	1,835
L'avot du marché	Courtray et ci-devant châtellenie	2,107
L'avot, mesure de Lys	Idem	2,124
L'avot, mesure d'avoine	Idem	2,2004
La mesure 1/4 de razière	Ostende	4,623
Le graen-maete	Bruges et ci-devant Franc	4,3
La mesure d'avoine	Idem	4,964
La même comble, pour le charbon	Idem	5,772
La mesure de chaux, raz	Idem	5,7779
La mesure de charbon de	Courtray et la ci-devant châtellenie	5,958

Fait à Bruges, le premier Ventôse an 9 de la République.

Les membres de la Commission des poids et mesures.

(Get. :) De Coninck-Outryve, président ; Lehelloco, secrétaire ; Hahn ; P. Beyts.

1. Les mesures portées au présent tableau se mesurent ras.

5° Tableau : Poids.

Nom des anciens poids	Noms des communes où ils étoient en usage		leur valeur	H DG
			en grammes	Milligram ¹
Le grain	Bruges et ci-devant Franc		0,05032	0,005032
Le gros	Ibid.		3,623	0,036230
L'once	Ibid.		28,99	0,289900
La livre	Ibid.		463,9	4,639000
La livre de 14 onces	Bruges et Courtray		428,828	4,288280
La drachme, poids des apoticairees	Bruges		2,899	0,028990
L'once, Idem	Ib.		23,195	0,231950
La livre, Id.	Ib.		278,34	2,783400
Le poids des boulangers	Ostende		115,753	1,157530
La livre	Ostende		462,814	4,628140
La livre	Ypres		430,827	4,308270
La livre	Roulers		435,8256	4,358256
La livre	Thielt		427,379	4,273790
La livre	Poperingue		456,217	4,562170

Fait à Bruges le 29 fructidor an 9.

Les membres de la Commission des poids et mesures.

(Get. :) De Coninck-Outryve, président ; Leheloco, secrétaire ;
Hahn ; P. Beyts.

1. Nota : les décimales sont des centimes de milligrammes ; isolément pris le 1er chiffre représente des hectogrammes ou nouvelles onces, le 2e des hectogrammes ou nouveaux gros, le 3e des grammes ou deniers, le 4e des hectigrammes ou nouveau grains, le 5e des centigrammes et le 6e des milligrammes.

DE TEKENING VAN DE BRUGSE BOETPROCESSIE

Van de boetprocessie, die van 1626 tot en met 1777 door de straten van Brugge trok en het voorbeeld was voor gelijkaardige processies te Kortrijk, Menen, Veurne en Oostende, wordt in het Prentenkabinet (fonds Fétis) van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel een tekening bewaard. Deze pentekening - 24,50 cm. hoog en, volgens de steek-

kaart van het Prentenkabinet, 25 m. lang - is met waterverf gehoogd; H. Stalpaert bestudeerde ze uitvoerig in zijn bijdrage: «De boetprocessie van Brugge»¹. De auteur zag er een anoniem werk in uit de school van de 18^e-eeuwse Brugse schilder Jan Garemiijn² en meende «dat de oorspronkelijke uitvoering op verschillende exemplaren geschiedde», waarschijnlijk als programma voor de organisatoren, tenzij de tekening was opgevat als een herinnering aan de processie na haar afschaffing in 1778 met het oog op een gebeurlijke herinrichting³.

Een en ander mag hier nu verduidelijkt worden. De Brugse kroniekschrijver en schilder P. Ledoulx (1730-1807) schrijft op blz. 109-110 van zijn hs. over de Brugse kunstenaars⁴ dat de schilder Jozef Malfait (1745-1797), krankzinnig opgenomen in het Sint-Juliaanshospitaal, op een lange rol papier de boetprocessie getekend heeft⁵. Uit de nota van Ledoulx blijkt wel dat de tekening een enig stuk was, maar over de juiste datum zijn we niet nauwkeurig ingelicht. Misschien heeft broeder P. Valckenaere de tekening aan Malfait gevraagd als gedachtenis aan de processie, na haar afschaffing in 1778. Malfait is inderdaad maar omstreeks 1775 in Brugge teruggekeerd, schrijft Ledoulx; hij werd kort daarop in Sint-Juliaans opgenomen. Wat er ook van zij, de tekening is niet ontstaan op last van de organisatoren, maar wel uit de belangstelling van één persoon.

L. DEVLIEGHER

BIJLAGE

«Nu aldaer [in het Sint-Juliaanshospitaal] soo gesteld sijnde niettegenstaende sijne krankzinnigheijd en dat hij hem noch bezig hield met te teekenen, soo heeft broeder Pieter Valckenaere, meester van dit hospitaal, hem verwillight om in figuren te brengen

1. Verschenen in *Ars Folklorica* 2 (1956), blz. 43-60.

2. Zie over Jan Garemiijn: A. Janssens de Bisthoven, *De schilder Jan Garemiijn (1712-1799)*, in de katalogus *Drie Vlaamse Meesters van de XVIIIe eeuw*, Brugge, 1955, blz. 11-68.

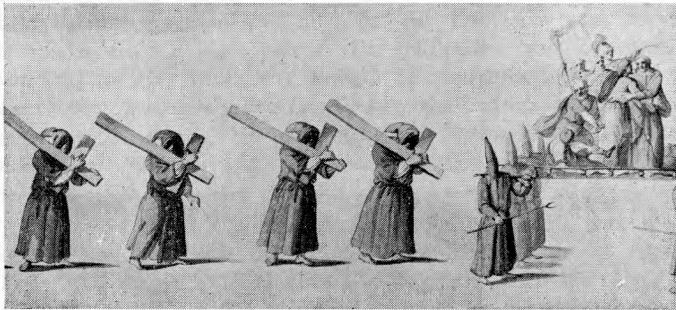
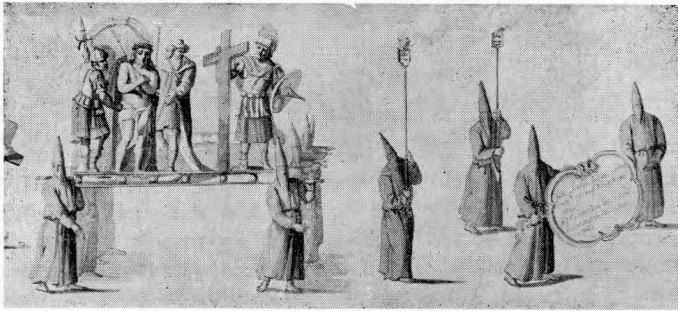
3. De Brugse boetprocessie werd afgeschaft bij dekreet van 23 maart 1778.

4. P. Ledoulx, *Levens der konstschilders, konstenaers en konstenaeressen soo in 't schilderen, beeldhouwen als ander konsten de welke van de stadt van Brugge gebooren sijn, ofte aldaer hunne konsten geoeffent hebben* (Hs. op het stadsarchief te Brugge).

5. Zie: Bijlage.

geheel de palm-sondagh processie, de welcke binnen Brugge alle jaere gehouden wierd en onderbleven is sedert het jaer 1778. Deselve heeft hij op het papier gesteld in een lange rolle en heeft daerin verbeeld alle de penitenten in hun kleedingen met de fackels, cruijzen en andere instrumenten die door de selve gedregen wierden, benevens alle de vertooningen van al de H. Mysterien van de Passie Christi op de statien benevens al de Capucijnen, den choor van St. Salvators. Immers daer in is niet te kort, bestaende dese processie uijt sevenhondert figuren, sonder te rekenen de statien van de H. Mysterien het welcke den geseijden meester ten lesten voldaen heeft gekregen met veel moeite, beloften en streelen, want men met geen sinneloosen mensch en kan doen dat men wilt. De processie is gedaen op het geseijde papier, dat men in het fransch noemt volgens de schilderkonst peint en gouasse, met het berlins blauw, en is van een tamelijcke teekeninge. Den meergemelden meester om dat met veel sorge te bewaeren, heeft dat doen stellen in een kasse met een glas daervooren, draaijende op twee rollen, het welcken men aen de liefhebbers laet sien, tot gedachtenisse van de selve processie.

Uit: P. Ledoux, *Levens der konstschilders*....., blz. 109-110 (Hs. op het Stadsarchief van Brugge).

*J. Malfait, De boetprocessie te Brugge, fragment
(laatste kwart van de 18e eeuw).*

Prentenkabinet van de K.B. te Brussel.

Fotos H. Stalpaert

Boekbesprekingen

A. OVAERE, *Zwevegem vroeger en nu*, Brugge, Desclée-De Brouwer, 1964, 231 blz., portr. kleurenill. buiten tekst.

De titel van dit werk is te ruim voor de precieze inhoud van het boek. Het eerste deel werd geschreven door Jozef M. Bertelee en is een «Inleiding tot de geschiedenis van de gemeente Zwevegem als nijverheidsgemeente» (blz. 13-30). In deze inleiding bestudeert deze auteur de evolutie van het aantal Kortrijkse buitenpoorters die te Zwevegem woonden, en wil hiermee de hoogte- en laagtepunten van de Zwevegense welvaart aantonen. Hij vergelijkt daarin de lokale situatie met die van de roede Harelbeke en de hele kasselrij Kortrijk, waaruit blijkt dat Zwevegem geen eigen specifieke evolutie heeft gekend. De geschiedenis van Zwevegem van 1792 tot 1914 wordt zeer summier behandeld. Er bestaan inderdaad over Zwevegem uitvoerige dorpsgeschiedenissen waarnaar de auteur verwijst maar hij hoopt later een uitvoerige geschiedenis over deze «900 jaar oude gemeente en haar roemrijk verleden» te schrijven.

Het tweede en het omvangrijkste deel van dit werk, door ereonderwijzer A. Ovaere, is de «Geschiedenis der gemeente vanaf begin 1921 tot einde 1962» (blz. 33-230). Deze auteur heeft daarin talrijke aspecten van het gemeentelijk leven behandeld, doch gaat de kerkelijke en godsdienstige geschiedenis voorbij. De geschiedenis van Zwevegem van 1921 tot 1962 is niet te schrijven zonder daarin de familie Bekaert te betrekken! Het is een merkwaardig voorbeeld van de groei van een gemeente in functie van de groei van een familiebedrijf tot een industrieel complex. Er is blijkbaar toch een zware zetfout geslopen in de tabellen blz. 204-208, waar de gegevens van de nijvenheidsinstellingen van 1937 en 1947 door elkaar gegooid werden.

De auteur wijdt diverse hoofdstukjes o.m. aan het burgerlijk bestuur, bevolking, huisvesting, openbare werken, huisvesting en sociale instellingen, landbouw, handel en nijverheid, onderwijs, kunst, feesten en sport, en tenslotte nog 13 blz. aan de oorlog 1940-1945. Allerlei stukken, van bijkomstig belang, werden in extenso gepubliceerd als benoemingsbesluiten, gelegenheidstoespraken, lijsten van

allerlei comités, enz. Op meerdere plaatsen wordt de tekst een zakelijk verslag en een opsomming van feiten en blijft het verleden dood. Daar waar de auteur aan het vertellen gaat heeft hij zijn beste blz. geschreven, bv. over de Berestoet en de renner Marcel Kint.

Graag hadden wij meer vernomen in deze studie, die toch een zeer korte periode omvat, en het onderwerp moet uitputten, over andere fenomenen, als o.m. de volkskunde, bv. over de enige Mechagelstoet, de politieke partijen en de verkiezingen, de groei van het industriebedrijf Bekaert, de elektrische centrale, de migratie der bevolking: vanwaar kwamen de inwijkelingen, waarheen gingen de uitwijkelingen, de groei van het aantal studenten in het Middelbaar en Hoger Onderwijs, enz.

Het was goed te spreken over Zwevegem tijdens de oorlog 1940-1945, maar het bleef o.i. te veel bij algemene beschouwingen die over iedere Westvlaamse gemeente kunnen gezegd worden.

Samenvattend kunnen wij zeggen dat dit werk over Zwevegem veel waardevolle gegevens bevat, die voor een toekomstige volledige en moderne geschiedenis van die belangrijke gemeente nog meer tot hun recht zullen komen. Want alhoewel van Zwevegem reeds herhaaldelijk de «geschiedenis» werd geschreven, bleef het steeds bij pogingen. Heel wat bronnen werden niet aangeboord, o.m. het kerkarchief, waarvan een deel een drietal jaar geleden ontdekt werd in het oud papier in de lokalen van Oostpriesterhulp te Tongerlo en door een toeval door ons gered werd!

Graag wijzen wij nog op de mooie presentatie van het boek en inz. op de mooie portretten en kleurillustraties, deze laatste naar aquarellen van Herman Verbaere.

Een alfabetisch register op persoons- en plaatsnamen ontbreekt, waardoor de bruikbaarheid voor de buitenstaander verminderd wordt.

V. ARICKX

G. MICHIELS, *Iconografie der Stad Brugge*, dl. I, Brugge 1964, 186 blz. + 54 pl., dl. II, Brugge 1966, 138 blz. + 68 pl.

E. Strubbe schreef in G. Michiels' belangrijk inventariswerk, de *Iconografie der Stad Brugge*, een vrij opgetogen Voorwoord. Twee delen zijn thans van dit werk verschenen. Het uitgeven van een laatste deel wordt in het vooruitzicht gesteld. Alhoewel in dit slot-volume enkele onvolkomenheden nog zullen kunnen verbeterd worden, meen ik dat het te laat is om de rijke documentatie en de

zo verdienstelijke navorsingen van G. Michiels te laten uitgroeien tot het schitterend standaardwerk dat het eigenlijk worden moest. Ik deel dus de geestdrift niet die E. Strubbe bleek te bezielen, bij het inleiden van deze Iconografie.

Vooreerst lijkt het mij duidelijk dat de opvatting van de uitgave zelf, het plan naar hetwelk de documenten werden ingedeeld volgens de voorgestelde algemene gezichten en monumenten, niet gelukkig was en tot onoverkomelijke moeilijkheden moest leiden. Dit systeem bracht o.m. mede dat dezelfde documenten meerdere malen en telkens onder een nieuw inventarisnummer werden vermeld. Hoe kon het anders met van vele monumenten gestoffeerde taferelen, zoals bv. het schilderij van A. Claeissens *De Zeven Wonderen van Brugge*, dat voorkomt onder nr. 66, nr. 75, nr. 207.... en wellicht nog elders.

De door A. Verbouwe beproefde methode in zijn *Iconografie der Gemeenten van West-Vlaanderen* moest ook hier als de enige geraadzame leidraad gelden. Weliswaar heeft Michiels enigszins dit voorbeeld gevolgd, in de opbouw van de notities zelf, maar week er van af door het classificeren van de documenten in verschillende kapitels (bv. De Grote Markt, noordkant, De Grote Markt, oostkant enz.). Hij week er bovendien van af, in de kapitels zelf, door minder strikt de chronologische volgorde - d.i. het rangschikken van de documenten volgens hun datum van ontstaan - toe te passen. Naar Michiels' zienswijze wordt een litho van Deneweth die verscheen in 1876, in 1319 geplaatst omdat het document een reconstructie van de Markt in 1319 heet te zijn. Goed, maar een miniatuur van Philippe de Mazerolles (of van Lieven van Lathem) van 1469, die de slag van het Beverhoutsveld in 1383 voorstelt, vindt men niet op deze datum maar wel in 1469 gerangschikt. Dergelijke inkonsequenties zijn wel te verdedigen, maar moeten dan kritisch verantwoord worden. Bovendien wanneer het de bedoeling is de evolutie van een monument te beschrijven aan de hand van grafische documenten, die men uit hoofde van naevolgende bouwfasen en verbouwingen van het monument in gelijklopende orde rangschikt, — en dit zonder enige aarzeling over de waarachtigheid en de gelijktijdigheid van de ingeroepen documenten —, moet men de lezer in de gelegenheid stellen deze laatste na te zien, door te verwijzen naar de platen. Indien dit bij Verbouwe, in zijn systeem, niet noodzakelijk was en toch werd gedaan, was dit bij Michiels volstrekt onontbeerlijk en gebeurde het niet.

Had de auteur zijn Iconografie eerst afgewerkt, d.w.z. het volledige handschrift klaargemaakt vóór hij gedeelten er van in druk gaf,

dan had hij wellicht tijdig ingezien dat zijn doel om samen de documenten te vermelden betreffende een gebouw (bv. het Stadhuis) of een groep van gebouwen (bv. de Burg), op veel logischer wijze kon bereikt worden door het opstellen van aangepaste tafels en indices. Mits dan een konsekvent doorgevoerde chronologische rangschikking, een nummering zonder dubbels noch cumulaties (zoals bv. een aantal schilderijen van de Meester van de Lucia-legende onder één nummer, nl. 60), een zekere eenvormigheid in de notities zelf, meer volledigheid, nauwgezetheid en duidelijkheid in de referenties en een lijst van de aangewende verkortingen, kon het geheel een bruikbaar instrument worden voor de liefhebbers, de historici en de oudheidkundigen.

Het behoorde ook tot de essentie van het werk de meest elementaire gegevens te verstrekken over de betrokken kunstenaars, schilders en graveurs, op zijn minst datum en plaats van geboorte en overlijden. Ook Verbouwe gaf meestal deze inlichtingen. Michiels liet dit achterwege, doch wanneer hij toevallig over bijzonderheden beschikte in verband met Brugse kunstenaars of kunstwerken, deelde hij deze losjes mede nu eens in voetnoot, dan weer in de notities zelf, doorgaans zonder enige bronnenopgave. Ik wil hier slechts één voorbeeld aanhalen. Nr. 870 van de *Iconografie* betreft het schilderij van C. Van Eecke, voorstellende de *Gentse Vaart*. Michiels verwijst hier naar de catalogus van de tentoonstelling *Drie Vlaamse Meesters van de XVIIIe eeuw*, Brugge 1966. Niettemin schrijft hij dat het schilderij aan J. Garemijn is toegeschreven, hetgeen in deze catalogus wordt weerlegd. Men leest ook in vermelde catalogus dat de betrokken salonstukken, waarvan het hoofdpaneel getekend en gedateerd is C. Van Eecke 1788, door de Brugse Schepen J.F. van Hamme werden besteld. Er wordt verwezen naar een studie van G. Chabot. Michiels verzweeg deze belangrijke gegevens doch schreef dat deze salonstukken het salon versierden van het herenhuis van Baron Mortier Triquet. Welnu deze Hector Mortier, gehuwd met Emilie Triquet, is een latere koper van het huis geweest, t.w. op 6 februari 1810, en hij heeft eigenlijk niets te maken met de besproken salonstukken. Dergelijke inlichtingen die reeds verworven en correcte gegevens trachten tegen te spreken, zijn niet alleen totaal overbodig, maar van aard om de lezer te misleiden.

Ik heb tot hiertoe geen woord gezegd over de inleidende studietoeken van de auteur, *Het Brugse Stadsbeeld* in het eerste deel en *Het Stadsbeeld van Brugge Zuid* in het tweede deel. Persoonlijk voel ik niets voor geschiedschrijving met een sterke romantische inslag, maar ik wil dit niemand euvel duiden. Mijn onbehaaglijkheid zal wellicht

zeer subjectief zijn bij het lezen over «de eenzame middeleeuwer (die) na dagenlange voetreizen door onveilige streken en onbegaanbare wegen, bij het naderen van Brugge, het doel van zijn reis, met emotie, het onvergetelijke schouwspel van dit panorama, dat zich aan de avondrode horizon ontrolde (zal) gadeslagen hebben» (dl. I, blz. 9).

Tenslotte weze hier herhaald dat het spijtig is deze onrijpe en veelbelovende wijn thans getapt te weten. De wijnbouwer had zoveel verdiensten, de oogst was zoveel eerbied en waardering waard, dat er hem geen hulp mocht ontbreken, en allerminst van overheidswege en van wetenschappelijke middens, om aan het werk een heel andere, d.i. een monumentale en definitieve gestalte te geven.

A. JANSSENS DE BISTHOVEN

L. SCHEPENS, *Centrale catalogus van tijdschriften en nieuwsbladen in West-Vlaanderen*, Brugge, 1966 (Provinciebestuur van West-Vlaanderen), 270 pp.

Met de uitgave van een *Centrale Catalogus van tijdschriften en nieuwsbladen in West-Vlaanderen*, heeft de Dienst voor Culturele Aangelegenheden van de Provincie West-Vlaanderen het voorbeeld gevolgd van enkele grote bibliotheken.

Deze Westvlaamse catalogus is een samenvoeging van de rijkdom van de belangrijkste bibliotheken uit de provincie. Voorlopig werden er 12 opgenomen, maar de samensteller van de catalogus, L. Schepens, heeft beloofd dat in een nieuwe uitgave (voorzien binnen 5 jaar) zeker het dubbel aantal instellingen zal vertegenwoordigd zijn. Nu werden reeds de tijdschriften gecatalogeerd van volgende instellingen: in Brugge, het groot seminarie, het Europa college, het provinciaal bestuur, de Westvlaamse Economische Raad, en de stadsbibliotheek; verder de stadsbibliotheken van Ieper, Kortrijk, Oostende, Veurne, de abdijen van Steenbrugge en Zevenkerken, de bibliotheek van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk, gedeponneerd in het Rijksarchief te Kortrijk.

De opsomming van de periodieken beslaat ongeveer 245 pp. waarbij naast de titels het bestand in de verschillende bibliotheken wordt aangegeven, terwijl ook eventuele titelveranderingen worden aangeduid.

Het model waaraan Schepens zich gespiegeld heeft is de reeks tijdschriftencatalogi der Gentse universiteit (momenteel reeds 3 af-

leveringen); hij wijkt echter op enkele plaatsen af van zijn voorbeeld. Op één van deze afwijkingen zullen we later terugkomen.

Het is evident dat deze catalogus een bijzonder groot nut heeft; niet alleen omwille van het feit dat men onmiddellijk weet of een bepaald tijdschrift ergens aanwezig is of niet, welke jaargangen, enz., maar ook voor intern bibliothecair gebruik is hij zeer nuttig: beter gecoördineerd aankopen, gemakkelijker interbibliothecair ruilen.

In zijn woord vooraf heeft de samensteller er nochtans op gewezen dat hij dankbaar zou zijn voor het vermelden van mogelijke *onnauwkeurigheden, onjuistheden en tekortkomingen*.

We hebben dan ook steekproeven gedaan, die een aantal correcties wettigen: het gaat vooral op inconsequenties en onvolledigheden. Vooral schijnt de auteur moeilijkheden te hebben met de oude tweetalige titels der lokale verenigingen.

In tegenstelling met wat de opsteller zou doen geloven zijn de *Handelingen van de maatschappij voor geschiedenis en oudbeidkunde van Gent*, niet meer tweetalig sinds hun nieuwe reeks na WO II (trouwens luidt de titel ook niet: ... *geschied- en oudbeidkunde*).

De opsteller valt in gelijkaardige onvolledigheden met *De Gulden Passer (Le Compas d'Or)* en *Ons Erfdeel* (waarvan enkel de jaargang 1957 als medetitel *Notre Patrimoine* droeg). Toch maakt hij er geen systeem van, want, terecht, vermeldt hij de titelwijziging van *Notre Flandre*, sinds 1960, *Notre Flandre — Zuid Vlaams Heem*.

Het wekt verwondering (op p. 77) te lezen dat van het *Bulletijn / van de / Maatschappij der Antwerpsche bibliophilen*, 1 deel verscheen tussen 1878 en 1872 (!).

De *Analecta Bollandiana* zouden uitgegeven zijn te Parijs, waar in werkelijkheid enkel de 10 eerste delen te Brussel én te Parijs verschenen.

Een groot aantal bibliografische adressen zijn onvolledig (bv. p. 129), waarschijnlijk te verklaren omdat deze gegevens ook in de Gentse Catalogus ontbraken; deze reden gaat niet op echter voor het tijdschrift *Groei*, waarvan de bibliografische gegevens te Gent wel volledig zijn.

Oudere of recentere titels worden met verwijzingen aangeduid. Zo is het normaal een verwijzing te vinden van de *Annales du Cercle historique et archéologique de Gand*, naar de *Handelingen*, maar een trefwoord *Annales de la Société d'histoire d'archéologie de Gand*, ontbreekt ten onrechte.

Op sommige momenten vraagt men zich af waarom zowel onder

de Nederlandse als onder de Franse titel telkens het volledig bestand wordt opgegeven; o.a. de *Handelingen van Kon. Commissie voor Geschiedenis*, (*Bulletin de la comm. roy. d'hist.*) waar men dan ziet dat de Ieperse Stadsbibliotheek in het eerste geval vergeten werd.

Bij *Notre Flandre* vindt men de vermelding dat het tijdschrift in 1956 niet verscheen; het is onnauwkeurig want jaargang 4 dekt zowel 1955 (afl. 1-3) als 1956 (afl. 4).

Vermelden we nog dat op p. 259 de *Vlaamsche Vlagge* / zou moeten dienen voor de *levende jeugd van Vlaanderen*, terwijl ze in werkelijkheid voor de *leerende jeugd* bedoeld was.

Komen we even terug op een der punten waar van het Gentse model afgeweken wordt: de invoering van eigen titels (meer bepaald *jaarverslag*) (p. 18) doorgevoerd omdat «*men dergelijke jaarverslagen veeleer zal zoeken op de naam van de bank, etc. ... dan op de eerste woorden van de onstandvastige titel*». Inderdaad, maar de aldus geschapen willekeur is gevaarlijk. Waarom dan niet «*de Leiegouw*» zo opgenomen, i.p.v. als «*Verlagen en mededelingen van de Leiegouw*», echte titel maar waaronder het nooit wordt geciteerd.

Laten we echter na deze opsomming er nogmaals op wijzen dat het nut van dergelijke catalogi niet onderschat kan worden.

G. MILIS-PROOST

Nationaal Biografisch Woordenboek, deel II. Uitgegeven door de Vlaamse Academiën van België, Brussel, 1966, IX + 967 + XII blz., 600 F.

Reeds twee jaar na het verschijnen van het eerste deel van het NBW, kwam in 1966 het tweede deel van de pers. Destijds (onze *Hand.* 101 (1964), 265) hebben we het initiatief en de uitwerking met veel lof besproken, maar terzelfdertijd ook gewezen op een zeker gemis aan verhouding in de lengte der bijdragen. Het verheugt ons dan ook te kunnen schrijven dat het tweede deel evenwichtiger is opgevat. Om opzoekingen te vergemakkelijken werd achteraan dit nieuwe deel een register bijgevoegd waarin alle in deel I en II behandelde personen alfabetisch vermeld worden, met aanduiding van deel en bladzijde.

Om een idee te geven van de rijke verscheidenheid aan biografiën vermelden we hier enkele personen die voor onze leden van belang kunnen zijn: P. Bladelin (kan men wel spreken van een *portret* op het schilderij uit 1632 van P. De Brune in de O.L.-Vrouwkerk te Brugge?), Joe English, E. Huys, broeder P.

Huysens, W. van Ieper, K. Loppens (niet vermeld is zijn synthese van zijn eerste opzoekingen in de kuststreek «La région des Dunes de Calais à Knocke» uit 1932; later zouden de Duinenabdij en Nieuwpoort haast uitsluitend het domein van zijn navorsingen uitmaken), Zeger van Male, H. Pulinx, T. Portinari (evenmin als voor Bladelin had het boek van J. Maréchal, Bijdrage tot de geschiedenis van het bankwezen te Brugge, 1955, in de bibliografie mogen ontbreken), pater F. Verbiest, Zannekin. E. Warlop verzorgde een ganse reeks biografieën van Middeleeuwse edelen: van Boelare, van Harnes, van Kortrijk, van Ieper, van Grammene, van Gavere, van Oudenaarde, Wavrin.

L. DEVLIEGHER

Kroniek

PERSONALIA

Abtswijding Dom E. Dekkers. - Op 18 mei 1967 werd Dom Eligius Dekkers, de bekende stichter van *Sacris Erudiri* (1948), het *Corpus Christianorum* (1954) en de *Instrumenta Patristica* (1960) tot vijfde abt van de abdij van Steenbrugge gewijd. Nu een groot deel van zijn werkkracht door de zorgen van het abbatiaat zal opgeëist worden, mag men verwachten dat hij de toekomst zal verzekeren van de wetenschappelijke arbeid waaraan hij tot nu toe zijn beste krachten heeft gewijd.

Doctoraat J. Mertens. - Op 1 maart behaalde ons medelid en verantwoordelijke voor de «Boekenschouw», Jacques Mertens, aan de Rijksuniversiteit te Gent de graad van doctor in de Wijsbegeerte en Letteren met een proefschrift getiteld «Bijdrage tot de kennis van de sociaal-economische toestanden op het platteland in het Brugse Vrije in de late middeleeuwen (1300-1500)». Als promotor trad op prof. dr. A. Verhulst.

In memoriam pater M. Dierickx. - Op 21 februari 1967 overleed de kerkhistoricus M. Dierickx S.J. (° 25 juni 1909), vooral bekend door zijn doctorale dissertatie «De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II (1559-1570)» in 1950 verschenen en in 1960-'2 gevolgd door de driedelige «Documents inédits sur l'érection des nouveaux diocèses aux Pays-Bas (1521-1570)». Zijn laatste werk over de vrijmetselarij kon hij nog op drukproef verbeteren, doch mocht er de verschijning niet meer van beleven.

ALGEMENE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Librije. - In 1965 verscheen een nieuw tijdschrift «*Librije*. Bibliografisch bulletijn voor godsdienst, kunst en cultuur». Het verschijnt viermaal per jaar, wordt uitgegeven door de abdij van Steenbrugge en bevat in hoofdzaak boekbesprekingen, naast bibliografische overzichten. Te vermelden is ook in 3 (1967), blz. 25-31, een bijdrage van A. Dewitte, Historisch-kritische problemen bij de begripsinhoud Zuidnederlands Humanisme (met een lijst van vertaald werk van Humanisten).

M. van Vaerneuwijck en zijn «beroerlicke tijden». - H. Van Nuffel heeft uit het bekende dagboek van M. van Vaerneuwijck «Van de beroerlicke tijden in die Nederlanden en voernamelijk in Ghendt»

(1566-'8) een keuze gedaan die, in modern Nederlands, verscheen als nr. 186 van de *Vlaamse Pockets*. Spijtig is het wel dat van de weggelaten gedeelten geen samenvatting gegeven werd. In *Standen en Landen* 40 (1966) blz. 113-145, heeft dezelfde auteur een korte studie gewijd aan M. van V. en zijn kroniek.

Het werk van J. Toussaert, «*Le sentiment religieux en Flandre à la fin du Moyen Age*». - Ruim vier jaar terug, begin 1963, verscheen bij de uitgeverij Plon te Parijs het ophefmakend boek van J. Toussaert over de vroomheid in het Middeleeuwse Vlaanderen (in de reeks «*Civilisations d'hier et d'aujourd'hui*», 902 blz. 4 kaarten, 12 grafieken). Hetgeen de grote massa, levend in de noordelijke helft van West-Vlaanderen en Frans-Vlaanderen, tussen 1302 en 1526, op godsdienstig gebied praktisch ervaren en ook innerlijk beleefde, heeft Toussaert onder ogen willen brengen van de kritische gelovige van deze 20^e eeuw. Hij besloot dat voortaan de doodsklok mocht geluid worden over de totnogtoe aanvaarde conceptie van een door-en-door christelijk Vlaanderen in de Late Middeleeuwen.

De reacties kwamen vrij spoedig los. Het lijvig boek werd in het buitenland veelal geprezen, terwijl het door de Vlaamse critici sterk werd afgewezen. Ter voorlichting hebben wij gemeend goed te doen de verschenen besprekingen hierna zo objectief mogelijk samen te vatten. Wij hebben ze in alfabetische orde van de schrijvers gerangschikt, en tot slot enkele bemerkingsen gegeven in verband met het hoofdstuk «*Les vocations religieuses*».

In een klaar en rustig betoog wordt het verdienstelijke en het minder goede van Toussaerts boek door J. Andriessen, *De vroomheid in het middeleeuwse Vlaanderen*, in *Ons Geestelijk Erf*, 37 (1963), blz. 423-431, uiteengezet. Men kan slechts instemmen met het slotoordeel van J. Andriessen: «Zijn boek bevat een overvloedig materiaal en suggestieve ideeën. Wat het resultaat echter betreft, moet ons oordeel luiden: we staan hier voor een onbetrouwbare weergave van het verleden, en in plaats van een sereen-objectieve en rustig-wetenschappelijke uiteenzetting horen we al te zeer verwrongen voorstellingen en onbewezen beschuldigingen» (blz. 430).

Pater S. Axters is door zijn vierdelig werk over de geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden (Antwerpen, 1950-1960) onze beste specialist op dit terrein. Hij werd door Toussaert scherp aangevallen, die hem o.a. verantwoordelijk achtte voor het scheppen van de mythe van een mystiek Vlaanderen. P. Axters (*M. l'abbé Jacques Toussaert et l'histoire du sentiment religieux en Flandre à la fin du Moyen Age*, in *La Vie Spirituelle, Supplément*, 16 (1963), blz. 574-584, bewijst de ongegrondheid van Toussaerts conclusies,

en stipt als grote lacunen in het werk van T. aan: het bewust verwaarlozen van de studie der geestelijke traktaten, van de levens der heiligen en van belangrijke sermoenenbundels. Hij vraagt zich verder af: «Pourquoi l'auteur, par exemple, a-t-il omis d'étudier plusieurs des chroniques de Flandre, publiées les unes par J.J. de Smet, les autres par J.B. Kervyn de Lettenhove, les Annales Gandenses, la Chronique artésienne, ?» (blz. 577).

J. Baucelis, schreef in *Anuario de estudios medievales*, I (Barcelona, 1964), blz. 725-728, een bespreking die we jammer genoeg niet hebben kunnen bereiken.

C. Davis, in *The Catholic Historical Review*, 50 (1964-65), blz. 385-386, maakt geen enkele kritische bemerking. Naar zijn oordeel vervaardigde Toussaert «a gigantic mosaic, composed of the tiny stones of many historical sources from synodal and episcopal decrees and visitations, to collections of sermons, chronicals and manuals for confessors» (blz. 385). En hij beweert verder - in omni simplicitate - : «Toussaert has used in a most ingenious way the parish registers and accounts....».

De groep Gentse universiteitsprofessoren die, onder leiding van prof. J. Dhondt in de *Revue du Nord* (46, 1964, blz. 268-269) het «Bulletin d'Histoire de Belgique 1962-1963» verzorgen, zijn van oordeel dat het boek van T. misschien wel onvolmaakt is, maar dan toch in ieder geval zeer belangrijk, vooral «dans un domaine de l'histoire qui, pour reprendre une autre expression de M. Mollat, est peut-être un des plus délicats, mais, qui sait, aussi le plus décisif». Zij geven grif toe dat veel détailkwesties door T. verkeerd begrepen zijn, en verwijzen in dit opzicht naar de kritiek van A. Viaene, in *Biekorf* (zie verder), die zij nochtans bestempelen als «remarques dénuées de toute sérénité».

In zijn *Beoordeling van «Le sentiment religieux en Flandre à la fin du Moyen Age» van Jacques Toussaert*, in *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij*, 19 (1965), blz. 319-338, heeft wijlen prof. M. Dierickx een tiental bijdragen of recensies over het boek van Toussaert verwerkt, en o.m. zijn eigen artikel *Christelijk Vlaanderen in de Late Middeleeuwen*, in *Streven*, 17 (1963-64), I, blz. 48-56. Hij kan dus een tamelijk volledige kritiek van het boek voorleggen. Hij wijdt vooral veel aandacht aan Toussaerts statistieken over de geloofspraktijk. Sommige lijsten zijn bewaard van de opbrengst van de «appoort» (een collecte, die op bepaalde feestdagen werd gehouden) en daaruit leidt T. het aantal aanwezigen af in de kerk op die feestdagen. Een tweede statistiek vermeldt het aantal communicerenden, dat afgeleid wordt uit de hoeveelheid ablutiewijn die gedronken werd na de communie. Een

derde statistiek is die van het aantal gekochte hosties. Nu geven de rekeningen van de St. Jacobsparochie van Brugge drie categorieën op: grote hosties (blijkbaar voor de priesters), kleine hosties (voor de gelovigen) en hosties *tout court*, waarvan niet geweten is voor wie zij bestemd zijn. Zich steunend op het oordeel van Prof. R. Mols, die de gegevens van T. ontleedde, is P. Dierickx van mening dat uit deze statistieken niets zekers te halen valt. Hij verwijst verder naar enkele voorbeelden van een onvolledige en eenzijdige documentatie, en geeft als eindconclusie: «Persoonlijk herhalen wij, na een tweede maal een studie te hebben gemaakt van het lijkig werk van Toussaert en kennis te hebben genomen van talrijke recensies erop, het eindoordeel dat wij in 1963 in *Streven* aldus formuleerden: Al zullen wij dit boek geen pamflet noemen, toch moeten wij als slotoordeel geven dat het tegen elementaire wetten van de historische kritiek zondigt, en in zijn hoofdlijnen onbetrouwbaar is».

Dom L. Gaillard, in *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 59 (1964), blz. 307-308, vindt dat het boek van T. veel te veel «georiënteerd» is: T. wil bewijzen dat de massa in het Vlaanderen van de 14e tot de 16e eeuw niet zo godsdienstig was, en hij bewijst daardoor niets. «Comment admettre pour probant, lorsqu'il s'agit du XVe s., le témoignage invoqué, p. 49, d'un document de 1778, alors surtout que des historiens comme Axters sont littéralement accusés d'interpréter selon «une position routinière» les faits et les textes?». In aansluiting met de recensie van Pollet (zie verder) halen we nog het oordeel aan van Gaillard over de stijl van Toussaert: «Pour ajouter encore aux réserves sur le fond, il faut signaler la très mauvaise qualité du style, l'abus des phrases interrogatives, l'abus des points de suspension, des exclamations comme «hélas» (blz. 308).

Prof. Guggisberg, uit Bazel, in *Historische Zeitschrift*, 200 (1965), blz. 643-645, erkent de verdienste van T. in het peilen naar de diepte en echtheid van het religieuze leven in het Laat-Middeleeuwse Vlaanderen. Maar hij vindt dat de auteur zich bezondigt aan filosofische en kulturhistorische bespiegelingen, die verwarrend en onoverzichtelijk zijn. Het gaat onder meer niet op het jaar 1302 te betitelen als: «la date de naissance du flamingantisme». De Duitse résumé die achteraan in het boek van T. voorkomt vindt hij «beinahe völlig unverständlich; sie wäre besser überhaupt weggelassen worden» (blz. 645). In dit verband moeten wij hetzelfde getuigen van de Nederlandse résumé: die tekst had nooit mogen gedrukt worden.

Het enige dat prof. Latreille, uit Lyon, in *Le Monde* van 5 oktober 1963, opwerpt tegen het werk van Toussaert is een te strenge beoor-

deling van de gelovigen uit de 14e en 15e eeuw, en dit naar de veel-eisende maatstaven van de hedendaagse intellectuele christen.

De bekende godsdienstsocioloog G. Le Bras, in *Archives de sociologie des religions*, 17 (1964), blz. 214-215, wijst er op dat het boek van Toussaert soms de indruk kan geven een hard rekvisitoor te zijn tegen degenen die de lof zongen van het vrome Middeleeuwse Vlaanderen. Toch vindt hij het werk van T. allereerst «un plaidoyer plein de force pour la sociologie historique». Hier en daar is het oordeel van T. te streng, en Prof. Le Bras vraagt zich af of T. wel voldoende rekening hield met de élite, en — in de massa zelf — met een geloof «sans doute plus qu'éclairée».

Prof. J. Le Goff, in *Annales. Economies, sociétés, civilisations*, 21 (1966), blz. 409-411, spreekt zich lovend uit over het werk van Toussaert. Hij vindt de argumentatie van Toussaert aanvaardbaar wanneer deze, uit de tragische toestand van Vlaanderen in de 16e eeuw concludeert dat de voorafgaande eeuwen niet zo intens godsdienstig waren als men totnogtoe gemeend had. Kan een vroom volk, met zijn talrijke kloosters, broederschappen en gilden zo vlug tot ketterij vervallen, als dit gebeurd is met het 16e eeuwse Vlaanderen? Tot staving van zijn positief waardeoordeel schrijft Le Goff op p. 411, noot 2: «Il me paraît significatif que J. Delumeau, représentant la *Naissance et affirmation de la Réforme* (Paris, 1965, 417 blz.), considère le livre de J. Toussaert comme «fondamentale».

Veel recensenten stellen vast dat de auteur erg geneigd is om het verleden volgens hedendaagse normen te beoordelen. Dit is ook de mening van J. Lestocquoy, die in *Revue d'Histoire de l'Eglise de France*, 50 (1964), blz. 158-161, schrijft: «Bref, l'historien est quelque peu gêné; il a l'impression que ce livre a été écrit pour montrer aux fidèles de notre temps les déformations de la vie chrétienne qui précéderent la Réforme et le bien-fondé des tendances actuelles». Hij schrijft verder dat de kunst als element van kennis en weergave van het tijdsgebeuren te veel verwaarloosd werd.

In een eerste bijdrage *Emploi et valeur des statistiques en histoire religieuse*, in *Nouvelle Revue Théologique*, 96 (1964), blz. 388-410, bestudeert prof. R. Mols, S.J., vooreerst enkele theoretische vragen nopens het gebruik van statistieken in godsdienstgeschiedenis: waar en sinds wanneer treft men ze aan, welk is hun aard en hoe groot is hun waarde? Vervolgens handelt de auteur over het gebruik van religieuze statistieken op praktisch gebied, en wijdt in dit verband enkele bladzijden (blz. 401-407) aan de poging van Toussaert, om met behulp van statistieken, de omvang te meten van de christelijke principes van een middeleeuwse gemeenschap. Toussaert gebruikte voor zijn statistieken vooral de kerkrekeningen van de

St. Jacobsparochie te Brugge (eind 15e eeuw), waarin de opbrengst genoteerd staat van de *apport*, de kosten voor de ablutiewijn, de giften der gelovigen, en de aankoop van hosties. Het resultaat van zulke statistiek is maar mager, «et d'une solidité bien branlante» meent R. Mols. Hij bewijst hoe de redenering van T. niet opgaat, en waarom zijn conclusies niet kunnen aanvaard worden.

In een boekbespreking in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 44 (1966), blz. 628-633, die als een tweede bijdrage kan beschouwd worden, levert dezelfde schrijver ongetwijfeld de meest fijnzinnige bespreking die aan het boek van T. gewijd werd. Zij is werkelijk briljant geschreven, sterk genuanceerd, en getuigt vooral van psychologisch inzicht. Sprekend over de blijvende waarde van Toussaerts werk, is R. Mols van oordeel: «Une seule chose est certaine : seul un jugement nuancé rendra justice à cet ouvrage qui fait preuve à la fois de grandes qualités et d'insupportables défauts et qui a tout ce qu'il faut pour être interprété unilatéralement et de travers».

Prof. M. Pacaut, in *Revue du Nord*, 46 (1964), blz. 107-110, is het volledig eens met de pessimistische vaststellingen van Toussaert. Hij weet trouwens niets dan goeds over dit werk... «qui apporte une contribution de toute première valeur à la connaissance de l'évolution de la piété chez les laïcs aux 14e, 15e, 16e siècles ; travail absolument remarquable et sans équivalent dans l'historiographie française» (blz. 107).

In de recensie van J. Pollet, in *Revue des Sciences Religieuses*, 38 (1964), blz. 292-294, wordt Toussaert vrij hard aangepakt, en wel van een onvermoede kant. In de meeste recensies kon men inderdaad lezen dat taal en stijl van Toussaerts boek meeslepend zijn en sprankelend. J. Pollet beweert echter: «Les barbarismes, les incorrections orthographiques, la phraséologie et l'abus des termes faisant image, l'emploi fréquent du style oral d'une désolante platitude, etc., tout cela fait oublier qu'il s'agit d'une thèse de lettres en Sorbonne!».

Pater J. Sudbrack, S.J., in *Geist und Leben*, 37 (1964), blz. 476-477, verwijt T. zijn sterk polemische stijl, en de vele onnauwkeurigheden in citaten en bronverwijzingen. Hij verwondert zich eveneens over het feit dat T. zo vlug meet met de maatstaven van onze tijd. Kan men zo maar een vergelijking trekken tussen de Communiepraktijk van toen en nu? Wat moet men dan wel zeggen van de Biechtpraxis van de Christelijke Oudheid?

E. Tesson, in *Etudes*, 320 (1964), blz. 128, gaf een zeer beknopte en overigens weinig interessante bespreking van Toussaerts boek.

Men leest er o.a. : «Ouvrage remarquable, comme il en faudrait beaucoup, avant d'oser brosser les brillantes synthèses».

Het oordeel van de bekende medievist van Keizersberg, F. Vandembroucke, in *Recherches de Théologie ancienne et médiévale*, 32 (1965), blz. 149-150, luidt verrassend optimistisch. Toussaerts boek werd er als referlezing gebruikt, en dat zal wel één van de oorzaken zijn van deze lovende recensie. Hij beschouwt het werk van T. als «vraiment de toute première main». Zijn besluit is: «Faut-il accuser M. T. de parti pris? Nous ne le croyons pas, encore que certaines recensions ont pu déplorer une lecture maladroite, sinon franchement tendancieuse, de plusieurs sources. Au moins a-t-il montré qu'au tournant du moyen-âge et de l'époque moderne la Flandre n'a pas donné le spectacle d'un attachement sans faille à l'ancienne chrétienté. La situation religieuse fut critique, mais elle a pu être surmontée en de très larges couches de la population».

E.H. A. Viaene heeft in *Lichten op Rood. Aantekeningen bij een werk van Jacques Toussaert*, in *Biekerf*, 64 (1963), blz. 145-150, 183-189, 275-280, vooral een halt willen toeroepen aan de vele historische onjuistheden en de verse legenden die in het boek van T. staan opgetekend. Uit de vernietigende kritiek van A. Viaene blijkt alleszins dat T. de Vlaamse geschiedbronnen niet ernstig heeft geraadpleegd. Daarbij komt nog dat zijn kennis van het Middelnederlands zeer onvoldoende is. Uit een verkeerde lezing groeit de legende, en wordt er een toestand geschetst in het Middeleeuwse Vlaanderen, die tegen de waarheid indruist. Blijken vele recensenten onder indruk van Toussaerts machtige bibliografie, dan stelt men toch vast uit de kritiek van A. Viaene, hoe aanzettend onvolledig de verzamelde documentatie is van Toussaert. In dit opzicht zijn de bladzijden die A. Viaene wijdt aan de «Gilden op het platteland» revelerend.

Laten we volledigheidshalve wijzen op de bijdrage van A. Viaene in onze *Handelingen*, 103 (1966), blz. 87-101: *Appoort. Een term uit de kerkelijke boekhouding in Vlaanderen 1300-1600*, waarin nog eens gewezen wordt op de verkeerde interpretatie van Toussaert i.v.m. de term *appoort*.

De recensent E. Voosen, in *Revue diocésaine de Namur*, 17 (1963), blz. 226-239, zingt het liedje na dat T. heeft voorgezongen. Hij schrijft dan ook met onverholen entoesiasme: «Livre extrêmement instructif, nous l'avons dit, bâti, sur des considérations de fait développées avec preuves à l'appui. Mise au point, longuement justifiée, d'une légende qui présentait la Flandre sous un jour trop favorable».

Laten wij tenslotte het beknopt hoofdstuk dat Toussaert aan «Les

vocations religieuses» (blz. 447-469) wijdt, zelf kritisch onder ogen nemen. Hij bespreekt er achtereenvolgens de roepingen in de West-vlaamse mannen- en vrouwenabdijen. Het is pijnlijk vast te stellen hoe gebrekkig ook hier zijn documentatie is, en hoe hij met zoveel ijver vertelt over de rebellen van Ter Duinen en Ter Doest, en erbij denkt «ab uno disce omnes». Om slechts een voorbeeld te geven van voortvarende onbetrouwbaarheid. Op blz. 454 spreekt T. over Jacques Peyt, monnik van Ter Duinen. Volgens T. vlucht Jacques Peyt in 1300 naar Hongarije, legt professie af in de abdij Belfonds, komt terug naar Vlaanderen in 1328 en belegert de Duinenabdij. Nu getuigen de bronnen het volgende: Jacques Peyt, monnik van Ter Duinen, wordt vermoord in Hondschote en als ketter verbrand. Zijn broer Pierre, eveneens monnik van Ter Duinen, kiest partij voor zijn broer, vlucht naar Hongarije en wordt er abt van Belakut. Hij komt terug naar Ter Duinen in 1338, waar hij een tijdje, met gewapende macht, het klooster bezet. Toussaert vermeldt bij dit voorval geen bron. Heeft hij het artikel gelezen van U. Berlière, *Une invasion de l'abbaye des Dunes en 1338*, in *An. Soc. Emul. Bruges*, 55 (1905), blz. 47-55? De kroniekschrijver van de Duinenabdij, Adr. de But (waarom schrijft T. altijd de Boudt?), laat hij in dezelfde paragraaf sterven in 1488 en 1487. Toussaert beweert dat de kuststrook nooit roepingen oprichtte voor Ter Duinen (blz. 450: «la côte n'est jamais mentionnée, la mer y faisait sans doute davantage palpiter les cœurs»). Nu kan men zonder moeite in de bewaarde lijsten van abten en monniken volgende «kustmannen» terugvinden: abt Eliás van Koksijde, abt Gillis van Stene, de monniken Egidius van Nieuwpoort, Willem van Stene, Clemens de Dycke van Nieuwpoort, enz. Op blz. 451 schrijft T. dat het Generaal Kapittel der Cisterciënsers in 1234 en 1276 een wanhoopskreet slaakt i.v.m. het tekort aan roepingen. Daarvan vindt men in de Statuten van het Gen. Kapittel van J.M. Canivez (aan T. niet bekend!) geen spoor. Het jaar 1234 is daarentegen gekenmerkt door heel wat nieuwe stichtingen. Ook in 1275 vindt men geen jammerklachten, zoals T. meent te horen.

Op blz. 619 vermeldt Toussaert bij de *Sources Manuscrites* (onder de K.B. van Brussel) kortweg «Les miniatures du manuscrit des Pèlerinages de la vie humaine». Hiermee bedoelt hij ongetwijfeld het beroemde handschrift 10.176-78, dat misschien uit Artesië afkomstig is. Nu had T. in dit verband kunnen wijzen op een van de zeldzame Dietse handschriften van Lodewijk van Gruuthuse, dat een middel-nederlandse vertaling bevat van het derde deel van bovengenoemd werk, geschreven door de Cisterciënser Guillaume de Digulleville († 1358). Het gaat om het handschrift 15.657, in 1460 geschreven (in 1470 meent A. Viaene, *De Librije van Lodewijk van Gruuthuse*,

in *Westvlaanderen*, 6 (1957), blz. 8), dat de verkeerde titel draagt (toegevoegd in de 19^e eeuw ?) : *Ons Heren jonckheyt*. Beter ware : *Ons Heren pelgrimage*, zoals het boek ook heet in de bekende trilogie van Guillaume. Dit handschrift is voor de middelnederlandse poëzie van groot belang. Het blijkt ook de Christusdevotie sterk geïnspireerd te hebben.

Op blz. 462 schrijft T. categoriek : «La Chartreuse de Sainte-Croix n'a rien laissé, rien écrit, rien dit». Nu had de auteur bij S. Axters, *De geschiedenis ... III*, blz. 218 de naam kunnen vinden van de kartuizer David de Bode, die in de kartuis van Sint-Kruis volgende werkjes schreef : *Compendium de vita spirituali*, *De exteriore homine*, *Epistola ad novitios*. Dit op het eind van de 14^e eeuw. Zie ook de licentiaatsthesis van J. Vandemeulebroucke, *De kartuis «Genadedal» te Sint-Kruis bij Brugge (1318-1580)*, Leuven, 1965, 276 blz., vooral blz. 217-229 over de Bibliotheek en geestesleven in Genadedal. Daarin worden nog twee auteurs vermeld : Egidius van St. Omaars en Michiel de Corte.

A. Hoste

PLAATSELIJKE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Beschermde gebouwen. — In het Staatsblad van 3 februari 1967 verscheen een K.B. van 16 september 1966 waarbij als monument beschermd werden de Sint-Pieterskapel ('t Keerske) te Brugge en de gevels en het dak van het vroegere Sint-Janshospitaal (nu kollege) te Veurne.

Romeinse waterput te Harelbeke. — Tijdens graafwerken voor het plaatsen van een ondergrondse collector die de Gaverbeek met de Leie verbindt, werd te Harelbeke opnieuw een romeinse houten waterput — meer dan zeven m. diep — gevonden. In de vulling werden o.m. handvatten en beslagringen van houten emmers, scherven van aardewerk, nagels, een molensteen en een bronzen bekken van ca. 50 cm. hoogte en 70 cm. doormeter aangetroffen. Te Harelbeke werden tijdens de laatste jaren nog vier andere waterputten uit de romeinse tijd gevonden, benevens een graf, resten van een huis, afvalputten en een munt van Antonius Pius (138-161). L.D.

Galbertus. — In 1960 verscheen van de hand van J.B. Ross een Engelse uitgave van Galbertus' verhaal van de moord op Karel de Goede (cfr. onze *Handelingen*, 97, 1960, blz. 273). Dit jaar verscheen een nieuwe — fotomechanische — uitgave met bijgewerkte bibliografie en index. Wij blijven het nog immer betreuren dat van de gelegenheid geen gebruik werd gemaakt de oorspronkelijke Latijnse tekst tegenover de Engelse vertaling af te drukken.

Op de omslag van het boek wordt een kapiteel uit de katedraal van Doornik (ca. 1140) afgebeeld, waarop een man in diep gebogen houding voorgesteld wordt; het onderschrift bij deze foto luidt: «precipitation», the punishment meted out to the murders of Charles the Good. Die voorstelling, overgenomen uit E. de Moreau, *Histoire de l'Eglise en Belgique*, dl. III, pl. XLVI, schijnt hier — wel ten onrechte — in verband gebracht te worden met de straf die de moordenaars van de graaf ondergaan hebben. Het is zelfs niet uitgemerkt of het lot van die moordenaars een wraakmaatregel of een eigenlijke straf geweest is.

Bomontploffing op de Burg te Brugge. — Op 13 februari deed zich op de Burg te Brugge een geheimzinnige bomontploffing voor die veel schade heeft aangericht aan de omliggende gebouwen. Zo werden o.m. de brandglasramen van de H. Bloedkapel, langs de straat gelegen, gedeeltelijk vernield. Meteen is een nieuw restauratieprobleem gesteld. Moeten de — niet bijster geslaagde — glasramen van J.F. Pluys uit 1845-47 hersteld worden of moeten er gans nieuwe ramen ontworpen worden?

Opgraving in de Sint-Gilliskerk te Brugge. — De vernieuwing van de verwarmingsinrichting in de Sint-Gilliskerk te Brugge bood een welkome gelegenheid enkele opzoekingen in de ondergrond te doen. Dit gebeurde o.l.v. dr. L. Devliegheer in het kader van de provinciale inventaris van het kunstpatrimonium. Het grondplan van de eerste kerk (ca. 1250) kon grotendeels opgemaakt worden: driebeukige kruiskerk, transept, hoofdkoor en twee nevenkoren. Tijdens de werken werden talrijke grafstenen (15de-17de eeuw) en verscheidene beschilderde graven gevonden.

Het vroegere Sarepta-klooster te Brugge. — In het begin van 1967 werd driekwart van de 18de eeuwse kloostergebouwen van Sarepta, gelegen langs de Lange rei, gesloopt om plaats te maken voor een school: de vierde vleugel zal eveneens afgebroken worden. Daarentegen worden de kapel (gewijd in 1619) en het gotische hof van Sint-Pol bewaard, met uitzondering van de traptoren die ook al in de weg stond.

Neo-barok altaar in de Kortrijkse Sint-Maartenskerk. — In 1966-67 werd in het neo-gotische hoofdkoor van de Sint-Maartenskerk te Kortrijk een nieuw, kostelijk marmeren hoofdaltaar in neo-barokstijl geplaatst! Om de onbereikbaar gewaande toelating van de hogere overheid te bekomen, zou men laten uitschijnen hebben dat het nieuwe altaar grotendeels met fragmenten van een vroeger altaar zou vervaardigd worden. In werkelijkheid zijn enkel het schilderij en twee

engelenfiguren oud. Daar men als gevolg van de liturgische hervorming dit altaar niet meer nodig heeft, zal men de mensa door de speeltafel van het orgel vervangen!

Rederijkerskamer te Eke. — Op 7 mei 1967 werd door de zorgen van de *Vlaamse Toeristenbond* en de heemkundige kring *Bachten de Kupe* aan de herberg «A la Belle-Vue» te Eke een gedenkplaat onthuld voor de laatste Nederlandstalige rederijkerskamer in Frans-Vlaanderen «Verblyders in 't kruys» (1542-1939).

Het dagboek van J.B. Coppeters. — In een belangrijk artikel over La section iconographique du Musée Royal de l'Armée à Bruxelles. Ses richesses et son rayonnement. (*Revue internationale d'histoire militaire*, nr. 24, 1965, blz. 483-506) vermeldt J. Lorette, adjunct-conservator van het Kon. Legermuseum, een handschrift van het *Dagboek* van J.B. Coppeters, verlicht met zestig aquarellen van de Brugse schilder Albert Gregorius (1774-1853). Verder bezit deze nog weinig gekende verzameling, enkele oorspronkelijke tekeningen van de bekende Brugse kunstenaar J.K. Verbrugge (1756-1831).

N.H.

Retabelfragment van Adriaen van Wesel in het Gruuthusemuseum. — De Nederlandse kunsthistoricus J. Leeuwenberg heeft een retabelfragment uit het Brugse Gruuthusemuseum, voorstellend een lezende Maria (behorend tot een Maria Boodschap-groep), herkend als een fragment van het vermaarde Mariaretabel van de Onze-Lieve-Vrouwe-Broederschap uit de Sint-Janskerk in 's-Hertogenbosch, in 1475-77 door de Utrechtse beeldhouwer Adriaen van Wesel gesneden. H. Bosch beschilderde enkele luiken en adviseerde in 1508 over het beschilderen van het beeldhouwwerk van het retabel dat enkel door verspreide fragmenten bekend is. In zijn bijdrage wijst de schrijver op twee slechte «restauraties»: de plooiën links van de rechterknie en waarschijnlijk de mantel over de linkerarm. F. Van Thienen, Beeldhouwkunst uit de late middeleeuwen in de Nederlanden (uitgave Openbaar Kunstbezit, 1966); J. Leeuwenberg, Vier onbekende Noordnederlandse beeldhouwwerken, in *Bulletin van het Rijksmuseum*, 15 (1967), blz. 54-63; Katalogus Tentoonstelling Hieronymus Bosch, 1967, nr. 88.

L. Devlieghe

Verzameling Tack. — In de loop van december 1966 werd de kunstverzameling Daniel Tack uit Ieper openbaar geveild te Brussel met uitzondering van een reeks *Ypriana* (kaarten, prenten, portretten, oude drukken, handschriften, week- en kiesbladen, tijdschriften en drukwerk) door de erfgenamen, de paters Karmelieten, aan de

stad Ieper geschenken. Van deze aanwinsten — die van 25 maart tot 9 april in de Vleeshalle tentoongesteld werden — gaf de archivaris-bibliothecaris O. Mus een uitvoerige gedrukte katalogus (261 nrs.) uit.

Tentoonstellingen. — In 1965 had de Stedelijke Oudheidkundige Commissie (S.T.O.C.) te Wervik een tentoonstelling ingericht over «Wervik, bezette stad»; nu werd van 12 tot 14 november 1966 andermaal een tentoonstelling samengesteld, ditmaal gewijd aan «Wervik voor 1914».

Van 23 december 1966 tot 16 januari 1967 werd te Kortrijk, op initiatief van de Westvlaamse Gidsenkring, een ikonografische tentoonstelling «Kortrijk 1900-1950» gehouden.

ENKELE UITGAVEN NOG IN VOORRAAD :

<i>Handelingen van het Genootschap «Société d'Emulation»,</i> (ten groten deel uitgeput) per deel	200 fr.
C. Carton, <i>Eligiae Jacobi Papae Hyprensis. Edidit Jacobus Meyerus.</i> Brugge, 1847, in 4°, 24 blz.	25 fr.
L. De Foere, <i>Fédération archéologique et historique de Belgique. Congrès archéologique et historique tenu à Bruges du 10 au 14 août 1902.</i> Brugge, 1902-1903, 2 dln. in 8°, IX-516-93 blz. + 17 pl.	150 fr.
A. Bayot, <i>La légende de Troie à la Cour de Bourgogne. Etudes d'histoire littéraire et de bibliographie.</i> Brugge, 1908, in 8°, 50 blz.	40 fr.
A. Heysse, O.F.M., <i>Tabulae capitulares almae provinciae Sancti Joseph in comitatu Flandriae Ordinis Fratrum Minorum Recollectorum (1629-1796).</i> Brugge, 1910, in 4°, XXV-169 blz.	150 fr.
A. De Poorter, <i>Un traité de théologie inédit de Gautier de Bruges: Instructions circa divinum officium.</i> Brugge, 1911, in 8°, XII-44 blz.	40 fr.
L. Van Hee, S.J., <i>Ferdinand Verbiest, écrivain chinois.</i> Brugge, 1913, in 8°, 69 blz. + 3 pl.	50 fr.
St. van Outryve d'Ydewalle, <i>Geschiedenis van het «Veld» of Zuid-Westelijk gedeelte van de gemeente Sint-Andries.</i> Brugge, 1921, in 8°, 233 blz. + 9 pl.	150 fr.
A. Duclos, <i>De eerste eeuw van het broederschap der Zeven Weedommen van Maria in Sint-Salvators, te Brugge.</i> Brugge, 1922, in 8°, 147 blz. + 2 pl.	100 fr.
P. Allossery, <i>Kan. Adolf Duclos (1841-1925). Met een kijkje op den zogenaamden taalparticularistenstrijd.</i> Brugge, 1930, in 8°, 435 blz.	150 fr.
A. Schouteet & E.I. Strubbe, <i>Honderd jaar geschiedschrijving in West-Vlaanderen (1839-1939). Analytische inhoud en registers van de Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation» te Brugge.</i> Brugge, 1950. Met aanvulling (1940-1963). In 8°, 335 + 60 blz.	250 fr.
A. Schouteet, <i>Gedenkwaardige aenteekeningen van Jan Karel Verbrugge. Brugse kroniek over 1765-1825.</i> Brugge, 1958, in 8°, 147 blz.	80 fr.
A. Schouteet, <i>Een beschrijving van de Bogardenschool te Brugge omstreeks 1555 door Zeger van Male.</i> Brugge, 1960, in 8°, 255 blz. + 6 pl.	200 fr.
J. Delbare-Dumoulin, <i>Oorlogsdagboek van Rumbeke in 1914-1918.</i> Brugge, 1962, in 8°, 228 blz.	150 fr.
H. Janse & L. Devliegher, <i>Middeleeuwse bekappingen in het vroegere graafschap Vlaanderen.</i> Brugge, 1963, in 8°, 84 blz. ill.	75 fr.
A. Van Walleghem, <i>De oorlog te Dickebusch en omstreken uitgegeven door J. Geldhof.</i> Dl. I, Brugge, 1964, in 8° XLIII — 202 blz. ill. Dl. II, Brugge, 1965, in 8° 256 blz. ill. Per dl.	175 fr.